आथर्वणोपनिषदः ।

श्रीनारायणभट्टकृतदीपिकाख्यटीकासहिताः ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

नारायणयन्त्रे

मुद्रिता ।

ई १८९१ ।

सूचीपत्रम् ।

ॐ

शिर उपनिषत्।

ओं देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासी-

---

रुद्राध्यायोऽथर्वशिरः सप्तखण्डो ह्यथर्वणः।
शिरो भित्त्वा यतो जातं ततोऽथर्वशिरः स्मृतम्॥

योगमारूढस्य महत्पदमारुरुक्षोर्मुनेर्देवादिकृतविघ्नसम्भावनागम्यार्थोपदेशापेक्षा च स्यात्; अतो विघ्ननिवृत्तये उपदेशाय च रुद्रस्तुतिरारभ्यते। किञ्च योगोऽपि तत्प्रसादं विना न सिध्यति। तथा च स्मृतिः।

"न सिध्यति महायोगो मदीयाराधनं विना।
मत्प्रसाद-विहीनानां मन्निन्दापरचेतसाम्।
पशूनां पाशबद्धानां योगः क्लेशाय जायते।
सन्त्यज्यास्मां शिवेनोक्तां पूजां सन्त्यज्य मामिकाम्"॥ इति।

तत्प्रसादे च निर्विघ्नसिद्धिरुक्ता।

"युञ्जत सततं देवि। सर्वलोकमयं शिवम्।
मद्ध्यानासक्तचित्तस्य तुष्यन्ते सर्वदेवताः॥
तस्मात् सम्पूज्य युञ्जीत मत्प्रसादेन खेचरी।
अन्यथा क्लिश्यतेऽत्यर्थं न सिद्धिर्जन्मकोटिभिः॥ इति।

अमृतबिन्दौ, "रुद्राराधनतत्परस्य" इति। तस्मात् रुद्राराधनस्य योगसिद्ध्यङ्गत्वेनोक्तत्वात् सिद्धिमिच्छता रुद्रो ऽप्यवश्यं सेव्य इति रुद्रस्तुतिरारभ्यते, ओं देवा इति। आख्यायिकाविद्यास्तुत्यर्थाः 'देवा' इन्द्रियाणि इन्द्रादयो वा 'स्वर्गं

वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्, दिशश्चान्तरं प्राविशत्, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहम् अधश्चोर्द्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्य्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रञ्च वहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव, सर्वेभ्यो मामेव

मस्त्वस्ति कैलासं वा ऋषिभिर्दृष्ट 'अहम्' आत्मानम् उमापतिं वा। 'आसीत्' व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः। 'वर्त्तामि' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'च' शब्दो समुच्चये 'अन्तरादन्तर' गुह्याद्गुह्यं प्रविष्ट 'दिशो व्यन्तर' जातावेकवचन, दिशां त्रिविधम् अन्तरम् 'प्राविशत्' प्राविशम्, सर्वात्मा सर्वव्यापी च बभूवेत्यर्थः। 'अपुमान्' नपुंसकम्। 'पुष्करं' पद्मं, 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः। ओषधी द्वीपविहग तीर्थं रोगोरगान्तरे' इति मेदिनी। अहमेव 'सर्वे' भावा व्योममेव, स इति सोऽहमेव सर्वात्मकोऽपि व्योमवत् व्योमात्मतां गतवान्तां न जहामीत्यर्थः। व्योमशब्दोऽकारा-

स सर्वैः समो यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्त्वं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्, ते देवा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्द्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥

न्योऽयम्। तर्हि त्वमुत्कृष्ट, अन्ये अपकृष्टा इति ब्रह्मवित्वैषम्यं स्यात्? अत आह, सर्वैः समा इति। 'समः' तुल्यः मत्तो भेदकैर्विशेषै रहिता, तेन मत्तोऽन्यन्नास्तीति कथमुत्कर्षापकर्षसम्भव इति भावः। ऐश्वर्यज्ञानफलमाह, यो मामिति। साङ्गानपि वेदेत्यनुषङ्गः, ब्रह्म ब्राह्मणैस्तर्पया मीत्यग्रतनेन सम्बन्धः। 'ब्रह्म' वेदः, स ह्यभ्यासेन तृप्तो भवति, तदुक्तं, "विद्यामभ्यसनेनैव प्रसादयितुमर्हसि" इति। 'गां' स्त्रियं 'गोभिः' पुम्भिः, गोशब्देन लिङ्गमेव विवक्षितं न सुरभित्वमनुगतञ्च जातिः। 'ब्राह्मण्येन' ब्रह्मतेजसा 'हविः' ओदनादि, 'हविषा' संस्कारकेण सर्पिरादिना पित्रायायुः पुत्रायायुषा, सत्येन 'सत्यं' सत्यवादी, सत्यवादि दर्शनेन तृप्तो भवति। एवं धार्मिको धार्मिकस्य स्वेनेति यत्तृप्तिहेतुस्तत्स्वमेव तेजः। तदुक्तम्।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः।
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः" ॥इति।
"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्" इत्यादि च ॥

'रुद्रमपृच्छन्' तात्पर्येण पारमार्थिकं रूपं पुनरपृच्छन्

ओं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्य्यस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो०
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च महस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः

'भगवन्' यथाभूतं आलपन्त, ततो ध्यालपन्त, तत ऊर्ध्वं स्तुवन्ति च ॥ १ ॥

ततो ब्रह्म विष्णु स्कन्देन्द्राग्नि वायु सूर्य सोमाष्टग्रहाष्ट०

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥२॥

भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धस्त्वं शान्ति

प्रतिग्रह भूर्भुवः स्वः पृथिव्यन्तरिक्ष दिवम् तेज आकाश-काल यम मृत्वमृत -विश्व स्थूल सूक्ष्म शुक्ल कृष्ण कृत्स्न सत्य सर्वं रूपे ऐक विंशत्पर्यायैः अस्तुवन् अत्र यमपर्यायानन्तरमन्तक पर्यायोऽपि पठनीयः,तेन मन्त्रवर्ण मन्त्राचार-सङ्ख्यया द्वाविंशत् पर्याया भवन्ति ॥ २ ॥

त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम्। अपामसोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदामदेवान्। किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः। किमुधूर्त्तिरमृत मर्त्यस्य सोमसूर्य्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः। सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन

ब्रह्मरूपेणैकत्वं, विराड्रूपेण स्तुतिमाह, भूरिति। 'आदि' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकत्वं 'द्विधा युक्' सदसद्रूपेण, 'त्रिधा युक्' गुणत्रयभेदेन। 'परायणं' परमयनं स्थानम्। 'अपामसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थः। 'कृणवत्' छिन्दन् 'अरातिः' शत्रुः अस्मान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थः। 'धूर्त्ति' हिंसाप्यस्माकं किं त्वदभिरचितानां त्वद्रूपमापन्नानां हिंसा कृतदोषाभावात्, यद्गीतासु, "हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते" इति, अथवा मनुष्कृता हिंसा त्वच्छरणानस्मान् न स्पृशतीत्यर्थः। 'अमृतम्' आदेश, 'मर्त्यं' चेयञ्च त्वदास्या कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थः। सोमश्चासौ सूर्य्यश्च 'सोमसूर्य्यं' तेनोभयात्मक एक इत्यर्थः। सोमसूर्य्यं इत्युपलक्षणं पञ्चभूतानि सोमसूर्य्यौ यजमानश्चेत्यष्टमूर्त्तिरीश्वरः 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि उदेतीति शेषः। सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूलं सम्पन्नम्।

ननु सर्वभावापन्नः किमर्थं सृष्टिं तनोतीत्यत आह, जगदिति। जगतो हितं 'जगद्धितं' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगापवर्गार्थं कृपया सृष्टिरिति भावः। 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपेण

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति, तस्मै महाग्रासाय वै नमोनमः।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः॥

तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः स ओङ्कारः, य ओङ्कारः स प्रणवः, यः प्रणवः स

ग्रसति, तथा भावादिकं तेनैव रूपेण पालितम् 'सौम्य' सोमो ऽन्न यद्रूपेणाप्यायितं 'सूक्ष्मं पुरुषं' जीवं 'सूक्ष्मे' देहभावापन्नम् 'अपाङ्क्षेण' कालरूपेण ग्रसति स्थूलस्य सूक्ष्मेऽन्तर्भावात् 'वायव्यं' प्राणाख्यं 'वायव्येन' बाह्यवायुरूपेण 'महाग्रासाय' उक्तप्रकारेण सर्वसंग्रहकाय स्थलुकृत्यपि।

'हृदिस्था' अन्तःकरणवर्त्तिन्य 'देवता' इन्द्रियाधिष्ठातारः 'प्राणा' वागादय त्वम् अन्तर्यामिरूपेण यो हृदि त्वमसि तस्मै नमो नम इत्यन्वय, अतएव स्वप्ने अन्तःकरणेनैव सर्वेन्द्रियव्यवहार इत्युक्ता ध्यानेन देवा उपरता। इदानीं श्रुतिराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन रूपेणाह, तिस्र इति। 'तिस्रो मात्रा' अकारोकार मकारा सर्वदेवमया 'परस्तु' अर्द्धमात्रात्मक 'स' शिव। तस्येति मात्रात्रयातीतो हृदि त्वमसीत्युक्तम्, तत्र सन्देह, कस्यां दिशि तस्य शिर ? कस्यां वा पादौ ? इत्यत उक्त, तस्य परस्य हृदिस्थस्य उत्तरत शिरो वर्त्तते, तेन उत्तरमार्गेण गतानां यातायातेन भवतो रुद्रमुखादुपदेयत्वाभाव, 'दक्षिणत पादौ' तेन दक्षिणमार्गगामिनां गतागते भवत, पादयोर्गमनशीलत्वात्, य उत्तरत स

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म स एकः, य: एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव प्राणान् ऊर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः। अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

ओङ्कार, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धे; 'सर्वव्यापी' सर्वव्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्त, अन्यथा सर्वव्याप्त्यसम्भवात्; तारम् 'शुक्ल' निर्मल 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यगोचरम्। अथ तर्हि तज्ज्ञानम्? अत उक्तम् 'तद्वैद्युत' स्वप्रकाश 'परं ब्रह्म' सर्वकृत्स्नम् अन्येषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात्, अत एवैक अन्यात्मनस्तदपेक्षत्वेन तदनतिरेकात्। 'स' रुद्र' "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशान' स्वतन्त्र, अतएव 'भगवान्' षड्विधैश्वर्य्यसम्पन्नः एव 'महेश्वर' अनवधिकैश्वर्य्य' सर्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्था समानाधिकरणवत् ॥३॥

पर्य्यायत्व शङ्का निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति निमित्त-भेद पृच्छन्ति, अथेति। ऊर्ध्वोत्क्राम शब्दयोरोङ्कार इति निपातनम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधाय व्याकरण-विरोधः शङ्क्य, एवमुत्तरेष्वपि। चतुर्वेदात्मक ब्रह्म 'ब्राह्मणेभ्य'

प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्य्यमाण एव तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्त । अथ कस्मादुच्यते तारं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव गर्भ-जन्म-व्याधि-जरा-मरण-संसार-महाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च

प्रध्येतृभ्यः 'प्रणामयति' प्रणतं नम्रं करोति 'नामयति' प्रकरोति तत्तत्स्वामिव करोति स प्रणव, 'पलल तिलपिष्ट तस्य 'पिण्ड' गुडिका, इव शब्दो वाक्यालङ्कारे ; यथा तिल पिष्टपिण्ड सर्वत 'स्नेहेन' तैलेन व्याप्तम्, एव पटे तन्तुमिव उच्चार्य्यमाणे 'ओतश्च प्रोतश्च' तानवितानभावमापन्न 'शान्त रूप' ब्रह्म 'उच्चार्य्यमाण' वाचा प्रयुक्त प्रतीत एव सर्वंच, 'अनु' अनुसृत्य 'प्राप्त' भेदमापन्न प्रतिबिम्ब देवेन, तथा साधकभावेन 'व्यतिषक्त' सम्बद्ध सर्वात्मकं ब्रह्म तद्रूपेण व्याप्नोति वाच्यतया वा सम्बध्नाति सर्वव्यापीत्यर्थः । एव प्रणवस्य सर्वव्यापित्वादिकम् पर्यायभेदविवक्षया द्रष्टव्यम् । उच्चार्य्यमाणेऽस्मिन् 'तस्य' ओङ्कारस्य अन्तो मध्येऽपरावोप- लभ्यते तेनानन्तः । अत्र 'क्लन्दते' क्लन्दते क्रन्दते ध्वनि-

तस्मादुच्यते शुक्लम्। अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति, सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति, तस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परम्ब्रह्म, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परम्ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एकः, यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः

रूपेण व्यज्यते 'क्रामयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्नाधिक्यात् शरीरं क्रमयुक्तं करोति तत् शुक्लम्; पूर्वोत्तरपदयोराद्यन्तलोपः। सूक्ष्मो भूत्वा मन्दुरावस्थायामेवापि 'शरीराणि' देहावयवान् स्वरितमात्राभेदेन प्रयत्नभेदेन ब्रह्मभेदेन वा 'अधितिष्ठति' आरोहति 'अभिमृशति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च सूक्ष्मम्; तस्मात् अव्यक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योतयति' तन्निरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपरं' सगुणं निर्गुणञ्च 'परायणं' परमगतिः, तस्मात् परमित्यन्वयः।

ब्रह्मशब्दनिमित्तमाह, बृहदिति। यस्मात् 'बृहत्' महत्, तस्मात् ब्रह्मेत्यन्वयः। निमित्तान्तरमाह, बृहत्येति। 'बृहत्या' मायया 'बृंहयति' वर्द्धयति कार्य्यं, तेन 'परं ब्रह्म' ओङ्कारः। यः सर्वान् प्राणान् मायाभिव्यक्तान् वेदान्, स्वपदे वागादीन् 'सम्भक्ष्य' संहारकाले आत्मनि उपसंहृत्य

संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः । साकं स एको भूतश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते रुद्रः, यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः, यः सर्वान् देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च

सम्भवत्येव कृत्वा 'संसृजति' सैवैकोऽभवत्, कस्यास्तु यज्ञः साया विरूपनित्ययेति लिङ्गात्, नित्यं विश्वामित्रमिति श्रुतेश्च, पुनः विसृष्टायां विसृजति चेति कार्यकारणयोरभेदात् रुद्रादिनिर्देशः, अत एव "कृते तु प्रथमो वेदः" इत्याद्युपपन्नम् । कारणत्वेनैवम् उक्त्वा फलत्वेनापि ऐक्यं मन्येयाह, तीर्थमिति । 'तीर्थम्' उपायः सद्गुणानुष्ठानम् ; दिक्चतुष्कावयवं तत्तानात्वोपलक्षणार्थं नानामार्गैः नानोपायैः सर्वेषाम् 'इह' ईश्वरे 'सङ्गतिः' फलत्वेन प्राप्तिः । 'साकं' सहैव सः 'एको भूतः' स्थितः 'चरति' स्वच्छया प्रवर्तते भक्षयति वा प्रजानाम् शुभकर्म विपाकम् ; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे" ॥ इति ।

वाच्यधर्मेण वाचको व्यपक्रियते । 'ऋषिभिः' ज्ञानिभिः द्रुतं गम्यते इति रुद्रः । 'ईशते' ईष्टे इति ईशानः, ईश्यते याभिरिति ईशिन्यः ताभिः, देवान् स्वेच्छया नियुनक्ति प्रजानां विनियोगासम्भवात्, जननीभिश्च शक्तिभिः जनयन्ति

शक्तिभिः । अभित्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माद्भक्ताञ्ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाच संसृजति विसृजति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥

ईष्टे । ईशानत्वे मन्त्रसङ्गतिमाह, अभीति । हे 'शूर !' इन्द्र ! परमेश्वर । 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो नुमः' आभिमुख्येन अतिशयेन स्तुमः, 'अदुग्धा' दुग्धरहिता' पयोऽर्थिनो वत्सा 'धेनवः' दोग्ध्री गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थे प्रथमा, 'अदुग्धा' अदुग्धा 'धेनवः' गावो वत्सानिवेति न व्याख्यातम् अपेक्षाऽभ्युपासकस्य मातृता, उपास्यस्य वत्सतेति हीनोपमादोष प्रसङ्गात् । 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य ईशानम्, आदरार्थं पुनः प्रयोगः, 'स्वः दृशं' दिव्यदृष्टिम् । 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तत्सेवार्थी ज्ञानेनेति, यद्वा 'भक्ता' भक्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भग, शब्दार्थः 'वाच' वेदाख्यां संसृजति ब्रह्मादिमुखे विसृजति स्वमुखादिति वान् शब्दार्थः । महेश्वरशब्दार्थमाह, यद्गति । 'भावान्' विषयान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदमुपदिश्य तदर्थबोधन द्वारा विषय वैराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म ज्ञानेन मनःस्थिरतायै च अष्टाङ्गयोग अणिमैश्वर्येण अमृतान्

एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥

'महति' पूजयति; तेन परानुग्रहेण च 'महीयते' महिमानं याति जगद्विख्याततया भवति; तेन भगवान् महेश्वरः, "मध्यरसाम्येन निर्ब्रूयात्" इति न्यायेनेदं निर्वचनम्।

ननु परब्रह्मपर्य्यायादारभ्य रुद्रार्थ्यमात्र एवेति कथमाख्यातम्? अत आह, तदेवहृदुद्धरितमिति। भगवन्नाम्निरैक्यप्रेक्षणायोद्धारोपक्रमस्य प्रादित आरभ्य रुद्रस्यैवैतदर्पितमित्यर्थः॥ ४॥

ईशस्य प्रतिज्ञातमैक्यमुपपादयितुं साधनानि च वक्तुमव्ययस्य: प्रणवस्योपासनाया पृथक् फलानि प्रतिपाद्य ईशभक्तिप्रधानेन ज्ञानेनैव परमपुरुषार्थं सिद्धिरिति प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते, एको ह देव इति। एष एव देव सर्वा दिशः 'प्रजातः' सर्वदिक् रूपी बभूव; दिग्ग्रहणं तत्स्थवस्तूनामप्युपलक्षणम्।

ननु कथमेकस्यानेकात्मभाव ? इत्याशङ्क्य सर्वार्थ्यं भावति किं किं रूपं न सम्भवति ? इत्याशयेन परिहरति, पूर्वो हेति। पूर्वं 'स उ' स एव 'गर्भे' जगतो मध्यावस्थाया, स एव 'अन्तोऽपि' सर्वान्ते वर्त्तमानोऽपि। स एव उत्पत्त्युपाधिना कालविरोधं परिहरति, स एवेति। ननु कथमस्यानुभवः? इत्याशङ्क्याह, प्रत्यङ्ङिति। हे 'जन'

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ
य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः ।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
न्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यम्
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

आबाल-स्त्री-गोपालाः । सर्वजनीनमनुभवं पश्यतीति श्रुति-वेद्यः ; किं तत् ? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेषां सम्मुखः । 'प्रत्यङ्' अवस्थात्रयानुभूयमानाहम्प्रत्ययवेद्यात्मरूपेण, तिष्ठति यः, स ईशः ।

द्वितीयमन्यमपि निषेधति, एक इति । स द्वितीयमैक्ष-दिति श्रुतिः प्राप्तां सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय तस्थाविति । ननु लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको द्रष्टेति श्रुतेः ; 'सञ्चुकोच' इति 'अन्तकाले', प्रलयकाले सङ्कोचं प्राप्तवान्, 'संसृज्य' व्याप्य ।

ननु बहवः शरीरिणश्चेतना दृश्यन्ते ; एकत्वन्तु ईश्वरा-पेक्षमेवेत्यत आह, यो योनिं योनिमिति । सर्वे जीवा व्युच्चरन्तीति श्रुतेः, विस्फुलिङ्ग इव ततो भिन्न एव इति भावः । ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरप्येकस्यैवास्तीत्याह, सर्व-मिति । सर्वं 'सञ्चरति' प्रविशति 'विचरति' नाना गच्छति च, 'येन' शक्तिमता इत्यर्थः । सर्वगुणैः सम्पन्नः स एव सेव्य

घसां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे ।
रुद्रमेकत्वमाहुः ॥
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेन पशवोऽनुनाम
यन्तं मृत्युपाशान् । तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन

इत्याह, तमिति । 'वरदं' सकामानामभ्युपास्यं 'देवं' स्तो तारम् 'ईड्य' स्तुत्य वेदाना 'निचाय्य' नितरां सर्वभावेन पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरावस्थामेव 'अत्यन्तशान्तिं' कैवल्याख्याम् इति ।

तत्प्राप्त्यन्तरङ्गोपायानाह, घसामिति । 'हेतुजालस्य' हेतुवाद कल्पना समूहस्य 'मूलं' कारणभूता 'घसां' भूमिम्, अविवेकदृष्टिलक्षणा 'हित्वा' त्यक्ता 'बुद्ध्या' निपुणधिया 'सञ्चितं' स्वीकृत वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा समर्प्य' "तत् कुरुष्व मदर्पणम्" इत्युक्तत्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकत्र घमेति इत्यनुपाह, आहु' इति आङ्गराचार्या इत्यर्थः । कीदृशं रुद्रं ? 'शाश्वत' सर्वकालव्यापिन, 'पुराण' पुरापि नव न कदाचिज्जीर्णम्, इषम् अन्नम्, 'ऊर्जेन' बलेन सह 'पशव' द्वितीयार्थे प्रथमा पशून् अनुनामयन्तम् अधीनीकुर्वन्तं भक्तेभ्योऽर्पयन्तमिति यावत्, मृत्युपाशान् नाशयन्तं न्यक् कुर्वन्तं तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः ।

इदानीं प्रणवस्य मात्राभेदेन ध्यानभेदस्य फलानि वक्तु प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनात्मन्निति । 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन 'आत्मन्' आत्मनि 'एतेन आहतेन आगतेन आत्मप्रतिपाद

मात्रेयं शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणम्। या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम्। या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम्। या सार्ध-चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम्। तदेतदुपासीत मुनयो

केन, यस्याः चतुर्थी मात्रा यस्य तेन चोङ्कारेण शान्तिं संसृजति ईश्वरः। तथा, पशुपाश विमोक्षण शान्तिद्वारा कर्मपाशहानिं करोति। प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या सेति। 'प्रथमा' अकाररूपा अर्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी अर्धरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म विष्णु रुद्र देवत्या 'अव्यक्तीभूता' अवर्णकत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेणानिर्वाच्या 'खं' मूर्धानं प्रविचरति। 'शुद्धा' इति विशुद्धसत्त्वात्मकत्वात् पद्मनामकं सहस्रदलं पद्ममिति प्रसिद्धम्। तदुक्तं, "मूर्ध्नि प्रतिष्ठितं पद्मं सहस्रदलसंयुतम्" इति, षोडशदलं वा। तद्देति। 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनामकं पदं चतुर्थमात्राद्वारा उपास्ते। तस्य प्रत्यान्तरवैलक्षण्यमाह,

वाम्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः परमपरं परायणञ्चेति ॥

वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम्।

मुनयो मान्वदन्तीति। 'अवाक्' अधोमुखं यच्छ्रुतिः, "अवाङ्मुखश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि।

"षोडशच्छन्दसंयुक्तं शिरः पद्मादधोमुखात्।
निर्गत्यामृतधाराभिः इति।

विशेषान्तरमाह, न तस्य ग्रहणमिति। गृह्यते अनेनेति 'ग्रहणं' नालं तत् यस्य नास्ति, अधोमुखस्य तस्य मूर्द्धोपरि नालत्वादर्शनात्। एतत् भित्त्वा ये यान्ति तेषां गतिमाह, अयमिति। 'अयं पन्था' ओङ्कारोपासनलक्षणः, 'येन' उत्तरेण पथा देवा 'यान्ति' गच्छन्ति, 'पितरः' ज्ञानरहितकर्म्मोपासनेन गच्छन्ति। ये न पितर इति पाठे, ये पितरः, ते उत्तरेण पथा न गच्छन्तीत्यर्थः। इष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण पथा गतिरस्ति। अथवा 'पितरः' पितृमार्गाधिपाः कव्यवालादयः, तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमार्ग एव तत्रापि विशेषः, केचित् परमेव यान्ति; यदुक्तम्। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे मुच्यन्ते" इति। केचित् 'अपरं' ब्रह्मलोकादि, तेषामपति ज्ञानप रिपाके कल्पान्तरे पुनर्जन्म भवति। केचित् 'परायणं'

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
यस्मिन् क्रोधं यास्र तृष्णां क्षमाञ्चा-
क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
बुद्धा सञ्चितं स्थापयित्वा
तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ कैलासादि। तत्र कौ परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाह, बालाग्रमात्रमिति। दुर्लक्ष्यत्वेन सूक्ष्मत्वोक्तिः, हृदयस्य मध्ये गह्वरे 'विश्वं' जाग्रदवस्थाभिमानिनं 'देवं' द्योतनात्मकं 'जातरूपं' सुवर्णवर्णं, जातरूपं जगद् यस्मादिति, 'वरेण्यं' वरणीयम् 'आत्मस्थं' बुद्धिप्रकाशकं 'शान्ति' मुक्तिः, इतरेषां तदनभिज्ञानाम् ।

इतरेषामप्राप्तौ हेतुं त्याजयितुमाह, यस्मिन्निति। यस्मिन्निति विषयनिर्देशः, क्रोधविषयं क्रोधञ्च 'हित्वा' विसृज्येत्यर्थः, या च तृष्णाविषया तां च तृष्णां हित्वा, क्षमापदञ्च सर्वसाधनोपलक्षणं, तस्मै तानि साधनान्यपि चेत्यर्थः, "येन त्यजति सन्त्यजौ" इत्युक्तेः । 'हेतुजालस्य' विकल्पराशेः मूलभूतां 'क्षमां' भूमिम् अविवेकदृष्टिं च हित्वा 'बुद्ध्या' ब्रह्मार्पणधिया सञ्चितं विवेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समर्प्य "यज्जुहोषि यदश्नासि" इत्यादि स्मृतेः ।

ननु विष्णौ ब्रह्मणि चेति वक्तव्ये रुद्रे इति किमर्थं युज्यते ? इत्याशङ्क्याह, रुद्रमिति। रुद्रम् एकत्वमापन्नम् आहुराचार्या इत्यपेक्षितम्। अयं भावः। भगवच्छङ्कराचार्यो

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥

महेश्वर एव शुद्ध ब्रह्म, स एव स्वमहिम्ना विशेषैश्वर्येण नामानि रूपाणि चापय इति। रुद्रो हीति। 'शाश्वतेन' अनवच्छिन्नेन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'ऊर्जेण' ऐश्वर्येण तपसा च रुद्ररूपम 'इषम्' अन्न भूतजात नियन्ता "स्थन न लोकेति" षष्ठीनिषेध। सर्वभूतजात नियच्छति ऐश्वर्य तपसी शाश्वत रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि।

"ज्ञानं विरागितैश्वर्य्यं तपः शौचं क्षमा धृतिः।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धो ह्यधिष्ठातृत्वमेव वा।
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" ॥ इति ॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम्। तद्यथा भस्म लीलया धृत मायासकाशि, तथा जगद्योति वक्तुमग्न्यादीना भस्मो पमामाह, अग्निरित्यादि। विश्व भस्मविशेषेण धृत मित्यर्थं। स्थल' पृथिवी 'सर्वम्' आकाशादिकमपि 'इद' जगत् 'चक्षूंषि' इन्द्रियाणि।

ननु किमर्थमसङ्गत भस्म दधाति ? अत आह पशुपते रुद्रस्येद व्रतम्, यस्मादिति। यद्यपि पूर्णकामस्य न च

योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो-नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि मन्त्रानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते भक्ता अपि तथा कुर्युरिति; 'यत्' यस्मात् भस्म माङ्गानि संस्पृशेदिति, व्रतं पशुपतिना प्रोक्तं पशुपतिना इतस्य भस्म, तस्मात् ब्रह्म तेजमिति स्तुतिः । फलमाह, तदिति । 'पशूना' जीवाना 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोक्षणाय' त्यागाय 'एतत्' व्रत ; भस्मधारणविधि. फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि द्रष्टव्य ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्याद्यधिकरणतया च नमस्कर्तुं मन्त्रत्रयमाम्नातं योऽग्नौ रुद्र इत्यादि प्रकल्याना पादमध्यय इति प्रकृतिभाव, 'ओषधी.' व्रीह्याद्या 'वीरुध.' गुल्मा ; एकैकग्रहण प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति" स्मृते. ।
"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भाव' ।
यदपि च किञ्चिद्रमणीय वस्तु शिवस्तत्तदाकार" ॥
इति च स्मृते ।

'इमा' इमानि विश्वानि 'चक्लृपे' कृतवान् ; पृथिवी

द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमोनमः ।

मूर्धानमस्य संसीव्याप्यथर्वा हृदयञ्च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः ।
तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मथो मनः ॥

द्विधा त्रिधा धर्ता धारितेति । ऋता सत्यासत्या धारा सती पृथिवी द्विधा त्रिधा शेषरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण च 'धारिता' धृता। शेषनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल एव नागरूपेण तिष्ठतीति शङ्का स्यादत आह, नागा इति। तदुक्तं नीलरुद्रेण,

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य सर्वेभ्यो नम " ॥ इति ।

'नागाः' दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था इमां पृथिवीं बिभ्रति ।

इदानीमथर्वशिरसोऽस्य मन्त्रस्योत्पत्ति प्रकारमाह, मूर्धानमिति । अथर्वा अथर्वणि शरीराधिष्ठाता 'पवमान' वायु प्राण 'अस्य' अथर्वणो मुने मूर्धानं 'संसीव्य' संसीव्य भिदार्थं 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्ध्वं सन् यदस्य 'हृदय' हृदिस्थ मन्त्ररूप तत् 'शीर्षत' अधिशीर्षे 'प्रेरयत्' प्रेरितवान् । तद्वेति । 'अधिशीर्षत, शिर ऊर्ध्वं त, यस्मात् प्राणेन प्रेरित, 'तत्' तस्मात् 'वै' निश्चितम् अथर्वण 'शिर' एतद् मन्त्ररूप 'देवकोश' देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधि 'समुज्झित' सुगोपित सुरक्षित । तदृमन्त्ररूपमस्तकं सत् केन रक्षितम् ? अत आह, तत् प्राण इति । 'तत् शिर,'

न च दिवो देवजनेन गुप्ता
न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं
तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति॥
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
न भूतं नोत भव्यं यदासीत्।

अथर्वशिर प्राणोऽभिरक्षति प्राणाधीनत्वादध्ययनस्य, प्राणस्य मनआधीनस्थितिकत्वादयमप्यभिरक्षति। नहि सुप्ते कश्चि-दधीत इत्यत आह, मन इति। 'मनसा मनस्यभिमन्त्वान-धीयेयेत्यधाधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरक्षति।

य देवमेवोपनिषत् स्तौति, तस्योपनिषदुत्पत्तिप्रकार-कथनेन महत्त्वमुक्त्वा प्रकृतं तदेव स्थावरजङ्गमसर्वात्मत्वेन चेति। देवादीनां त्रयत्वं गुणसङ्करेण द्रष्टव्यम्; तद्यथा, द्यौर्लोकाः सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा; त्रिविधोऽपि प्रत्येकं सङ्करेण नवधा; एवमन्तरिक्षं भूमिश्च। यद्वा जम्बूद्वीपस्य नवखण्डत्वात् इतरयोरपि तथा खण्डाः कल्प्याः। 'देवजनेन' देवजनकेन, अथवा, देवाः 'जनाः' सेवका यस्य तेन रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता। भूम इमा इति छान्दसो वर्णलोपः, भूमय इमाः गुप्ता इति। न च केवलं गुप्ताः, किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति। ओतं प्रोतं तन्तुष्विव पटः आततं प्रततञ्च ऊर्ध्वं तन्तुभिरायतम् तिर्यक् तन्तुभिः प्रततञ्च 'यस्मात्' देवात् न ह्यन्यत् 'परं' भिन्नमस्ति देवमहत्त्वायतत्त्वात् जगत्सत्त्वस्य, 'परम्' उत्कृष्टं वा नास्ती-

सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्त
स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥

अक्षरात् सञ्जायते काल कालाद् व्यापक उच्यते ॥

व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्य्यते प्रजा । उच्छ्वसिते तमो भवति, तमस आपोऽङ्गुल्या मथिते

त्यय । वर्त्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतमपिच्छतोरपि व्याप्तिमाह न तस्मादिति। यत् भूत भव्य वा अस्ति तदपि तस्मात् पूर्व परश्च नासीत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम् ।

नन्वकेन कथमनेक व्याप्तम् ? अत आह, सहस्रेति। सहस्रपात् कार्य्यरूपेण 'एकमूर्द्धा' कारणरूपेण सहस्रपाश्चासावेकमूर्द्धा च सहस्रपादेकमूर्द्धा तेन व्याप्तमिदम्, कारणेन कार्य्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा, न केवल तिलतैल दधिसर्पिरादिवत् व्याप्तिमात्रम्, किन्तु स एवातिशयेन आह णोति 'आवरीवर्त्ति सर्वात्मना व्याप्नोति, न तु वस्तु चक्रादिवत् ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति। 'अक्षरात् कूटस्थात् 'काल' सङ्कल्पेन इन्धन घटादिव्यवहारनिमित्तभूत सञ्जायते कालाद्व्यापक उच्यते सति काले व्याप्य व्यापक सज्ञां लभते, भोगायमान' सर्पयोरिव सर्वं संहृत्य यदा 'शेते उपरतक्रियो भवति तदा 'संहार्य्यते संहर्त्ता भवतीत्यर्थं ।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्वसिते इति। उच्छ्वसिते' कार्य्यजननोत्सुके ईश्वरे सति 'तम' अज्ञान प्रकट भवति,

मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति, फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो वायुः, वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् सावित्री, सावित्र्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति। अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद् ध्रुवम्।

ततः आकाशादिक्रमेण आपः, अप्सु अङ्गुल्या 'मथितं' मथने कृते सति तत्क्रमिव जायते। ततः 'शिशिरे' विलम्बे सति 'शिशिरं' शीतं भवति; शीतार्थाः शब्दा विलम्बार्था अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारीति गम्यते। अथ वा, 'शिशिरे' वायौ वाति शिशिरं भवतीत्यर्थः। शीतलं सत् पुनर्मथ्यमानं फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्डं भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापतिः, 'वायुः' प्राणाख्यः, "मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः। वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् 'सावित्री' गायत्र्याः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या, "प्रणवाद्यक्षरत्रयाद्व्याहृतित्रयम्" इत्युक्तेः। 'गायत्री' तत्पदादिका, 'गायत्र्या' वेदत्रयद्वारा त्रयो लोका भवन्ति। अर्चयन्ति लोकान् बुधाः, कुतः? यतो लोकः तपः सत्यं यच्च ध्रुवं 'मधु' अमृतं मोक्षाख्यं तत् क्षरन्ति। शरीरसाध्यत्वात् तप आदीनां, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विघ्नात्, यतः सुषुप्तिवज्ज्ञानाश्रम निवर्त्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानुग्रहाय सृष्टिनिर्माणमिति।

किं तत् परमं तपः? इत्याह, प्राण इति। तपःसाधनत्वादयं मन्त्रस्तप इत्युक्तः; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामोऽभ्यावर्त्तनीयः, इति भावः। 'तपःसत्ये' लोकाख्ये ध्रुवं

एतद्धि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥

य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति, सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स सूर्य्यपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स सर्वैर्वेदैर्ज्ञातो भवति, स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो

अथ 'चरन्ति' प्रस्तुवन्ति, 'लोका', भूरादय.; तेन तान् धर्षयन्ति; एतत् 'हि' यस्मात् परमं 'तप' तप एव मायशीर्षिर साध्यमिति भावः । समस्ताध्ययनफलमाह, य इदमथर्वशिर इति । 'ब्राह्मण' इति वचनात् उपनीतस्यापि क्षत्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, मुख्यत्वावबोधनाय वा ब्राह्मणग्रहणम् । अधीते इति, अर्थबोधपर्य्यन्तमध्ययनं पाठमात्रस्य निन्दाश्रुते । न चाल्पायासेन कथं बहुयत्नसाध्यं फलं स्यादिति शङ्क्यम् अल्पायासेनाप्यमृतादेर्मन्त्रादिभिः जनकत्वादिदर्शनात्, वस्तुशक्ते पर्य्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽप्येतन्मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्रोत्रिय इति । 'श्रोत्रिय' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठाता ; 'अनुपनीत', द्वितीयोपनयनादि रहित ; अग्निपूत 'अग्निना' हुतेन यथा पूतः, 'वायुना' प्राणायामैर्यथा पूत, 'सूर्य्येण' उपस्थितेन यथा पूत, 'सोमेन' सोमयागेन यथा पूत, 'सत्येन' सत्यभाषितेन यथा पूत, 'सर्वै' धर्मसाधनैरनुष्ठितैर्यथा पूत, तथा अनेनेत्यर्थः । 'वेदै' इति वेदानां देवतारूपेण

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति; गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः, सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति। तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यमों सत्यम्। इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत् समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुष्ठानं सम्भवति। 'पुरुषयुगान्' पितृपक्षीयान् मातृपक्षीयांश्च। सप्तमात् पुरुषादात्मानमभिव्याप्य पुनातीत्याह 'भगवान्' अथर्वा।

सकृदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर् इति। 'एवमेव अनुप्रविशति' इति विशेषमपश्यन् सामान्यमेव प्रविशति, तच्च सामान्यरूपमङ्गीय, ओमर्थं यातीत्यर्थः। यद्वा, 'ए' विष्णु 'व' शिव, तयोः समाहारः 'एव' इति हर स्वरूप, तदेव अनुप्रविशतीति; "एर्विष्णुर्वो महेश्वर" इति चैकाक्षरनिघण्टः। हरोपाख्या हरिमासि, अविरुद्धैक मूर्त्तित्वात्तयोरिति।

किं तत्सामान्यरूपम्? यदनुप्रविशतीत्यपेक्षायामाह, सत्यमिति। ओङ्कारवाच्यं सत्यमित्यर्थः, हरिहररूपमप्येत-

गर्भोपनिषत्

ओं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं
षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् ।
तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥

दुभयवाच्यं भवति एकवाच्यं वा ओङ्कारवाच्यं सत्यमेव साधनान्तरं विनैव मनुभविष्यतीति । इत्यलं समास्थया ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिकाथर्वमस्तके ॥

इत्यथर्वशिर उपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १ ॥

ओं गर्भस्तस्य निरूप्यात्र गर्भोपनिषदित्यपि ।
पञ्चषडष्टमान्मुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा ॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तम्, तत्र को गर्भः ? कथञ्च तद्वासः ? इत्यपेक्षायां संसारवैराग्यार्थञ्च जन्ममरणादिदुःख निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते । तत्र गर्भस्य मातृ पितृशरीरापेक्षत्वात् प्रथमं शरीरस्वरूपमाह, पञ्चात्मकमिति । 'पञ्चात्मकं' पञ्चभूतात्मकं 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च 'वर्त्तमानं' प्रवर्त्तमानं, पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या प्रत्ये कं पञ्चकानां विवक्षितत्वात्, 'षडाश्रयं' षण्णां मधुरादिरसानाम् आश्रयतीति आश्रयं भोगायतनमित्यर्थः । षड्गुणयोगयुक्तं षडूर्मिकसाकुलत्वात्, सप्त 'धातवः' रसादयो यस्मिन् तत्, सप्तधातुकत्वभावो बहुव्रीहौ, पक्षे तु कपि सप्तधातुक मिति निर्देशः श्रेयादिभावेनेति । 'त्रिमलं' त्रयो मला यस्य

पञ्चात्मकमिति, कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्काठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्सञ्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम्। तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने। पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी

लोम-केशा यत्र तत्; मूत्रादीनान्तु अशितपीतमलत्वात् म देहमलत्वम्। अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम्। द्वियोनिं' 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य। चतुर्विधाहारमयं' लेह्यपेयखाद्यचोष्यलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति। अत्र पञ्चसु वर्त्तमानं कथम्? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधात्, इतिशब्दासमनुसारे। पृथिवीप्रभृतीनां किं चिह्नम्? इति पृच्छति, का पृथिवीति। काठिन्यादिषु पृथिव्यादिलिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र, यदिति। शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्त्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति। 'व्यूहनं' मेलनम्। ननु माभूदवकाशप्रदानम्? इत्यत आह, पृथुश्चेति। पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थः। अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः। द्वितीयपञ्चक-

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति। षडाश्रयमिति कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति, षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-

---

माह, श्रोत्रे इति। श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धौ वर्त्तेते। तृतीय-पञ्चकमाह, उपस्थ इति।

षडाश्रयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम्। आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति। 'विन्दति' लभते जानातीत्यर्थः। द्वितीयस्योत्तरं षड्जेति। एते गायनेषु प्रसिद्धाः; एतत् सप्तस्वरप्रवर्त्तं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्तत्वात्। ते च,

'श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा।
मेघरागश्च विज्ञेयः षष्ठो नटनारायणः'॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो ह्येषां स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत् ज्ञेयाः; ता यथा,

गौडी कोलाहली धाली द्रविडी मालव-कौशिका।
षष्ठी स्यादेव गान्धारी श्रीरागाश्च विनिर्गता॥
आन्दोली कौशिकी चैव रामगिरी पटमञ्जरी।
गुर्जरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्विमाः॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलावती तथा।
कर्णाटी रक्तहंसा च पञ्चमात्तु विनिर्गता॥
त्रिगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा तथा।
विराड़ी चैव सामेरी भैरवाच्च विनिर्गता॥

धैवत-निषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रविभ-
नाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति। यथा

पञ्चाला मधुरा चैव कामदा चोक्षमास्तिका।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागादिनिर्गता॥
मोटकी च———नदा चैव प्रकीर्तिता।
गान्धारी गजसुन्दरी ख्याता मदनरायणात्॥ इति।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुण योगयुक्तमित्यर्थः; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः।

ननु इष्टिम्यादीना इष्टयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ता- ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः उपयुज्यन्ते? आहोस्वित् कतिपये? इति प्रश्ने निर्णयमाह। इष्टानिष्टानीति। धारणादिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशप्रभेदानि भवन्ति। भूतप्रवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्येव दश इष्टानिष्टानि भवन्तीति भाव। इष्टानिष्टत्वे हेतुमुक्तम्। शब्देति। 'शब्द प्रणिधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं; मनःप्राणप्रणिधानं प्रवृत्तिजनकत्व; व्यवक्रियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः॥ १॥

उभयत्र प्रश्नस्याप्युपन्यासनम्। समाधानन्तु तत्र मतिविर्दृशि। उक्त इत्यादयस्ववहार्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं, न त्वेत द सप्तधातव, तेषामपि वक्ष्यमाणत्वात्; रक्तपाण्डुरयोः कृष्ण-धूम्रयोः पीत-कपिलयोश्चावान्तरभेदो द्रष्टव्यः; नीलश्च कृष्ण-

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते। परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्नायवः, स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्ज्ञः शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने

ऽन्तर्भाव्यम्, चित्रश्च सर्ववर्णेषु यथालाभम्। 'देवदत्तस्य' पुंसो 'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषया' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्पद्यन्ते। तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्य 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूलगुणत्वात्, यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूला, तेषां परिणामे षड्विधो रसः, मधुरत् शुक्लादिरूपः, स्वादतो मधुरादिरूपो भवति। चित्ररूपस्य च षट्स्वेवान्तर्भावात्।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति। 'रस' धातुमूलं, न स्वयं धातुः, तादर्थ्यात्तु केचित् धातुत्वेनोक्तः, रसधातुवादिनान्तु भेदः। स्नाय्वोरैक्यं द्रष्टव्यम्। मज्ज इति। मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोपः। स्रोतःसु भिन्नु आवर्त्तते इति। 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आद्यशुक्रशोणितसंयोगमारभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजते इत्यर्थः।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति। इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि, सप्तम्या अलुक्, अतएव धातुषु व्यासो हृदय उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थ' इति

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजापत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह, हृदये इति। हृदये अन्तराग्निवर्त्तते, अन्तरस्थामाग्निरिव, 'अग्नि' शोक ; तदुक्तं प्रपञ्चसारे। "शुक्र परिणत' हि स्याद्दोजो नामाष्टमी दशा" इति। अग्निस्थाने पित्तमिति। 'अग्नि' शोक, स एव 'स्थानम्' आधार, तत्र पित्तम्, अग्नौ तेजोरूपे प्रवर्त्तते पित्त मित्यर्थः। पित्तस्थो 'वायु' वात, वायु विना प्रहत्यनुपपत्ते। हृदयाम्बरोज पित्तवाता प्रवर्त्तते इत्यर्थः। एतत् कफस्याप्युप लक्षण, दोषाणां वातपित्तकफानां समानदेशत्वस्मीचित्यात्। ततः किम् ? इत्याह, वायुत इति। वायुतो 'हृदय' लिङ्ग प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते ; प्राजापत्य' क्रमो यथा, स प्रात्मान द्वेधा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति ; प्रजापतिर्यथा एक सन् द्विधाभूत, तथा पितुर्हृदयोपलक्षित लिङ्गमपि द्विधा भवति ; वायुघातेन दीपादिव प्रदीप, कुसुमादिव गन्ध इति। न स मूलोत्क्रम आयाद्दनीय, येन शरीर वातपित्तकफात्मकमुच्यते, यद्वा, प्राजापत्य क्रम' धूमादिमार्गं, "प्रश्ने समतारो मे प्रजापति" इत्यादिना प्रजापतिप्रतोक्तो द्रष्टव्य। स च आरोहावरोहक्रम, "तद् य इत्य विदु" इत्यादिना छान्दोग्ये उक्त। गीतायाञ्च

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते"॥ इति ॥२॥

प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुतौ ऋतुकाले प्रयोगादित्य

भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदम्, अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः, मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षण-सम्पूर्णः। पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातूरेतोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना

न्यः। एतेन त्रिमलं कस्मात्? इति प्रश्न उत्तरितः, त्रयाणां दोषाणां वातादिमलरूपत्वात्। ऋतुकाले योषित्सम्प्रयोगे पुंबीजं भवति, तेन पुंसः सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विस्रेपो दृश्यते। 'कललम्' ईषद्घन 'बुद्बुद' वर्त्तुलम्। याज्ञ्येन तु अन्यथोक्तम्; तद्यथा, "एकरात्रोषितं कलिलं भवति, पञ्च रात्राद्बुद्बुदं, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुदं, पञ्चविंशति रात्रात् स्वस्थितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः, मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासि नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति"। 'जीवेन' जीवलिङ्गेन चलनादिना।

पितुरिति। अनेन त्रियोनि कस्मात्? इति परिहृतम्। 'व्याकुलितमनसः' पश्चादिविच्छिन्नचित्ताविवेकः? 'अन्यो ऽन्यस्य, स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीडितं यत् शुक्रं, तच्च द्वैध

भवन्ति। अन्योऽन्यवायु-परिपीडित शुक्रद्वैध्याद् द्विधा तनूः स्याद्युग्माः प्रजायन्ते। पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिन । अथ मात्राशित पीत नाडी-सूत्रगतेन प्राण आप्यायते। अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्वजातिं स्मरति, शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति ॥ ३ ॥

ध्यात् 'तनु' शुक्रस्वरूप द्विधा स्यात्, ततो युग्मा प्रजा यन्ते। 'पञ्चात्मक' पञ्चभूतात्मक पिण्ड 'समर्थ' चिन्त नादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन गन्धरसादिविषय ज्ञान यस्या सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धि र्भवति, सा 'क्षरम्' अनित्यम् 'अक्षर' नित्य मोमञ्च चिन्त यति, 'तदेकाक्षर' ब्रह्म प्रणव चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयो ऽष्टौ विकारा षोडश जायन्ते इति शेष । तदुक्तम्,

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतय सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष" ॥ इति।

तत्र मुख्यव्यापाराभावेन शिशु कथं वर्द्धते ? इत्यत आह, अथेति। 'माता' जनन्या 'अशितपीत' इत्यविभक्तिका निर्देश, अशितपीतेन इत्यर्थ, यावत्कन्तु रतिसमये पुरुषा समवस्थात् सम्पुटो वर्द्धते पितृप्रतिशरीरत्वात्; तथा च, या पश्च नाभिसम्बद्धा नाडी मातृहृदयेन सम्बध्यते, सैव सूत्र,

पूर्व्वयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ॥
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ।
एकाकी तेन दह्योऽहं गतास्ते फलभोगिनः ॥
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥

तद्गतेन अन्नरसेन तस्य प्राणा आप्याय्यते; अतएव जातमात्रस्य शिरसि पार्श्वद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिपिण्डसीवा दृश्यते, सा मातु मर्म्मस्थलं ज्ञापयति। सर्व्वेति। 'सर्व्वलक्षणज्ञाने' मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जके अवयवे, अथ च सर्व्वेषां लक्षणेन ज्ञानकरणानामिन्द्रियाणां 'ज्ञानेन' दर्शनश्रवणादिना सम्पादीर्ण 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्व्वजाती' प्राक्तनजन्मानि 'विन्दति' लभते जानाति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्याभिलापमाह, आहारा इति। 'विविधा' श्व शूकरादिभोग्या अपि, एतेन शरीरं कस्मात्? इति प्रश्नस्य, शीर्य्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तरं दत्तम्। पीताश्चेति नानायोनिषु जातत्वात्। 'जन्म जन्मेति', जन्मन प्रादुर्भाव एक जन्मानन्तर द्वितीय जन्म। 'परिजनस्य' पुत्रकलत्रादेः। एकाकीति, कर्त्तुरेव पापसम्बन्धो नार्जितद्रव्य भोक्तुरित्य-

अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्ख्यं योगमभ्यसे ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्यामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म्म शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

[1] शरीरमिति कस्मात्, अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति, तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लेह्य-चोष्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः

वार्षं । इदं लिङ्गम् । 'अभ्यसेत्' अभ्यसेयम् । दुःखेन जन्ममरणानि न स्मरतीत्युपरतनेन सम्बन्ध । अस्मरणे हेतुमस्मरमाह, जातमात्रेति । 'वायुना' मायारूपेण ; तदुक्तम् ।

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" ॥ इति ।

'विन्दति' जानाति ॥ ४ ॥

श्रियन्ते इति, श्रयन्ते इति वक्तव्ये इयट् । 'ज्ञानाग्नि' शरीराग्नि बोद्धा शुभाशुभस्य, 'दर्शनाग्नि' प्रमाता, 'कोष्ठाग्नि' ।

शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति। त्रीणि स्थानानि भवन्ति, मुखे आहवनीय, उदरे गार्हपत्यो, हृदि दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्म्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" ॥ इत्युक्तः।

अन्त्यादिक्रमेण प्रयाणां लक्षणमाह, त्रेधेति। अग्निरेति। अनेन चतुर्विधाहारसमये कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति; स च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति। दर्शनाग्निरिति। स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति। ज्ञानाग्निरिति, स चार्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति। 'विन्दति' लभते भोक्तेत्यर्थः।

अग्नित्रये सति शरीरे यज्ञत्वोपपादनमाह, त्रीणीति। 'आहवनीयः' दर्शनाग्निः, 'गार्हपत्यः' कोष्ठाग्निः, 'दक्षिणाग्निः' ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वा आहवनीयादिबुद्धिः कार्या। आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्, मनो ब्रह्मा सौम्यत्वात्; लोभादयः पशवः वध्यत्वात्; कर्म्मेन्द्रियाणि हवींषि प्राणाग्नौ होमार्हत्वात्, शिरः कपालं तत्साम्यात्; केशा दर्भाः विक्षिप्तत्वात्; मुखमन्तर्वेदिः मुख्यस्थानत्वात्।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन;

"द्वे शङ्खे कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा"। इति।

शिरः षोड़श पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्म्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा

"चतुष्कपाल शिर" इति तु यास्कः। षोडशेति। षोडश पार्श्वानि, षोडशदन्ताः षोडशाष्टदन्तस्थलानि षोडशपटलानि पार्श्वस्थलानि; एव द्वितीयभागे चतुःषष्टिदन्ताः स्थले सह; तदुक्तम्।

"स्थले. सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः" इति। "पार्श्वकाः स्तनकै सार्द्धं सर्वादेष द्विसप्तति" इति। सप्तेति। तदुक्तम्; सप्तोत्तरं मर्म्मशतमिति। साशीतिकमिति। तदुक्तं, द्वे च सन्धिशते तथेति। ग्रन्थान्तरभेदे न्यूनाधिक्यं स्मृतावुक्तम्। सनवकमित्यादि। नवमस्या परिमाणमस्येति, नवधा नवकत्वेन सह वर्त्तते सनवकं, सप्तेदं स्नायुकमिति-वक्ष्यमाणप्रधानो निर्देशः नवस्नायुशतानि इत्यर्थः। तदुक्तम्; "शिर शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च" इति। पञ्च मज्जाशतानीति। 'मज्जा' पेशी, तदुक्तम्; "पञ्च पेशीशतानि च" इति। अस्थीनि चेति। तदुक्तम्, "तथास्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" इति। सार्द्धचतस्र इति। चतस्रः कोट्यः एका सार्द्धकोटीत्यर्थः। इदन्तु स्थूलकेशाभिप्रायेण, सूक्ष्माभिप्रायेण तु याज्ञवल्क्योक्तम् बोद्धव्यम्।

यथा, "रोम्णा कोट्यस्तु पञ्चाशत्सहस्राणि तथापरा।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह।

पित्तप्रस्थं कफस्याढकं शुक्रकुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता ॥ २ ॥

मांसवीर्यैर्विभज्यन्ते विभक्ताः परमाणुभिः" ॥ इति ।
'हृदयशब्देन' रस, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते; तदुक्तम्;
"रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश" । इति ।

पित्तप्रस्थमिति । पित्तस्य 'प्रस्थं' सपादमानीद्वय, मानी तु तुरुष्काणां सेरः । तदुक्तम्; पञ्च पित्तमिति । अञ्जलय इति वर्त्तते । कफस्याढकमिति । चतुःप्रस्थं तथाढकम् इति । 'शुक्रकुडवम्' इति । शुक्रस्य द्वे प्रसृती इत्यर्थः । याज्ञवल्क्येन तु "श्लेष्मौजसोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु" इति कफशुक्रयोः समपरिमाणत्वमुक्तम् । मेदःप्रस्थौ द्वाविति । याज्ञवल्क्येन तु द्वौ मेद इत्युक्तम् । अञ्जलिग्रहणं वर्त्तते । अनियतमिति । याज्ञवल्क्येन तु नियम उक्त, "सप्तैव तु पुरीषस्य चत्वारो मूत्रमेव च" इति । अञ्जलय इति वर्त्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रायेण; निष्कर्षे क्रियमाणे तु नास्ति नियम । अनियमे हेतु आहारपरिमाणादिति; तस्मिन्नधिके अधिक, न्यूने न्यूनमित्यर्थः । पिप्पलादेन प्रोक्तं पैप्पलादं; द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

अत्र प्रसङ्गान्मागधपरिमाणमोच्यते पलादिज्ञानार्थम् । तद्यथा ;—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोग-कार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ।
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ।
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रो भोरटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ।
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।
बिडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ।
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्तितम् ।
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमानञ्च विज्ञेयं कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकम् ।
भाजनं कंसपात्रन्तु ग्रौमक इति ।

इति गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

ओम् अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
मकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥
पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्त्वमुच्यते ।
धर्मश्च दक्षिणं चक्षुरधर्मश्चोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।
सुवर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
सहस्रार्णमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

ओं प्रणव पञ्चधाकारोकार मैर्बिन्दुनादयुक् ।
भिन्नो नादस्ततो वर्णस्त्रिखण्डे नादबिन्दुनि ॥

तत्राद्यमात्रात्रय सार्धमात्रहंसाभिधानपक्षिरूपकेण ताव द्विविनक्ति, ओं अकार इति । 'पक्ष' पतत्र, येन पक्षीत्युच्यते 'पुच्छम्' मध्यत्वात् । 'वै' प्रसिद्धौ, 'शिर' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्व लोकफलत्वात्, रजस्तम पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्त्व शरीर' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मौ चक्षुषी गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् हंसशरीरे विभज्य दर्शयति, भूर्लोक इत्या दिना । नीचोत्तराधर्म्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् । भुवो लोक इति । भुवश्च महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्व रेफ योर्विधानात् उत्वपक्षे उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्' महर्लोक । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोक, 'तु' चार्थे ।

एवमेनं समारूढो हंसं योगविचक्षणः ॥ ५ ॥
न बध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।
आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथानुगा ॥ ६ ॥
भानुमण्डल सङ्काशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा ।
परमा चार्धमात्रा च वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७॥

सहस्राह्न्यमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः । सम्प्रतिरूपेण स यथा, "सहस्राह्न्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गं स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य सम्पश्यन् याति भुवनानि विश्वा" इति । स्वशाखायां पूर्वकाण्डे गतत्वात् सम्पूर्णो नोदाहृतः, अस्यार्थः, सहस्रमह्नानि किरणा यस्य स 'सहस्राह्न' सूर्य्य एकोऽपि, स च मूर्धाधिष्ठानः, तदुक्तम् प्राणाग्निहोत्रे । "तत्र सूर्य्योऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एष ऋषिर्भूत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति" इति, तमर्हति सहस्राह्न 'स्वर्गं' द्युलोकं 'पततः' गच्छतः अस्य 'हरेः' विष्णुरूपस्य 'हंसस्य' ओङ्काररूपस्य 'वियतौ' पूर्वापरावयवावकारमकारौ अकारोकाररूपौ 'पक्षौ' पततः आस्ताम्, स ओङ्कारः सर्वान् देवान् सात्त्विकान् 'उरसि' हृदये सत्त्वरूपे 'उपदद्य' निधाय विश्वानि भुवनानि साक्षात् पश्यन् याति शाश्वतं ब्रह्मलोक पर्यन्तम्, तदारूढ उपासकोऽपि तथाप्नोति इति भावः । समारूढश्चिन्तनात् ।

ओङ्कारस्य हंसरूपिणोपासना फलञ्चोक्त्वा पतन्मध्या मात्राणां देवता आह, आग्नेयीति । 'एषा' मध्यमा मध्यस्थितत्वात् उभयोः, 'तथानुगा' तदनुवर्तिनी 'उत्तरा' मकाराख्या, भानुमण्डलसङ्काशा' अर्थात् भानुदेवत्या 'परमात्रा' चतुर्थी ।

कलात्रयानना चापि तासां मात्रा प्रतिष्ठिता।
एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत॥ ८॥
घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्माला तथापरा।
पतङ्गी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी॥ ९॥
पञ्चमी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विधीयते।
सप्तमी वैष्णवी नाम शङ्करी च तथाष्टमी॥ १०॥
नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता।
एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मीति द्वादशी मता॥ ११॥

इदानीं चतसृणामुदात्तादिभेदेन सचेण प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रो मात्रा दर्शयितुमाह, कलात्रयानना चेति। या अस्यार्थः; 'तासां' चतसृणां मात्राणां मध्ये एकैका मात्रा कलात्रयानना च 'प्रतिष्ठिता' निश्चिता, 'कलात्रयेण' मात्रात्रयेण 'आननम्' प्राधान्यं यस्याः सा, मात्रात्रयशरीरा इत्यर्थः। 'एष' इत्युपसंहारः।

इदानीं द्वादशानां कलानां मध्ये स्थानतो मात्रतश्चिन्तारूपां धारणां दर्शयति, धारणाभिरिति। 'घोषः' प्रजा तत् फला घोषिणी, 'विद्युन्माली' यक्षराज, तल्लोकप्रदा विद्युन्माली, 'पतङ्गी' पक्षिणी, आकाशगतिप्रदत्वात्, 'वायुवेगिनी' शीघ्रगतिप्रदा, 'नामधेया' पितृलोकप्रदत्वात्, पितरो हि नामभिरिज्यन्ते, "यथाम्ना पातयेत् पिण्डं न नयेत् सर्वमाप्नुतम्" इत्युक्तेः। 'ऐन्द्री' इन्द्रसायुज्यप्रदत्वात्, 'वैष्णवी' विष्णुलोकप्रदत्वात्; 'शाङ्करी' शिवलोकप्रदत्वात्; 'महती' महर्लोकप्रदत्वात्; 'ध्रुवा' ध्रुवलोकप्रदत्वात्; 'मौनी' मुनीना

प्रथमायान्तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम् ॥ १३ ॥
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥
षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तथा ॥ १५ ॥
नवम्यान्तु महर्लोकं दशम्यान्तु ध्रुवं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६॥२
ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७॥

लोक तपोलोक प्रददाति, तेन 'ब्राह्मी' ब्रह्मलोक गमयति, तेन तत परन्तु फल नादान्तो न लभ्यते ॥

इदानीं तत्तद्वारस्थासु स्थितान्त करणस्य प्राणवियोगे फल विशेष मामभि सूचितमाह, प्रथमायामित्यादिना । चतुर्थिका प्राप्य समुत्क्रान्त इत्यन्वय । देवत्व प्राप्य सह देवै 'चोषित' षा उषित सन् ब्रह्मलोक 'शाश्वत' ब्रह्मायुःपरिमितम् ॥२॥

पञ्चमात्रस्य नादान्तस्य बिन्दुनामकस्य फलमाह, तत इति । तत परतर पर ब्रह्म इत्यन्वय, ज्ञेयमिति शेष । पूर्वोक्त फल पर, तस्मादिदमुत्कृष्टमिति परतर, 'निष्कल' कला हादशमात्रा, तद्विषयातीत निष्कल, 'शिव' 'कल्या'

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
अनौपम्यमभावञ्च योगयुक्तं तदादिशेत् ॥ १८ ॥
तद्युक्तस्तत्समासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलेवरम् ।

षोड़श पञ्चमश्रोत्काः, तद्रहितम् ; यतो 'ज्योतिषां' मन आदीनां चक्षुरादीनां सूर्य्यादीनाञ्च उदयः, "तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः ।

कथमिदं लभ्यते ? यदा तदेतद्धारणा भवति, किं नाद-धारणया फलं ? मनोलय एव ; तदुक्तम् ।

"काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते" ॥ इति

द्वादशान्तेः तदेवाह मनो लीनमिति ।

ननु मनोलये माध्यमिकवच्छून्यमेव तत्त्वं फलं स्यादित्यत आह आदिशेदिति । यदा मनो लीनं भवेत्तदा 'आदिशेत्' उपदिशेत् गुरुः, तदैव हि परमोऽधिकारः, न तु मनागपि विषयाभिलाषे सति मुख्योऽधिकारः । अथवा, 'तदादिशेत्' लब्धमिति कथयेत् मध्यस्थः, मध्ये मनो विशेषणानि । उपमैव औपम्यम्, स्वार्थे ष्यञ् , न औपम्य यस्य मनसः अनौपम्यम्, न भावयति चिन्तयति इत्यभावम्, जीवपरमात्मनो रैक्यं योगः, तद्युक्तम् ; अथवा 'योगः' चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्युक्तम् ।

अथवा योगयुक्तस्य मनसः किं लक्षणम् ? अत आह, मन इति । यदा मनो लीनं भवेत् तथा अनौपम्यमभाव भवेत्, तदा 'योगयुक्तम्' प्राप्तयोगमिति 'आदिशेत्' कथयेदित्यर्थः । तस्मिन् अभिनिवेश स तद्युक्तः । "भक्त्या त्वनन्य-

सुस्थितो योगचारेण सर्वसङ्ग-विवर्जितः ॥ २९ ॥
ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः केवलः प्रभुः
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ।
परमानन्दमश्नुते ॥ २० ॥ इति ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे नादबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मबिन्दूपनिषत् ।

ओँ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धञ्चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥

न्यथा" इत्युक्तत्वात् । तस्मिन् मनो यस्य तन्मना, 'असक्त' विषयेषु, छान्दसः सन्धिः ; अथवा 'तन्मना' सक्त ' इति पठनीयम्, 'सक्त' आसक्तस्तत्रैव । 'योगचारेण' योगमार्गेण, 'सुस्थित' स्थिरीभूत, 'पाशा' कर्माणि, 'केवलः प्रभुः' जीवभावरहित । द्विरुक्ति समाप्त्यर्था । अत्र प्रणवस्य नादबिन्दोर्निरूपणादकारादि-वर्णे सत्यपि प्राधान्यान्नादबिन्दूपनिषत् सञ्ज्ञा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका नादबिन्दुके ॥ ३ ॥
इति नादबिन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥

ओँ ब्रह्मप्रबोधिका ब्रह्मबिन्दूपनिषदुच्यते ।
अष्टादशी चतुःखण्डा शौनकग्रन्थविस्तरे ॥ १ ॥
उक्तो योग, तत्फलं ब्रह्मसाक्षात्कारः, तद् ब्रह्म कीदृशम् ?

पक्षपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥
स्वरेण सन्धयेद् योगमस्वरं भावयेत् परम् ।
अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
निर्विकल्पमनन्तञ्च हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
अप्रमेयमनाद्यञ्च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

'पक्षपातस्तु' तत्त्वचिन्तनम्, अतत्त्वविस्मरणञ्च, तेन 'विनिर्मुक्त', रहितं यदा भवति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ।

प्रथमाधिकारिणं प्रत्याह, स्वरेणेति । 'स्वरेण' शब्देन गुरूपदेशेन प्रणवेन वा 'योगं' चित्तनिरोधं 'सन्धयेत्' आरभेत, 'अक्षरं' शब्दातीतं 'परं' वस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत् । 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भाव' वस्तु परं ब्रह्म, 'अभाव' शून्यं नेष्यते, किन्तु अस्तीति 'इष्यते' गम्यते, इष गत्यर्थे, अव्ययमाद्यवतीत्यर्थं । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । अथवा 'स्वरेण' अकारोकारोपलक्षितेन जाग्रत् स्वप्नाख्येन योगं कुर्यात्, यत्नातिशयेन जाग्रत् स्वप्नेऽपि तदभ्यास सम्भवात्, 'अस्वरं' मकारोपलक्षितम् आनन्दस्थानम् 'परम्' अचेतनम् भावयेत् । 'अस्वरेण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभाव' अभावो न, किन्तु पूर्णो 'भाव' तुरीयम् 'इष्यते' मन्यते इति तदुक्तमस्तविन्दौ,

"अक्षरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति ।

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥१६॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्द-ब्रह्मपरञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥१७॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-विज्ञान-तत्त्वतः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥
गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

निवृत्ते 'तमसि अज्ञाने एकत्वं भवति, एकमेव च अनुपश्यति

"पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः ।
ओषधौद्वीप विहग तीर्थे रागोरगान्तरे ।
पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च" ॥

इति विश्वः ।

शब्दाक्षरमिति । शब्दश्च तदक्षरञ्च 'शब्दाक्षरं' शब्दब्रह्म इत्यर्थः, तथा 'परं' ब्रह्म चैतन्यञ्च, एतद्द्वयं वर्त्तते । 'विद्वान्' पण्डितः, एतयोर्मध्ये यस्मिन् क्षीणे सति यत् 'अक्षरम्' अक्षीणं भवति, तत् अक्षरं यदि 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, तथा यदि 'इच्छेत्' वाञ्छेत् तर्हि शान्तिम् आप्नुयात्, नान्यथा, तदेव स्पष्टयति, द्वे इति । 'निष्णातः' कुशलः "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् । विद्यास्नात इत्यर्थः । 'मेधावी' ग्रन्थाभ्यासेन कृतबुद्धिः 'ज्ञानं' शास्त्रं 'विज्ञानं' साक्षात्कारः, उभयोः 'तत्त्वतः' तत्त्वं ज्ञात्वा, 'ल्यबर्थे' पञ्चमी । गवामिति । 'गवां' सौरभेयीणाम् अनेकवर्णानामपि सतीनां यत् क्षीरं, तस्यैक-

अथ अमृतबिन्दूपनिषत् ।

ओं शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्मविद्याया उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

एतदभिनीय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ज्ञानं ब्रह्माहमित्येवमाकारं स्मृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽस्मिन् सर्वभूताधिवासं यश्च भूतेष्वधिवसति, यथाऽऽदधिकमिति सप्तमी, सर्वानुपहकत्वेन वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव ईश्वरोऽपि, जीवेश्वरयोर्मध्यैक्यमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिका ब्रह्मबिन्दुके ।
इति ब्रह्मबिन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अमृतस्य यथा बिन्दुर्मृत्युं हरति देहिनाम् ।
तथामृत्योऽप्यष्टश्लोकोऽमृतबिन्दुस्तथा श्रयम ॥ १ ॥

योगसाधनस्य प्रथमा पीठिकामाह, शास्त्राणीति । मेधावीति । अध्ययनेन तर्काभ्यासेन मेधापि कर्तव्या इत्ययं यच्छ्रुति ।

"पण्डितो मेधावीति, बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति च" । स्मृतिरपि ।

"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति ।

ब्रह्मविद्यायाः परम कारणं जीवितमिति शेषः । 'उल्कावत्' चपल विद्युदुल्कामिव तुल्यं जीवितम्, 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण कामक्रमसमादिना 'नोत्सृजेत्' न त्यजेत्, शास्त्राण्यधीत्ये

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम् ।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः ॥ २ ॥
तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि स्थितः ।
स्थित्वा रथपथस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥
मात्रा लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम् ।
अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं च गच्छति ॥ ४ ॥

ये तदर्थसाक्षात्काराय प्रवर्तेत, प्रयत्नश्च वक्ष्यमाणो योगाभ्यास । यद्वा, ब्रह्मविद्याया परम कारणम् अध्ययनम् 'अन्यथा' ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्, उल्कावत्' दीपिकावत् यथा दीपिका तमसि मार्ग गृहीता गृहमप्राप्य नोत्सृज्यते तद्वत् शास्त्र साक्षात्कारपर्यन्त नोत्सृजेदित्यर्थं । ओङ्कार रथ गतिहेतुत्वात् तत्र ओंकार विष्णुम्' उकारदेवता सारथिं कृत्वा स ह्यूर्ध्वगतौ प्रेरक, तेन सारथ्य सम्भवति । अकारदेवता यो ब्रह्मा तस्य य 'लोक' ब्रह्मसदन तस्य 'पद' मार्गं, तदन्वेषणशील, मकारदेवता यो रुद्र तदाराधने 'तत्पर' परायण ।

तावदिति । 'रथेन ओङ्कारेण तावद्गन्तव्यं यावत् रथपथि' गन्तव्य गच्छन् तन्मार्गे स्थित समासान्तविधेरनित्यत्वाद्प्रत्ययो न कृत । स्थित्वेति । यदा तदेत्यध्याहार यदा रथस्य पन्था रथपथ समासान्तोऽकार तस्य 'स्थान' स्थिति निवृत्तिर्भवति, अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्त्तते तदा 'स्थित्वा' कियत्काल विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति' साध्यसाधनभाव रहितं स्थान प्रविशतीत्यर्थं, साकारोपासना-परिपक्वित चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम्।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते॥५॥
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः। 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग इत्यादि, तस्य 'पदं' स्थानं जागरादि त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरेण 'व्यञ्जनेन च' मकारेण 'वर्जितं' रहितम्। 'अस्वरेण' स्वरातिरिक्तेन मकारेण अन्तरङ्ग-साधनेन 'सूक्ष्मं पदं' तुरीयाख्यं गच्छति।

शब्दादीति। शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षितानीन्द्रियाणि 'अतिचञ्चलं' सर्वेन्द्रियविषयव्यापि मनश्च 'आत्मनः' सूर्यस्थानीयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैकध्यानमिति यावत्, स प्रत्याहार इत्यर्थः; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन।

"यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः" ॥ इति।

प्रत्याहार इति। यम नियमासनानि तु बाह्याङ्गत्वात् न गणितानि। यम नियमौ तु;

"अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चयः।
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यञ्च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम्॥
शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं सुरार्चनम्।
तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम्।
एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः।"

इति द्रष्टव्यौ। 'तर्कः' मननं 'समाधिः' निदिध्यासनं 'रुचिरं' मनोहरं गुरूपदिष्टं रूपं 'चिन्तयेत्' ध्यायेत्। रुचिर इति।

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥७॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरञ्चैव चिन्तयेत् ॥८॥
रुचिरे रेचकञ्चैव वायोराकर्षणन्तथा ।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥९॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१०॥२
उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।

'रुचिरे' चिन्त्यमाने सति रेचकं कुर्य्यात्, चकारात् कुम्भकम्, तथा वायो 'राकर्षणम्' अन्तर्नयनं कुर्य्यात् ।

प्राणायामत्रयं कुर्य्यादित्याह, प्राणायामा इति । 'प्राणायामाः' निरोधाः 'त्रयः' त्रिविधाः । प्राणायाममन्त्रमाह, सव्याहृतिमिति । व्याहृति शिरसोरपि सप्रणवत्वं बोद्धव्यम्, तदुक्तम्;

"एताः एतां सहैतेन तथैभिर्दशभिः सह ।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥" इति ।

'एताः' सप्त व्याहृतीः, 'एतां' गायत्रीम्, 'एतेन' शिरसा, 'एभिः' प्रणवैः, शक्तौ सत्यां त्रिः पठेत्, अशक्तौ तु सकृत्पठेत् ।

प्रत्येकं रेचकादीनां लक्षणमाह, उत्क्षिप्येति । वायुम् 'उत्क्षिप्य' ऊर्ध्वं नीत्वा 'आकाशम्' उदरं कृत्वा 'निरात्मकं' प्राणरहितम्;

शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥
न चोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥
अन्धवत् पश्य रूपाणि शृणु शब्दमकर्णवत् ।
काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥१४॥३॥

"आत्मा देह मनो यस्य स्वभाव इति बुद्धिषु । प्रयत्ने चापि" इति, अपि शब्दात् प्राणे चेति विद्याभिधानात् । 'आत्मानं प्राणं' शून्यत्वेन योजयेत्, न रेचक इत्यर्थः ।

अनुच्छ्वसेदिति । नञ्श्लिष्टो समासः । उच्छ्वासानुच्छ्वासौ न कुर्यात्, किन्तु निगरणलक्षणमनुच्छ्वासमेव कुर्यात्, स एव गृहीत इत्युक्तत्वात् । वक्त्रेणेति । उत्पलस्य नालमिव वायुसञ्चारहेतुत्वात्, तादृशेन वक्त्रेण वायुं 'निराश्रयं' बहिर्निर्गतं कृत्वा यदवस्थानं न कुम्भकं, प्रकारान्तरेण कुम्भकं एवमिति । यथा बहिः कृतं, तथा वक्त्रेण 'ग्रहीतव्यं' अन्तर्नैव । नीत्वा रोधय इति द्विविधं कुम्भकस्य लक्षणम्, तदुक्तम् ।

"पूरणादि रेचनान्तः प्राणायामस्तु वैदिकः ।
रेचनादि पूरणान्तः प्राणायामस्तु तान्त्रिकः" ॥ इति ।

प्रत्याहारं प्राणायामयोर्लक्षणे उक्त्वा धारणां लक्षयितुं तदधिकारिणं ध्यानं लक्षयति, अन्धवदिति । 'पश्य' इति पठ्य । इति शृणुवच, 'तं' तत्र स्वीयं देहं काष्ठवत् पश्यन् निरभि

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान्।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता॥१५॥
आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते।
यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः॥१६॥
भूमिभागे समे रम्ये सर्वदोष-विवर्जिते।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा चैवाथ मण्डलम्॥१७॥
पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा।
बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः॥१८॥

भासितया; प्रत्याहारस्यापीति। इदमेव लक्षणम्; चक्षुष्य यथा रूपादिविकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रिय मन, काष्ठवत् देहेऽप्यात्मारक्षित, स प्रत्याहार इत्यर्थः। मन इति। 'मनः' मानसं 'सङ्कल्पकं' सङ्कल्पकार्य 'ध्यात्वा' विचिन्त्य 'आत्मनि' बुद्धौ प्राणे वा संक्षिप्य 'आत्मानं' प्राणं बुद्धिं वा 'धारयित्वा' स्थिरीकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्कसमाध्योराह, आगमस्येति। आगम विरोधेन ऊहनं तर्कता-प्रसङ्गात्; यं 'लब्ध्वा' प्राप्यापि दृष्टापि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्थेऽपि शब्दा दिष्टमिति लभ्यते, य प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधि रित्यर्थः "य लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः" इति गीतोक्तेः। 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां मन्त्रमन्त्रादिना दिग्बन्धादिरूपां वा 'मण्डलं' मण्डलब्राह्मणम् आदित्यदेवत्य "यदेतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम्। पद्मकमिति। पद्म कादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्क्ये उक्तानि।

"ऊर्वरुपरि विप्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते" ॥ इति ।

तथैव प्रकारान्तरेण स्वस्तिकमुक्तम् ।

"सीवन्यामात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम्" ॥ इति ।
"गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्धा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम्" ॥ इति ।

'योगासन' सिद्धासनम्, तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम् ।

योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत्
मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा समं विग्रहम् ।
स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवोरन्तरं
चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ इति ।

मतान्तरे च ।

"मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमिदं भवेत् ॥
एतत् सिद्धासनं प्राहुरन्ये वज्रासनं विदुः ।
मुक्तासनं वदन्त्यन्ये प्राहुर्गुप्तासनं परे ॥
यमेष्विव मिताहारोऽप्यहिंसा नियमेष्विव ।
मुख्यं सर्वासनेष्वेकं सिद्धाः सिद्धासनं विदुः ॥
चतुरशीति पीठेषु सिद्धमेव सदाभ्यसेत् ।
द्वि सप्तति सहस्रेषु सुषुम्नामिव नाडिषु" ॥ इति ।

नासिका-पुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम् ।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिन्तयेत् ॥१९॥४॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येकेन रेचयेत् ।
दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममल-च्युतिम् ॥२०॥
पश्चाद्ध्यायेत पूर्वोक्तं क्रमान्मन्त्रं विनिर्दिशेत् ।

योगार्थमासनमिति वा। उत्तरेति। योगस्य उत्तरमार्गप्रदत्वात्। नासिकेति। एकं नासिकापुटम् अङ्गुल्या पिधाय 'एकेन' पार्श्वेन 'मारुतं' वायुम् आकृष्य 'धारयेत्' अन्तः स्तम्भयेत्, 'अग्निं' तेजोमयम्, अर्थप्रकाशकञ्च शब्दमेव अभिचिन्तयेत्।

कं शब्दम् ? इत्यपेक्षायामाह, ओमित्येकाक्षरमिति। ओमित्येतेनैव मन्त्रेण 'एकेन' पूरणातिरिक्तेन पार्श्वेन रेचयेत् वायुं ; तदुक्तम्।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।
धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्य्येण रेचयेत्" ॥ इति।

'दिव्यमन्त्रेण' प्रणवेन 'आत्ममल-च्युतिं' शरीरमल-नाशं नाडीशुद्धिं, प्राणायामैर्नाडीमलाः क्षयन्ति ततस्तात्तु वायु-प्रचारी भवति। 'आत्ममलः' पापं, तस्य 'च्युतिं' नाशम् इति वा ; तदुक्तम्।

"नित्यमेव प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः" ॥ इति।

'पश्चात्' प्राणायामैः पापं दग्ध्वा 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'पूर्वोक्तं' शब्दमेवाभिचिन्तयेदित्युक्तं, 'क्रमशः' अनुक्रमेण अकारोकार-मकारार्द्धमात्रा लोक वेद-देवाग्न्यादि सहिता ओमित्यादि-मात्राः क्रमसहितास्ता 'ध्यायेत' चिन्तयेत्, 'मन्त्रं' मन्त्र 'निर्दि-

स्थूलातिस्थूल-मात्रायां नातिमूर्ध्वमतिक्रमः ॥२१॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधो दृष्टिं विनिधार्य्य महामतिः ।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

धीत्' उच्चरेत्; अत्र लब्धेत्यविभक्तिको निर्देशः। स्थूलेति। 'स्थूलमात्रा' अशीतिप्रणवावृत्तिपर्य्यन्तं धारणम्; तदुक्तम्।

"प्रातर्मध्यदिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान्।
शनैरशीति-पर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्" ॥ इति।

'अतिस्थूला' ततोऽप्यधिकाधिकं धारणम्; एवं स्थूलायां मात्रायाम् अतिस्थूलायाञ्च मात्रायाम् 'अतिम्' अतिशयम् ऊर्द्ध्वं नयेत्, मात्रास्वतिशयं न कुर्य्यादित्यर्थः। कस्मात् न कुर्य्यात्? प्रत्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति? इत्यत आह, अतिक्रम इति। एव हि वायोरतिक्रमे दोष उक्तः,

"हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरः-कर्णादि वेदना।
भवन्ति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात्" ॥ इति।

तिर्य्यगिति। 'तिर्य्यक्' अर्थे धावन्तीम् 'ऊर्द्ध्वम्' आकाशगामिनीम् 'अधः' वा चरणन्यस्तां 'दृष्टिं' नेत्रकान्तिं 'विनिधार्य्य' धृत्वा 'महामतिः' स्थूललक्ष्यः 'स्थिरः' चित्तेन, 'स्थायी' दृढासनः। दृष्टेस्तिर्य्यक्त्वमुक्तम्।

"अन्तर्लक्ष्य बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता।
एषा हि शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता" ॥ इति।

ऊर्द्ध्वत्वमप्युक्तम्।

"भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी"। इति।

अधस्त्वमप्युक्तम्।

"दृष्ट्या नियतताराया बहिरधः पश्यन्" ॥ इति।

तालमात्रा तथा योगी धारणा योजनन्तथा ।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः ॥२३॥

'विनिष्कम्पम्' विशेषेण निष्कम्पम् 'योगम्' उत्तमं योग तदा अभ्यसेत्। निष्कम्पोऽप्युत्तमो योग, सकम्पो मध्यम, सस्वेद कनीयान्; तदुक्तम्।

"कनीयसि भवेत् स्वेद कम्पो भवति मध्यमे।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं मुहुः" ॥ इति।

कम्पात् 'निष्क्रान्त' अपेगत, निष्कम्प उत्तम, विशेषेण निष्कम्प' अत्युत्तम, त समभ्यसेत्।

तालेति। अयं पदार्थो योगशास्त्रे 'कालत' कालेन 'नियत' एकरूप' स्मृत। क पदार्थ? एकतालो वायो कालतो बहि स्थूलस्य मध्ये प्रवेश, मध्यस्थस्य च बहिर्निर्गमन, सा नियतकाला भवति, यावत्काला पूर्वदिने, तावत्काला परदिने, इति मात्रा नियतकाला भवति, अन्यथा कल्पपर्यन्त भूविवरे भवति।

षोडश पूरणे चेत्, चतु षष्टि कुम्भने, द्वात्रिंशत् रेचने इति; 'योग' समाधि, सोऽपि नियतकाल, अन्यथा कल्पपर्यन्त भूविवरे समाधिस्थस्य विदेह कैवल्याभाव प्रसङ्ग। 'धारणा' मन सद्ध्यानमित्यादि लक्षणा, सापि "धारयेत् पञ्च घटिका भवरोगैर्विमुच्यते" इत्यादौ नियतकालैवोक्ता, 'योजन' संयोजन प्राणापानयो, यथा पूर्वदिने चेत् षोडश प्राणायामा, तर्हि परदिने ततो न्यूना अधिका वा न भवन्ति। द्वादशमात्रो योगो नादविन्द्वाद्युक्त, सोऽपि कालतो नियत स्मृत, परस्पर तुल्यकाला एव घोषिण्यादयो ध्येया इत्यर्थं। अय च तालादि पञ्चोऽपि कालतो नियत स्मृत, नियतकाल

अघोषमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठताल्वोष्ठमनासिकञ्च
अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फलं ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम्? इत्यत आह, अघोषमिति। यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किमकारादिष्वन्यतमत्? न इत्याह, 'अघोष' वर्गाणां प्रथमा, द्वितीया, श ष साश्चाघोषाः, ततोऽन्ये घोषाः, तन्न भवति। तर्हि कलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति। तर्हि अथ स्वरास्तद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति। न स्वरत्वं यस्य तदस्वरम्। तर्हि अ कु ह विसर्जनीयानां कण्ठः, 'इ चु य शानां तालु' उ पूपध्मानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठताल्वोष्ठम्, अस्य रघ, अकण्ठोऽस्माभिर्विवक्षितत्वादसन्धिः, सन्धौ तु न्यूनाक्षरं छन्दः स्यात्। तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अनासिकञ्चेति। तर्हि ऋ टु र षाणां मूर्धा, तदन्तर्भूतं नेत्याह, अरेफेति। रेफजातं रेफवर्गो मूर्धन्यं, तन्न भवतीत्यर्थः। तर्हि लृ तु ल सानां दन्ता, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति। उभौ 'ओष्ठौ' आवरकौ यस्य उभयोष्ठौ दन्ताः, तेन तदुच्चार्यो वर्णः, तन्न भवतीत्यर्थः। यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं प्रतिषिद्धम्, एतावन्तो हि वर्णाः, यद्व्यञ्जनानि स्वराश्च, तथापि सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधार्थमघोषाद्युपादानम्।

तर्हि किं तदक्षरम्? यस्य लक्षणं वक्तव्यम्, इत्यत आह, न क्षरते कदाचिदिति। नादान्तस्य परं शान्तमित्यर्थः

यत्प्रतिपादनादमृतबिन्दुरिति ग्रन्थाभिधा। अथैत्थं योग-प्रक्रिया। यम-नियमाभ्यां क्षपित-बाह्यदोषः, निर्जने तीर्था-दिदेशे सिद्धचेले वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदा-सनमालम्ब्य नियतभुक्,

धौतिर्वस्तिश्च नेतिश्च त्राटकं नौलिका तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते॥

इत्युक्तैः कर्मभिः प्राणसंयमेनैव वा शुद्धनाडीगणः, प्राणा-यामाभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकः, अङ्गुष्ठादि-मूर्धान्त-मर्म-प्रदेशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याहृतेन्द्रियगणः, पृथिव्यादि-पञ्चधारणाभिः शुद्धभूत भौतिक तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः क्षपिततमोमलः, उन्मनीभाव-लक्षण समाधिमारुरुक्षुः, षट्चक्र-भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत्। तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-ड्डियानबन्धजालन्धरबन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनैश्चापा-नस्थमपानवायुमूर्द्धमाकृष्य, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्थ-मग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोत्थां कुण्डलीं सर्पाकारां पश्चिम-देह-भागेन पूर्वदेहभागमष्टधावेष्ट्य, मुखेन पुच्छं गृहीत्वा, सुखञ्च सुषुम्णा मुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तामेव प्रबोध्य, रोधने सुषुम्णा मुखं विलीनीकृत्य, प्रसार्य, तत्र साग्निमिश्रं वायुं मनसा प्रवेश्य, वंशदण्डस्य वंशाकृति सुषुम्णायाः पर्वस्थानी यानि चक्राणि ओङ्कारं समुच्चरन्, मनसा विष्णुचिन्तन तना-येन वायुग्नि सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सहस्रदलमाक्रामेत्, इति। तदुक्तं क्षुरोपनिषदि। "तं विदित्वा न मृत्युमेति; गुदमवष्टभ्य, आधाराद्वायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणी-कृत्य, मणिपूरकञ्च गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धौ प्राणान् निरुध्य, आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा ध्यायन् इति।

न च प्राणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-हिक्काश्वासादि दोष-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरूपदिष्टबोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य महिम्नः, अमृत सुखस्य महिम्नः, अमृतसुखस्य जलपूर्णघटस्येव दोषानवकाशात्। अस्य च योगस्य फलमप्यशावगतिरूपं स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अघोषमित्यादिना उपसंहृतम्।

षट् कर्माणि यथा—

"चतुरङ्गुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत्।
ततः प्रत्याहरेच्चैतदाख्यातं धौतिकर्म तत् ॥ १ ॥
नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः।
आधाराकुञ्चनं कुर्यात् प्रक्षालं वस्तिकर्म तत् ॥२॥
सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत्।
मुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥
ईक्षते निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्य समाहितः।
अश्रु सम्पात पर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं मतम् ॥ ४ ॥
अमन्दावर्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः।
नतांसो भ्रामयेदेषा नौली गौलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥
भस्त्रेव लोहकारस्य रेचपूरौ ससम्भ्रमौ।
कपालभाती विख्याता कफदोष-विशोषिणी" ॥६॥ इति।

बन्धत्रयं चूलिकाया व्याख्यातम्। महाबन्धो यथा।

"पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्।
वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणन्तथा ॥ १ ॥
पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम्।
निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः।
सव्याङ्गे च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥
मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति।
अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्गं गमनाय वै ॥२५॥

रालदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोऽ भवेदिति ॥ ४ ॥
अयं खलु महाबन्धो महासिद्धि प्रदायकः ।
कालपाशा महाबन्ध विमोचन विचक्षणः ।
अयश्च सर्वनाडीनामूर्द्ध्वगति प्रबोधकः" ॥ इति।

महावेधो यथा।

"महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमाकधी ।
वायूना गतिमाक्रम्य निभृत कण्ठमुद्रया ॥ १ ॥
न्यस्तहस्तयुगो भूमौ निसत ताडयेच्छनैः ।
पुटद्वय समाक्रम्य वायु स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥
सोम सूर्य्याग्नि सम्बाय जायते चामृताय वै ।
मृतावस्था समुत्पन्ना ततो वायु विरेचयेत्।
महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धि प्रदायकः" ॥३॥ इति।

शक्तिचालनं यथा।

"पुच्छे प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्बोधयेद् बुधः ।
निद्रां विहाय सा कृत्वा ऊर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात्"॥१॥ इति।

अन्यत्रापि।

सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना चालितो यदा।
प्रसार्य्य फणभृद्भोग प्रबोधं याति तत्तदा" ॥१॥ इति॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्यः ? इत्याह, येनेति। 'असौ' योगी 'येन' मनोलक्षणेन करणेन मार्ग गन्तव्य 'पश्यति' प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राण तेन एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान

हृद्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्द्धद्वारमतः परम्।
मोक्षद्वारबिलञ्चैव शुषिर मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
भय क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम्।
अत्याहारमनाहार नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यसतः क्रमात्।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञान त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रम.।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राणप्रवेशे उपाय इत्यर्थः। यतोऽय प्राणप्रवेशे उपाय उपदिष्ट, अतो नित्य 'सन्मार्गगमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधारणादि कुर्य्यात्।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्युक्तम् उपाय, तयोर्मार्ग क्वास्ति? इत्यत आह, हृदिति। 'हृद' मनस वायोश्च' प्राणस्य 'द्वार' प्रवेश मार्ग, सुषुम्णाख्यमूर्द्धद्वार वर्त्तते, कण्ठादि मूर्द्धान्त पृष्ठवंश गामि सुषुम्णा द्वारमस्तीत्यर्थः। तत ऊर्द्ध किमस्ति? इत्यत आह, अत पर मिति। 'अत' अस्मात् द्वारात्पर मोक्षद्वारबिल शिरो भित्त्वा निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोक', तस्य कामविवरम्।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममाचस्थानत्वात् सूर्य्यमण्डले व्यवधायके सति कथ तत्र गति? इत्यत आह, शुषिर मण्डल मिति। सूर्य्यमण्डलस्य सच्छिद्रता, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डल भेदिनौ" इत्यादि स्मृतेयावसीयते।

दृष्ट्वयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥२८॥६॥
पार्थिवः पञ्चमात्राभिः चतुर्मात्राभिः वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्राभिः द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्द्धमात्रञ्च चिन्तयेत् ।
सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगी वर्जनीयान्याह भयमिति। 'तुल्यविक्रम' देवैरेव, कैवल्यञ्च ऐश्वर्य्ययुक्तं क्षुरिकाया प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत धारणासु तदन्तीत धारणासु च कीदृश प्रणव स्वरूप ध्येयम् ? इति पृच्छन्तं प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव इत्यादि। 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्व धारणायामाश्रितयेत् प्रणवो भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राणि रूपाणि ध्येयानि। 'वारुण' जलतत्त्व धारणायामुपास्यत्वेन भाव्यितव्येदित्यर्थं । अन्यत्रापि कैकगुण ह्रासाभ्यासात्ह्रासौ दृष्टव्य । अर्द्धमात्रञ्चेति। तु' अथार्थत्वर्थं, निरपेक्षोभूय अर्द्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थं ।

सर्व्वं पूर्ब्बेषा चिन्तनायर कोऽभिप्राय ? इत्यत आह, सिद्धिमिति। तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तल्लोकजयाय तानि तानि पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम 'आत्मनि बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थं । शरीरे पदादिमूर्द्धपर्य्यन्ते तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति। भूतस्थानादि, यथा।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ।
एतेषु पञ्चदेवाना धारणा पञ्चधेष्यते ॥
पदादि जानुपर्य्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानु पायुपर्य्यन्तमपा स्थान प्रकीर्त्तितं ॥

हृद्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्द्धद्वारमतः परम् ।
मोक्षद्वारबिलञ्चैव शुषिर मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
भय क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहार नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यसतः क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञान त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राण प्रवेशे उपाय इत्यर्थ । यतोऽय प्राण प्रवेशे उपाय उपदिष्ट, अतो नित्य 'सन्मार्ग गमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधारणादि कुर्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगत उपाय, तयोर्मार्ग क्वास्ति ? इत्यत आह, हृदिति । 'हृद' मनस 'वायोश्च' प्राणस्य 'द्वार' प्रवेश मार्ग, सुषुम्णाख्यमूर्द्धद्वार वर्तते, कण्ठादि मूर्द्धान्त पृष्ठवश गामि सुषुम्णा द्वारमस्त्री त्यर्थ । तत ऊर्द्ध किमस्ति ? इत्यत आह अत पर मिति । 'अत' अस्मात् द्वारात्पर मोक्षद्वारबिल शिरो भित्त्वा निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोक, तस्य कामविवरम् ।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममोक्षस्थानत्वात् सूर्य्यमण्डले व्यव धायके सति कथ तत्र गति ? इत्यत आह, शुषिर मण्डल मिति । सूर्य्यमण्डलस्य सच्छिद्रता, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डल भेदिनौ" इत्यादि स्मृतेरायवसीयते ।

इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥२९॥६॥
पार्थिवः पञ्चमात्राणि चतुर्मात्राणि वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्राणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्धमात्रञ्च चिन्तयेत् ।
सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगे वर्जनीयान्याह भयमिति । 'तुल्यविक्रम' देवैरव, कैवल्यञ्च ऐश्वर्ययुक्तं क्षुरिकाया प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूतधारणासु तदतीतधारणासु च कीदृशं प्रणवस्वरूपं ध्येयम् ? इति पृच्छन्तं प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव इत्यादि । 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्वधारणायामाश्रितश्चेत् प्रणवो भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राणि रूपाणि ध्येयानि । 'वारुण' जलतत्त्वधारणायामुपाश्रयत्वेन आश्रितश्चेदित्यर्थः । अस्यादौ रैकगुणह्रासाभ्यासाद्ध्रासो द्रष्टव्यः । 'अर्धमात्रञ्चेति । तु' अध्याहार्यम्, निरपेक्षीभूय अर्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थः ।

तर्हि पूर्वमात्रा चिन्तनाना कोऽभिप्रायः ? इत्यत आह, सिद्धिमिति । तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तल्लोकजयाय तानि तानि पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम् आत्मनि बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थः । शरीरे पदादिमूर्धपर्यन्तं तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति । भूतस्थानादि यथा ।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ।
एतेषु पञ्चदेवानां धारणा पञ्चधेष्यते ॥
पदादि जानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानु पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्त्यते ॥

विंशत्यर्धाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः ।
एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणः सगोचरः ॥३२॥

पायायोर्हृदयान्तश्च वह्निस्थान तदुच्यते ।
आहृन्मध्याद् भ्रुवोर्मध्य यावत्तावत्कुल स्मृतम् ॥
आ भ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते" ॥ इति।

प्राणायाम एक, प्राणस्यालम्बन प्राण उक्त, अग्निहोत्रादावुपास्यत्वेन चैक उक्त, तयो को भेद ? इत्यत आह । विंश दिति । विंशत्सङ्ख्यकानि पर्वाङ्गुलानि मानमस्य विंशत्यर्धाङ्गुल, अङ्गुलान्यनेक प्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्वेति विशेषणम्, तिर्यक्चतुरङ्गुल मितस्य काष्ठस्य चतुर्थोऽश पर्वाङ्गुल, तदेव मुष्ट्यङ्गुलम् तदुक्तम् ।

"विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभि कृताम् ।
चतुर्धा विभजेदेको भागो मुष्ट्यङ्गुल स्मृत" ॥ इति।

द्वादशाङ्गुलता, पञ्चदशाङ्गुलता चान्यत्रोक्ता, मातु मध्यमाङ्गुलि मध्यपर्वमितादि स्थूलाङ्गुलाभिप्रायेण, प्राणस्य स्थूल सूक्ष्म तारतम्याभिप्रायेण वेत्यविरोध । तथा च याज्ञवल्क्य ।

"शरीरादधिक प्राणो द्वादशाङ्गुलमानत ।
चतुर्दशाङ्गुल केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमा" ॥ इति।

गोरक्षेण तु षडधिकान्युक्तानि ॥

"षट्त्रिंशदङ्गुलो हस प्रयाण कुरुते बहि ।
वाम दक्षिण मार्गेण तत प्राणोऽभिधीयते" ॥ इति ।

वामे पञ्चदश दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति वा न विरोध, प्रथमायस्थलेनोक्त प्राण, एष प्राणो यत्र 'प्रतिष्ठित', यदाधारत्वेन सन्निमान गत स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश ।
लक्षश्चैकोऽपि निश्वासः अहोरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥
प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

'ध्यातः' उपास्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा । तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह, वाह्येति । यो वाह्यः प्राणः स 'गोचरः' विषयः हंस इत्यर्थः । अर्थादन्यस्तद्धंस इति स्वरूपभेदः ।

ननु वाह्यप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः ? इति पृष्टे तस्य परिगणनमशक्यं मत्वापि साध्यत्वादहोरात्र व्यापार परिगणनमाह, अशीतिरिति । एका अशीतिः, षट्शतञ्च, त्रयोदश सहस्राणि च, एको लक्षश्चाहोरात्रेण तावन्निश्वासः । मिलितोऽपि ११३६८० । अनेन मानेन वायुनिश्वासप्रमाणं गणनीयम् ; श्रुतिविरोधभियः । तत्र हि "एकविंशति सहस्राणि षट्शतानि दिने दिने" इत्युक्तम् । हंसोपनिषदि च षट्सहस्रया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्तीति । अतोऽनल्पे नासिक्य प्राणापेक्षया अन्यत्र प्रत्येकगणना ; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुखादीन्यपेक्ष्याधिकसंख्योक्तिः, नासिके प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्वहनं भवति, तेनात्र सहस्राधिक्यमित्यविरोधमिदं । यदि तु षट्सहस्राधिकानि षट्शतानीति नान्वय, किन्तु गुणितानीत्यध्याहृत्य षट्सहस्रया गुणितान्येकविंशति सहस्राणि षट्शतानि चेति व्याख्या. अधिकानीति च किञ्चिदधिकानीत्यशीतिरेवेति व्याख्या । अत्र च इयमहस्राणि सिद्धमत्ययेन

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु सदा व्याप्त्य तिष्ठति ।
अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ३५ ॥
रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणो वायुः प्रकीर्त्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपक-सन्निभः ॥ ३६ ॥
समानस्तस्य मध्ये तु गोक्षीर-स्फटिक-प्रभः ।
आपाण्डुर उदानस्तु व्यानोऽर्च्चिसमप्रभः ॥ ३७ ॥
यस्यैष मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्द्धनि ।

वयस्त्रीणि, तेन त्रिशत् षडधिकानि इति व्याख्या आन्दोयते, तदा प्रयोजनसङ्गतमिदं । स्यात् ।

धारणोपयोगितया प्राणादीनां स्थानान्याह, प्राण इति । पञ्च प्राणा वर्त्तन्ते ; तेषां मध्ये य आद्यः 'प्राणः' प्रथमगमन कर्त्ता, स हृदि वर्त्तते इत्यर्थः । व्यानः सर्वेष्वङ्गेषु कथं वर्त्तते ? अत उक्तं व्याप्त्येति । त्रिविधेव 'व्याप्त्य' आवरण-माच्छादनं कृत्वा व्याप्येत्यर्थः । अथ ध्यानोपयोगितया वर्णानाह, अथेति । क्रम इति शेषः, पञ्चानामेव मुख्यत्वात् । ननु नाग कूर्म-कृकर देवदत्त धनञ्जयानां दशानामपि भाष्यम् । याज्ञवल्क्येन तु दशानां स्थानानि कर्माणि चोक्तानि । ७ । रक्तेति । रक्तवर्णो यो मणिः 'तत्प्रख्यः' तत्प्रभः । 'तस्य मध्ये' गुदस्य मध्ये, 'इन्द्रगोप' कीटविशेषः रक्तवर्णो वर्षासु प्रथम दृश्यते । समानः 'तस्य मध्ये' नाभिदेशस्य मध्ये 'अर्चिः' अग्निशिखा । योगसाधनस्य प्रयोजनमाह, यस्येति । 'मण्डलं' षट्चक्रदलम् एतत् षट्चिक्रानं 'यस्य' साधकस्य एष मारुतो मण्डलं भित्त्वा मूर्द्धनि याति मूर्द्धस्फोटेन

यत्र यत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते ॥
न स भूयोऽभिजायते ॥ २८ ॥
इत्यथर्ववेदे अमृतबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानबिन्दूपनिषत्।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया।
तच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥
यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
बीजाक्षरात्परं बिन्दुं नादं बिन्दोः परे स्थितम् ।
सुशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

'भेद' भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोकद्वयं केचित् पठन्ति, तद्यथा,

"योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः" ॥ २ ॥ इति ।

तत्र "यदि शैलसमं पापम्" इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोपनिषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । बीजेति । 'बीजाक्षरं' स्पष्टाक्षरं मकारादि त्रयं पञ्चाशद्वर्णबीजात्मकमिति पीठाक्षरकर्णिकायां वर्णानां बीजत्वात् तस्मात्परं 'बिन्दुः' बिम्बपरं वर्तते ; बिन्दोः 'परे' भागे 'नाद' नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं शारदातिलके ।

"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादबिन्दु-समुद्भव" ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं स्पष्टतया प्रपञ्चयिष्यते । सनातनं नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकार रहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।
अजरामरमव्यक्तमभेद्यं सनातनं ध्रुवम् ॥
ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म सत्यं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

"विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जाता त्रिशक्तयः" ॥ इति।

ताभ्यः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपा जाताः; ते च क्रमेण इच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्ति स्वरूपाः, वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणो निरोधिकार्द्धेन्दु-बिन्दु रूपाः शक्तेरेवावस्थाविशेषाः; यथा निच्छा-क्रिया ज्ञानात्मत्व शक्तौ तदुत्पन्नत्वात्; भाव-बिन्दोरखण्डो नादमात्रं शब्दब्रह्मात्मा स्वत उत्पन्नमिति।

"क्रियायाः शक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थ कारणम्।
प्रकृते विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परम्" ॥ इति।

स शब्दब्रह्म, न तु शब्दार्थरूपम्, आन्तरः स्फोटः शब्दरूपो वा बाह्यस्फोटः शब्दब्रह्म तयोर्जडत्वात् ब्रह्मशब्दानर्हत्वात्, किन्तु चैतन्यमेव शब्दब्रह्म, तदुक्तम्।

"अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" ॥ इति।

तद्बिन्दुरूपं यद्यप्येव सर्वशरीरेषु शब्दत्वेनाविर्भावः। तदुक्तम्।

"सोऽन्तरात्मा तदा देवो नादात्मा यतते स्वयम्।
यथा संस्थान भेदेन स भूयो वर्णतां गतः ॥
वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ पिण्डाद्वाक्तिं प्रयाति हि" ॥ इति।

शब्दब्रह्मैव परानाम शब्दावस्था, सैव चैतन्यरूपा कुण्डलिनी शक्तिः; तत पश्यन्त्यादिरूपेण वैदराशिराविर्भवति। इयं शब्दसृष्टिः। अथार्थसृष्टिः, शक्तेः शक्तिभावमापन्नान्नादरूपकाल सहायान् मायाघनविन्दुरूपमापन्नात् सृष्टि स्थितिध्वंस-निग्रहानुग्रह कार्य्य पञ्चक कर्त्ता, अतएव जगन्निर्माण बीज-रूपो जगत् साक्षी सदाशिवो जातः; ततः क्रमेणैव रुद्र-विष्णु-ब्रह्माण उत्पन्नाः; सर्वसृष्टिमूल-रूपादव्यक्तात् सुषुम्णाख्य-

अनाहतस्य यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
तत्परं चिन्तयेद्यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ५ ॥
बालाग्रशत-साहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।
तस्य भागस्य भागार्द्धं तज्ज्ञेयस्तु निरञ्जनम् ॥ ६॥

कार्धेन्दुबिन्दु सञ्ज्ञा, शक्तिरेवावस्थाविशेषा द्रष्टव्या। सर्वेष्वष्टौ तु ब्रह्म विष्णु-रुद्राः सूर्य्येन्दु पावकाः इत्येवं क्रमा इति विशेष। मकारात्पराणि चौधि शक्तेरवस्थाविशेषा, सप्तमी शान्ताख्या; तत्र वर्णदेवता ब्रह्म विष्णु रुद्रेश्वर-शिव-सर्वेश्वराः शक्त्यान्तास्वेत्युक्ताः। पञ्चधात्पक्षे तु,

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिकीर्त्तितः" ॥

इत्यष्वंविधोक्ता पञ्चदेवता द्रष्टव्याः। क्वचिदन्यथापेन देवताकथनं कल्पभेदादेवेति द्रष्टव्यम्।

प्रशान्तमनुत्तराम। सुष्ठु 'शब्दः' नादो यस्मात् तत् 'सुशब्द' शक्तिरूप, तदपि परिस्थितमर्य्यादादेवाकारादि व्यज्यते, तस्मिन्नक्षरे क्षीणे सति निःशब्दं परमं पदं वर्त्तते शान्ताख्य परं ब्रह्म। तमेव स्पष्टयति ॥

अनाहतस्येति। सर्वत्र स्वरूपापेक्ष नपुंसकत्व, 'तस्य' शब्दस्य यत् 'पर' कारणं शक्तिः 'तत्परं' तस्या अपि परं सच्चिदानन्दरूपं, यो विन्दते सः 'छिन्नसंशयः' नष्टसन्देह भिद्यते, हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशया इत्यादि, श्रुतेश्च। तस्यात्यन्तसूक्ष्मतामाह। बालाग्रेति। शतसहस्रार्द्धं 'भागशः' सति कृते भागस्य 'भागार्द्धं' भागस्य यो भागस्तस्यार्द्धं तत् 'निरञ्जन' शुद्धं ब्रह्म ज्ञेयं, सर्वपरिमाणानामधस्तेऽपि दुर्लक्ष्य-

सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
अतसी-पुष्प-सङ्काशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२ ॥
रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।

मात्र न पारमार्थिकी। ननु छाया यथा वृक्षातिरिक्ता भव त्येव जगत् ब्रह्मातिरिक्तं चेद्द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह। सकल इति। यथार्थे चायथार्थे च।

इदानीं गुरुरूपेणाज्ञानतिमिरापह साकारस्वरूप ध्येय मित्याह, अतसीति। पूरकेणोपलक्षित पूरककाल इति यावत्, षोडशभि प्रणवै पूरयन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नाभौ स्मरेदिति शेषम् ॥ पितामह 'रक्तगौराङ्ग' कपिलवर्णं हृदि स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वय। अत्रापि चतुष्षष्टिभि कुम्भयन्नकारात्मकं चिन्तयेदिति शेषम ॥ रेचकेनोपलक्षित 'त्रिलोचन चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत्। द्वात्रिंशद्भीरे चयेदिति शेषम्। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन।

"वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचक पूरक कुम्भका।

स एष प्रणव प्रोक्त प्राणायामश्च तन्मय" ॥ इति ॥

तत्र पूरक कुम्भक रेचका अकारोकार मकारा ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ता। अत्र तु ब्रह्म विष्णु रुद्रा इति ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्त, न च तस्य पर्य्यनुयोगोऽस्ति। 'विद्यात्मा' विद्यात्मान, व्यत्ययेन प्रथमा, अथवा कर्त्तृविशेषण विद्यावान् साधक इत्यर्थ ॥

तत्रार्क-चन्द्र-वह्नीनामुपर्य्युपरि चिन्तयेत् ॥१५॥
पद्मस्योत्थापनं कृत्वा बोद्धुं चन्द्राग्नि-सूर्य्ययोः ।

कङ्कालकमलचक्रं विख्यातं पुटभेदनम् ॥
महापद्मन्त्रिराकाच मध्ये ज्वलन सन्निभम् ।
धमाहतं यत्र पुटं व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥
शोधनं भुवसञ्ज्ञञ्च चालाकन्दलकं ततः ।
कौलभैरवडिम्भं डामरं कुलपीठकम् ॥
कुलकोलाहलं हालावर्त्तं चैव महद्भयम् ।
घोराभैरव सञ्ज्ञञ्च विशुद्धिः कण्ठमुत्तमम् ॥
पूर्णकं पदमाख्यातमाज्ञाकाकपुटं तथा ।
शृङ्गाटं कामरूपाख्यं पूर्णगिर्य्यात्मकं परम् ॥
महाव्योमात्मकं चक्रं शक्तिरूपमनुस्मरेत्" ॥ इति ।

तदेव मूर्ध्नि शतपत्राख्यमस्त वर्त्तते इति शेषः; इदं सहस्रपत्रमित्याहुः। इदमम्बुजमपि सुषुम्णाख्यैकनालाग्रा-ऐकत्वेन विवक्षितमिति विशेषणविशेष्यभावः। कीदृश? विप्रकीर्णाब्जकर्णिकं 'विप्रकीर्णानि' विवक्षितानि चक्राणि पूर्वोक्तान्याधारादीनि तथा तत्कर्णिकाय यस्य तत्तथा नाना-कमलमित्यर्थः। तत्र प्रत्येकमर्क-चन्द्र-वह्नीनां मूर्त्तिरेकैको-परि ध्यायेत्। तदुक्तं "तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकम्" इति। 'उत्थापनम्' ऊर्द्ध्वमुखत्वम्। यद्यपि शरीरावयवोऽन्यथाकर्त्तुं न शक्यते विनाशप्रसङ्गात्, तथाप्यधोमुखत्वमधर्मोन्मुखता, ऊर्द्ध्वमुखत्वमाध्यात्मिकत्वेनोर्द्ध्वलोकोन्मुखता, विज्ञायाय विनि-द्रतामलमर्णेन्येव बोद्धव्यम्। यद्वा सुषुम्णानालान्तस्थानि पद्मा-न्येव यातायाततानि ऊर्द्ध्वमुखानि भवन्ति इति तदुत्थापनं द्रष्टव्यम्।

तैलधारमिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टा-निनादवत् ।
अवाग्जं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१८॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १९ ॥

व्यवहरति शब्दव्यवहारस्य मातृकाधीनत्वात् पञ्चाशद्वर्ण-योजनाव्याप्तमिति कर्णिकाविशेषणोक्तिः । तत्पदं 'त्रिस्थान' नाभिहृदय मूर्धा चेति त्रीणि स्थानान्यस्य, 'त्रिमार्गस्य' स्थान भेदेनोपासनगतिभेदात्, 'त्रिब्रह्म' नाभौ विष्णुः, हृदि ब्रह्मा, मूर्धनि त्रिलोचन इति त्रीणि ब्रह्माण्यस्य, 'त्र्यक्षर' त्रिवार-मक्षरात्मकाकारादीन्यस्य, 'त्रिमात्र' मा इव मात्राः अस्य, अकारादिषु मात्राव्यवहारात् । तदेवार्ध' तदुपर्यर्धमात्रस्थ, 'यः' पुमान् अकारादित्रयान्त्यर्धमात्रस्थ पुरुष वेद, स 'वेद-वित्' वेदोक्त वेत्ति ।

इदानीमर्धमात्राद्याद्विन्दो परस्य नादस्य स्वरूप दर्श-यत्तद्वाने फलमाह, तैलेति । तैलस्य धारा तैलधार, छान्दसं क्लीबत्व, यथा तैलधारा अच्छिन्ना सती अविच्छेदेनानुभूयते, तथा विच्छेदा दीर्घा चानुभूयते, तद्वत् । ननु तर्हि धारा-घटेवाघे सूक्ष्मो न स्यात् ? अत उपमान्तरम् । दीर्घेति । 'अवाग्ज' ब्रह्मणोऽवाक् अध तदनुभवात्, प्राग्वत्समानम् ; अथवा न वाचो जातमवाग्जं वाचो विरामे उपलभ्यत्वात् । तथा 'प्रणवस्य अग्र' प्रणवादूर्ध्वं प्रतीयमान 'तं नाद' 'वेद' उपास्ते 'वेदवित्' शास्त्रज्ञानी अपि प्रणवरूपे ज्ञानातीत्यर्थं ॥

इदानीं शरस्य मुख इव क्षिप्रकारित्वमुपदिशन् प्रणवाभ्यासे प्रकारमाह । प्रणव इति । अयं मन्त्रो मुण्डकेऽप्यस्ति ।

अमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
विश्वस्यायतनं महदिति ॥ २३ ॥
इत्यथर्ववेदे ध्यानविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ।

ओं तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
आणवं शाम्भवं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

तस्यामृतस्य किं स्वरूपम् ? अत आह, विश्वस्येति। विश्वस्यायतनमित्युक्ते आकाशादि स्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति। महत्त्वेन निरवधिमहत्त्वाधिकरणमस्तु, तच्च भ्रूमध्ये धारणया ध्यानं करिष्यति, येनामृतो भवतीत्यर्थः। इत्युक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका ध्यानविन्दुके ॥
इति ध्यानविन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

ओं तेजोविन्दु परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
दिव्यरूपमेकविशञ्च तेजोभावफलं हि तत् ॥ १ ॥

प्रणवस्याकारोकारमकारविन्दुनादानां ध्यानं ध्यानविन्दौ उक्तम्, शक्तिशाम्भवयोर्ध्यानं तु तेजोविन्दूपनिषदारभ्यते। तेजसा तेजः, तस्मिन् धारणायां सत्याम्, यत्र निगलते यत्र, तस्य 'विन्दु' रूपता एव विधं परं ध्यानं भवति, विश्वातीत

परं गुह्यमिदं स्थानमव्यक्तं ब्रह्म निराश्रयम् ।
व्योमरूपं कलासूक्ष्मं विष्णोस्तत् परमम्पदम् ॥ ५॥
त्र्यम्बकं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
निश्चलं निर्विकल्पञ्च निराधारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
स्वभाव-भावनाग्राह्यं सङ्घातैकपदोज्झितम् ॥७॥१
आनन्दं नन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यमजमव्ययम् ।

द्वाराख्येतस्थाने 'विन्दन्ति' प्राप्नुवन्ति साधवः ; तेन हंसस्त्रिधामा उच्यते, त्रीणि 'धामानि' मात्रापाया यस्य, जाग्रदादीनि वा ।

ध्यानं प्रशस्याधिकारिणश्चोक्त्वा ध्येयस्वरूपमाह, परमिति । 'गुह्यं' गुहामर्हति स्थानेषु 'अव्यक्तं' सर्वजनाप्रसिद्धं ब्रह्म वृहत्त्वात् निराश्रयं सर्वाधारत्वात् कलासाम्यं विष्णोः मलोपाधिः परमं पदं विश्रान्तिभूमिः ।

हरिहरसाधारणं स्वरूपं ध्येयमुक्त्वा हरस्वरूपमाह, 'त्र्यम्बकं' त्रयाणां वेदानामम्बको यस्य त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानां गन्ता, अम्बयती अबि च शब्दे इति धातुभ्यां ण्वुल् ; 'त्रिगुणं' सत्त्वादिगुणत्रयोपेतं, 'स्थानम्' आश्रयं, 'त्रिधातु' त्रया लोका धातवो यस्य, अन्यदपि त्रयात्मकं सर्वमस्यैव धातवः, 'वाङ्मनोऽतीतगोचरं' वाङ्मनसयोरतीतो गोचरः स्थानं यस्य तत्तथा । स्वभावेति इतिससंस्कारत्यागेन स्वरूपाविर्भावस्तु भावनया ग्राह्यं 'सङ्घातैकपदोज्झितं' सङ्घातरूपाधिना पदेन उज्झितं शब्दातीतत्वात्, 'आनन्दं' स्वयमानन्दरूपं, 'नन्दनम्'

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥
तद्ब्रह्माण तदध्यात्म तन्निष्ठा तत्परायणम् ।
अचिन्त्यचितमात्मानं तद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्यं शून्यभावञ्च शून्यातीतमवस्थितम् ।
न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥१०
सर्वञ्च परमं शून्यं न परं परमात् परम् ।
अचिन्त्यमप्रबुद्धञ्च न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अन्यक्तानन्द तदतीतमन्येनाख्यानन्द आर्तुं न शक्यते, 'चित्तवृत्ति विनिर्मुक्तं' विकारातीतत्वात्, तत् 'ब्रह्माण' लिङ्ग-विभक्तिव्यत्यय, ब्रह्मेत्यर्थः। 'तदध्यात्मं' तदेवाध्यात्ममात्मार्थं, 'तन्निष्ठा' तदेव निष्ठा मर्य्यादा, तदुक्तम्, "अत परतर नान्यत्" इति। 'तत्परायणं' परमयनं, तदुक्तं, "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति। 'अचिन्त्य' चिन्तारहितं चितं ज्ञानं यस्य तादृशं, 'आत्मानम्' आत्मरूपं 'परमं व्योम' परमाकाशं 'स्थितं' सर्वकार्य्येषु तत्परम् सत्तातीनम् अवस्थितम्। 'अशून्यं' पूर्णं अस्मिन् सति 'शून्यभावं' शून्यत्वेन भाव्यमानं जडे, वस्तुतः शून्यातीतमवस्थितं पूर्णत्वात्। 'अध्यानम्' इति क्रियाकारकाभावशून्यम् अत्र च 'ध्येय एव' ध्यातव्य एव सर्वा रिणां सुखिदत्वात्, तदसात् 'सर्वं' सर्वात्मकम् अत च परमं शून्यम्' असङ्गत्वात्, 'अपरं' न परं यस्मात्तत्, निषेधार्थेन नकारेण बहुव्रीहिः, 'परमात्' अपि आकाशादेः परम् "अतः परतरं नान्यत्" इति श्रुतेः। अप्रबुद्धम्' जाग्रदाद्यवस्था पाररहितं तत्सत्यं न संविदुरिति न अपि तु सत्यं विदन्त्येव,

मुनीनां तत्त्वयुक्तन्तु न देवा न परं विदुः ।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधञ्च किल्बिषम् ॥१२
शीतोष्णं क्षुत्पिपासञ्च सङ्कल्पञ्च विकल्पकम् ।
न ब्रह्म कुलदर्पञ्च न मुक्तिग्रन्थसञ्चयम् ॥ १३ ॥
न भयं सुख-दुःखञ्च तथा मानापमानयोः ।
एतद्भाव-विनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ।
तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परमिति ॥ १४ ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे तेजोबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ७ ॥

'मुनीनाम्' ऋषीणां तत्त्वभावेन 'युक्तम्' आदरणीयं, न देवा इति, देवाः परं न विदुरिति न अपि तु विदुरेव ।

साधनानि पूर्वमुक्तानि, सम्प्रत्यसाधनान्याह, लोभमिति । लोभं त्यक्त्वा न विदुरित्यन्वयः । शीतोष्णं त्यक्त्वा ज्ञातारः, भयं ब्रह्मकुले जाता इति दर्पं त्यक्त्वा न विदुः, मुक्तिग्रन्थानां 'सञ्चयं' समूहं श्रोतारो न विदुः । न भयमिति । पुनर्भयप्रदत्व लोकस्याश्रयन्तोऽपि न विदुरित्येवमर्थम् । मानापमानयोर्वर्तमाना न विदुः । एतदिति, एतैर्भावैः 'विनिर्मुक्तं' रहितं प्रति तद्ब्रह्म ग्राह्यं, एतद्भावमर्यादितं लोभादिसहितं प्रति तत् ब्रह्म न ग्राह्यमित्यर्थः । 'तत्परं' तच्च ब्रह्म परमुत्कृष्टं यस्य तत्परं ब्रह्मनिष्ठम् । तद्ग्राह्यमिति द्वितीयाद्विरुक्तिरादरार्था । इति ग्रन्थः समाप्तो ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका तेजोबिन्दुके ॥
इति तेजोबिन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ० ॥

ओं योगशिखां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ।
यदा तु ध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽभिजायते ॥ १ ॥
आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ।
कुर्यान्नासाग्रदृष्टिञ्च हस्तौ पादौ च संयतौ ॥ २ ॥
मनः सर्वत्र संयम्य ओङ्कारं तत्र चिन्तयेत् ।
ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम् ॥ ३ ॥
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ।
ईदृशे तु शरीरे वा मतिमानुपलक्षयेत् ॥ ४ ॥

योगमूर्धप्रतिष्ठेयमुक्ता, योगशिखा तत ।
त्रिखण्डा मन्त्रसन्दोहे द्वात्रिंशत्तिसमी मता ॥ १ ॥
यद्वा षडङ्गशिखा ध्यानयोगाद्योगशिखा मता ।
साङ्गोपाङ्गो योगयुक्तस्तया तत् साधनानि च ॥ २ ॥

सम्प्रति देहान्ते योगिनो गमनप्रकारो वक्तव्य, एतदर्थं योगशिखारभ्यते । योगशिखामिति । 'मन्त्रं प्रणवं 'गात्रकम्प' स्वहानिग्रह सूचक यद्वा "कम्पो भवति मध्यम" इति वचनाद्यदा मध्यम प्राणविजयो भवति तदा पद्मासन बद्ध्वा 'यच्चान्यत्' सिद्धादि, प्रयतो कुर्यात् सर्वत्र वर्तमानं मदि तिरोध , प्रम् हृदि' 'परमेष्ठिनं' कमलासन "परमेष्ठी पितामह" इति कोशात्, पञ्चमूर्तित्वादिविवरणात् परमेष्ठिध्यानमपि मुक्तिहेतु अग्नियों परमेष्ठी , 'एकस्तम्भ' सुषुम्णाख्यया सुषुम्णाधारदण्ड कोडाण्यो यस्य तत् तस्मिन्, इडा पिङ्गला सुषुम्णाख्यास्तिस्र स्थूणा यस्मिन् त्रिस्थूणे त्रिगुणात्मके वा

आदित्यमण्डलं दिव्यं रश्मिज्वाला-समाकुलम् ।
तस्य मध्यगतो वह्निः प्रज्वलेद्दीपवर्त्तिवत् ॥५॥१॥
दीपशिखायां या मात्रा सा मात्रा परमेष्ठिन ।

पञ्च इन्द्रियाधिष्ठात्री देवता एव 'दैवतानि' प्राणादयो वा यत्र तस्मिन् पञ्चदैवते, शरीरे वेति हृदयापेक्षो विकल्प ।

हृदि ध्यानप्रकारमाह, आदित्येति । दिव्यमादित्यमण्डल 'रश्मीना' किरणाना ज्वालाभि समाकुलम् ; अनेन चन्द्रो ऽप्युक्तो द्रष्टव्य, "तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान्" इत्युक्तत्वात् । वह्निमेव ध्येयतया निर्दिशति । तस्येति । 'तस्य' आदित्यस्य मध्ये 'गत' प्रविष्टो वह्नि दीपवर्त्तिवत् 'प्रज्वलेत्' प्रज्वलति, 'मात्रा' परिमाण, सा 'परमेष्ठिनो' ब्रह्मणो यद्वैर्वा देहाधिष्ठातुर्मात्रा , इद षट्ध्यान याज्ञवल्क्योनोक्त, तथथा ।

"हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ।
अष्टैश्वर्यदलोपेते विकारमयकेसरे ॥
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ।
विश्वार्चिषं महावह्नि ज्वलन्त विश्वतो मुखम् ॥
वैश्वानर जगद्योनि शिखा तन्वीमधोज्ज्वरम् ।
तापयन्त स्वकन्देहमापादतल मस्तकम् ॥
निर्वातदीपवत्तस्मिन् दीपित हव्यवाहनम् ।
दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ॥
नील तोयद मध्यस्थ विद्युल्लेखेव भासते ।
नीवारशूकवद्रूप पीताभ सर्वकारणम् ॥
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमस्मीति या मति ।
सगुणोपास्तिमित्येतद्ब्रह्म योगविदो विदु ॥
वैश्वानरत्व सम्प्राप्य मुक्ति तेनैव गच्छति" ॥ इति ।

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः ॥६॥
द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुद्धं विसर्पति ।
कपालसम्पुटं भित्त्वा तत पश्यति तत्परम् ॥७॥
अथ नाध्यायेज्जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ।
यदि त्रिकालमावर्त्तेत् स गच्छेत् परमं पदम् ॥८॥

इदानीमेतद्ध्यानविशुद्धात्मन सुषुम्नापश्चिममार्गेण षट्‌चक्रभेदद्वारोर्द्ध्वां गतिमाह भिन्दन्तीति । 'सूर्य्यं' मण्डपदलस्थमधिदैवतामादित्यञ्च भिन्दन्ति 'योगाभ्यासेन' उपायेन ।

भेदने उपायमाह, द्वितीयमिति । सुषुम्नाया 'द्वितीय पश्चिम 'परिशुद्ध' निर्गुणं 'विसर्पति' प्रविशति, अत्र प्रयोगोऽपि योऽस्मतबिन्दावुक्त, द्वितीयमिति वचनात् सुषुम्नाया द्वौ मार्गाविति लभ्यते, पूर्वमार्गं पश्चिममार्गश्च, तत्र पूर्वमार्गं प्रवृत्तिविषयं, पश्चिमो निवृत्तिविषय ; अत एव पश्चिम उक्तञ्च स्वात्मारामेण, "पूरयेत्मारुत दिव्य सुषुम्नापश्चिमे मुखे" इति । पश्चिममुखस्य योगमार्गत्वात् पूर्वमुखं काम मार्गं, कपालसम्पुट 'भित्त्वा' विदार्य्य अध्यात्म शिरोऽस्थि अधिदैवत ब्रह्माण्डोर्द्ध्वकर्पं 'तत' तदनन्तर 'तत्पर पद 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति, तदुक्त त्रैपर्य्याम् ।

"मनसा सह वागीश्वा भित्त्वा ब्रह्मार्गल पथात् ।
परामृतमहाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत्" ॥ इति ।

उक्तयोगासमर्थं प्रति सुगमोपायमाह, अथेति । 'अथ शब्द' पक्षान्तरे 'न ध्यायेत' न ध्यान कुर्य्यात्, 'जन्तु' देही 'आलस्यात्' अलसत्वात् प्रमादतो वा यदि न ध्यान कुर्य्यात् तर्हि यदि 'एतत्' पञ्चरूप 'त्रिकाल' त्रिसन्ध्यम् 'आवर्त्तेत्'

गुह्यमेतत् समासाद्य सङ्क्षेपात् कथितं मया ।
लब्धयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्नाति किल्बिषम् ।
तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
संसारच्छेदन परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे योगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आवर्त्तयेत् पठेत्, स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति आचार्यो जातसाक्षात्कारः शिष्यान् प्रति वदति, एतत् 'गुह्यं' पवित्रं योगतत्त्वं मया 'सङ्क्षेपात्' अविस्तरेण कथितम् अवश्यं बोद्धव्यम्, कथम्भूतेन मया? प्रसन्नं 'परमेष्ठिनं' ब्रह्माणं 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्मणः सकाशात् मया योगो लब्धः, इति अर्थो बोध्यम् ।

अस्य योगस्य दुष्प्रापता ज्ञापयितुमाह, जन्मेति । जन्मान्तरसहस्रेषु तपांसि चरतः पुंसो यदा किल्बिषं 'नाश्नाति' न भक्षयति न ग्रसति तदा योगेन परं 'संसारच्छेदनं' ब्रह्म पश्यन्ति, तदुक्तम्,

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति ।
द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च ।
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका योगशैलजी ॥
इति योगशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपा. ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥
य. स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीड्य च पयोधरान् ।
यस्मिन् जाते भगे पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥३॥

श्रीं योगिनां मुक्तिकामानां मुक्तिमार्गप्रदर्शिका ।
योगविद्या तूपनिषद्योगतत्त्व निरूप्यते ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । मङ्गलार्थं योगसिद्धये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'महाकाय' यद्देहे ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'तत्त्वमार्गे' परमार्थदृष्टिमार्गे, यथा दीप प्रकाशक, तथा विष्णुर्दृश्यत इत्यन्वय । 'पुरुषोत्तम', तदुक्तम्,

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम" ॥ इति ।

योगप्रवृत्त्यर्थं वैराग्य तावदाह, य स्तन्यमिति । 'य' विवेकी स्तनेषु भवं 'स्तन्यं' दुग्ध, शरीरावयवात् यत् 'पूर्वं' बाल्यदशायां पीत्वापि पयोधरान् निष्पीड्य रमेत्, बाला हि धयन्तो मातु पयोधरौ मर्दयन्ति । पश्चात्, यस्मिन् बाल्यदा पूर्वं भगे जात 'तस्मिन्नेव' तज्जातीये एव भगे 'रमेत्' रमेत, पुनरपि निष्पीड्य च पयोधरानिति सम्बध्यते, स

या माता सा पुनर्भार्य्या या भार्य्या जननी हि सा।
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ॥४॥
एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा इव ।
भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते ॥५॥
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयः सन्ध्यास्त्रयः सुराः ।
त्रयोऽग्नयो गुणास्त्रीणि स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ॥६॥
त्रयाणामक्षरे प्रान्ते योऽधीतेऽप्यर्द्धमक्षरम् ।

कथं परं पश्येदिति शेषः । योषिदासक्त चित्तानां मात्य गामिनां ज्ञानलेशोऽपि दुर्लभ इति भावः ।

सांसारिक धर्म व्यवहारोऽपि सिकतासेतुप्राय इत्याह, या इति । जन्मान्तरे इति भावः । एवमिति । 'एवम् उक्तेन प्रकारेण 'संसारस्य भ्रमण 'चक्रेण' हस्तिसञ्चयेन 'कूप चक्रम्' 'यन्त्रम्' 'अरघट्टाख्य, तस्य 'घटा' घट्य इव, ते यथा उपरिस्था अधोयान्ति, अधस्थायोपरि, तद्वत् भ्रमन्तो जीवा' 'यानि जन्मानि' पूर्वोक्तानि, तानि यान्ति इति शेषः । तानि श्रुत्वा लोकान् पितृलोक देवलोकादीन् पुण्योदयेन 'समश्नुते' प्राप्नोति इति श्रवणफलम् ।

इदानीमेतत् संसारतरणोपाय प्रणवाक्षरोपासनमाह त्रय इति । अकारादीनां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरिति त्रयो लोकाः, 'वेदाः' ऋग्यजुः सामानि, 'त्रय सन्ध्या' तिस्र सन्ध्या इत्यर्थः, त्रयः 'सुराः' ब्रह्म विष्णु रुद्राः ब्रह्म रुद्र विष्णवो वा, त्रय 'अग्नय' गार्हपत्य दक्षिणाग्न्याहवनीयाः, 'गुणास्त्रीणि' गुणास्त्रय इत्यर्थः, सत्त्व रजस्तमांसि, 'त्रयाक्षरे' त्रया

तेन सर्वमिदं प्राप्तं लब्धं तत्परमं पदम् ॥७॥
पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्येऽस्ति सर्पिवत् ।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥८॥
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तच्च पद्ममधोमुखम् ।
ऊर्द्ध्वनालमधोबिन्दु तस्य मध्ये स्थितं मनः ॥९॥
अकारे शोचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ।
मकारे लभते नादमर्द्धमात्रा तु निश्चला ॥ १० ॥

अक्षरम् अकारादि यत्र प्रपद्ये । प्रयाणामिति । 'प्रयाणाम्' अक्षराणां मध्ये प्राप्ते 'अक्षरे' मकारे अधीते सति य 'अर्द्धाम्' अक्षरम् अधीतेऽपि 'यदि' अध्यमाये, तेनाधिकारिणा सर्वमिदं प्राप्तव्यं प्राप्तम् इह लोके यच्च परमं 'पदं' मोक्षाख्य तदपि 'लब्धं' प्राप्तम् ।

ननु परमं पदं क वर्त्तते ? सर्वत्रास्ति चेत्, कथं नाप लभ्यते ? तदाम्रकारेण उपलभ्यत एवानुभूत, को दृष्टान्त ? उच्यते, पुष्पेति । 'सर्पिवत्' छान्दसो वर्णलोप, यथा एते दृष्टान्तास्तद्वदनुभूतमस्तीत्यर्थः ।

इदानीं तत्पद ध्यानस्थानमादर्शयति, हृदीति । पद्मं 'स्थितम्' वर्त्तते, तच्च पद्ममधोमुखं वर्त्तते, 'अधोबिन्दुम्' अधोमुखा बिन्दवो यस्य । तदुक्तम् "सतत शीकराभिव" इति । तस्य मध्ये मनः स्थितं यथोज कुर्यात् । तत्कटमोपायमाह अकार इति अकारे उच्चारिते सति 'शोचितं' द्रवीभूतं पद्ममोचित जातम्, उकारेण उच्चारितेनैव 'भिद्यते' विकसति, मकारे उच्चारिते सति 'नादं' रवम् अध्यात्ममर्द्धं लभते पनादत

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं किञ्चित्सूर्य्य-मरीचिवत् ।
लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तम-तत्परः ॥११॥
कूर्म्मवत् पाणिपादाभ्यां शिरस्यात्मनि धारयेत् ।
एवं सर्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२ ॥
निषिद्धे तु नवद्वारे उर्द्धसन्निश्वसंस्तथा ।
घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भकं विदुः ॥१३॥

प्लुतयोचितं भवति, छान्दसत्वाद्विभक्तिप्रक्रमभङ्गो न दोषः। 'पर्द्धमात्रा तु नियता' पर्द्धमात्रायाम् उच्चारितायां नियता भवतीत्यर्थः।

ध्येयस्वरूपमाह, शुद्धेति 'योगयुक्तात्मा' योगेन षट्टाङ्गेन युक्तोऽभियन्त्रितः आत्मा मनो यस्य, 'पुरुषोत्तमः' वासुदेवः तत्र 'तत्परः' तत्परायणः, उज्ज्वलं निर्मलं ध्येयं स्वरूपं लभत इत्यन्वयः, सगुणध्यानान्निर्गुणरूपं भातीति भावः।

इदानीं प्रत्याहार-धारणे आह, कूर्म्मवदिति। पाणिपाद-व्यापाराभ्यां सह सर्वेन्द्रियवृत्तीः। शिरसि सहस्रदले स्थिते 'आत्मनि' मनसि धारयेत्। एवं सेन्द्रिये मनसि शिरसि नीते सर्वेषु द्वारेषु नवसु 'वायुः' वायुं 'पूरत' पूरयत योगिनो यूय पूरत पूरतेति प्रेरणा। ततो वायुपूर्णे उदरे सति नवद्वार-रोधः कर्त्तव्य इत्याह, नवद्वार इति। नवद्वारे निषिद्धे सत्यन्तरेवोच्छ्वसन् निश्वसंस्तिष्ठेत, इमं कुम्भकं 'निर्वाण' मोक्षदं विदुः घटनिर्वातदीपोपमम्। अयं केवलकुम्भकः। तदुक्तं,

"रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमूर्ध्वं वायु विमोचणे ।
भ्रुवोर्ललाटमध्यस्थं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ १४ ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेच पूरक वर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" ॥ इति ।

अयमष्टविध कुम्भकानामन्यो मुख्य ।

तदुक्तं,—

"सूर्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।
भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलयाष्टकुम्भका" ॥ इति ।

गोरक्षोऽपि,

"धारणा नवक निरुद्ध मरुतं पीत्वोदरे धारितम्,
नीत्वाकाशमपान वह्नि सहितं शक्त्या समुच्चालितम् ।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना मूर्ध्नि ध्रुवं विन्यसेत्,
यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संस्तूयते" ॥ इति ।

यद्वा कूर्मवदित्युत्तान कूर्मासनेन शिरस्यारोपिताभ्यां पाणिपादाभ्याम् आत्मनि मनसि 'धारयेत्' धारणं कुर्यात् । एवं कृत्वा पवनाभ्यासे कृते निर्वाणकुम्भक सिद्धिरित्यर्थः । उत्तानकूर्मासनं यथा,

"पद्मासनं सुसंस्थाप्य जान्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥
कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धराम् ।
शेते कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" ॥ इति ।

इदानीं ब्रह्मरन्ध्रे च गमनोपायमाह, ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वं वायु विमोक्षणे सति पद्मपत्रमिव तयोर्यो ब्रह्मरन्ध्रमार्गस्तं छिन्नं भवति, तस्मिन् भ्रुवोर्मध्ये कूर्मस्थाने 'निरञ्जनं' यत् ब्रह्म ध्येयं ज्ञेयञ्च,

निषिद्धे तु न निर्वाते निर्जने निरुपद्रवे ।
निश्चितञ्चात्मभूतानामरिष्टं योगसेवया ।
अरिष्टं योगसेवया इति ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदे योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

वायूर्ध्वगमनप्रकारस्वरूपतश्चिन्त्यादयुक्तं , भ्रूमध्ये देवस्य स्थानमुक्तं गोरक्षेण,

"आकाशं यत्परं स्थानं यत्राप्याकाशमुच्यते ।
तत्रात्मानं शिवं ध्यात्वा योगी मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥ इति ॥

योगसाधनस्थानं किम् ? इत्यत आह । निषिद्धेति । निषिद्धे स्थले न कर्त्तव्यम् । क्व तर्हि ? निर्वाते देशे उपविश्य 'आत्मभूतानां' सर्वात्मभावमापन्नानां 'निश्चितं' निर्धारितं 'योगसेवयेति' योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्टं वस्तु श्रेयमित्यन्वयः । इत्यलं समासार्थः ।

निषिद्धस्थलानि तु,

"सुराज्ये धार्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
एकान्ते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना" ॥

इत्याद्युक्तेभ्योऽन्यानि ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां योगतत्त्वस्य दीपिका ॥
इति योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

तपसस्त्वैषाहुतिर्दिव्या ह्यमृतत्वाय कल्पतामि-
त्येवमत ऊर्ध्वं यद्ब्रह्माभ्युदयद्दिवञ्च लोकमिद-
ममुञ्च सर्वं सर्वमभिजग्मुः सर्वश्रियं दधतु
सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणेऽप्य-

"ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः" ॥

इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ब्रह्मणे चरुं हुत्वा अथर्वादिभ्य उत्तराहुतीर्हुत्वा यज्ञ यज्ञं गच्छेति मन्त्राभ्याम् 'तपसाय ऽग्नौ' अग्निमन्थनकाष्ठे 'हुत्वा' स्थिता, "यज्ञयज्ञं गच्छ, यज्ञपतिं गच्छ, स्वां योनिं गच्छ स्वाहा" इत्यधरारणिम्, "एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा" इत्युत्तरारणिं स्थिता, द्वौ चिदित्याभ्याहुतीर्जुहुयादित्यन्वयः ।

मन्त्रार्थस्तु, यो ब्रह्मा 'सर्वज्ञः' सर्वस्य ज्ञाता 'सर्ववित्' सर्वं विन्दति लभते प्राप्नोति 'तप' तप आत्माय अमृतत्वाय तस्माल्लत्वात् तथात्मनो ममाप्यमृतत्वं दिशतु इत्यर्थः ।

यद्ब्रह्माभ्युदयार्थस्तु, 'यत्' यत्र यस्मिन् नक्षत्रे 'ब्रह्मा' देव 'अभ्युदय' अभ्यजयत्, किं ? दिव लोकम् 'इद' इममानम् 'अमुञ्च' अदृश्यमानं सर्वमभिजितवानिति पूर्वार्द्धम् अभिजिन्नाम नक्षत्र ब्रह्मदेवत्यं श्रोति, नक्षत्रद्वारा तद्देवताया ब्रह्मणोऽपि स्तुतिः, उत्तरार्द्धेन प्रार्थना; 'सर्वमभिजग्मुः' सर्वजनगणाः अभिजित् 'सुमनस्यमाना' सुमना भवन्ती सर्वश्रियं सर्वां श्रियं 'दधतु' दधातु करोतु ।

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यार्थस्तु, 'वेनः' वेन् गतिकान्त्योः यो वादित्यो नः, बाहुमन्त्रादेव चालाभाय ; 'वरमाणम्' कर्ता

वेणे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति
हुत्वा यत्रयत्र गच्छेत्यनावरणी हुत्वोच्छिष्ट-
खादमिति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ब्रह्म 'सुरुच' सुदीप्तं 'सीमत' मर्यादातः 'पुरस्तात्' पूर्वं 'प्रथमं सृष्ट्या 'ब्रह्मजज्ञानं ब्रह्म वेद', सत्य ज्ञान, छान्दस हितम्, 'व्याव' विहृतवान् प्रकटीचकार, मुख्यो वेदार्थ सुमर्य्यादया प्रथमं येन प्रज्ञापित इत्यर्थं। व्याव इति, हञ् वरणे लुङ् घ्रेसुँडि मन्त्रे घसेति घ्रैमुँक छन्दस्यपि दृश्यत इत्यडागम', गुण', हल्ङ्याबिति तियोर्लोप', व्यव हितायेति वेर्व्यवहितप्रयोग व्याव' व्यवारीत् विहृतवान् पदस्य पौरुषेयत्वादव इति पदकालेऽटमेव प्रयुज्यते। किमु पायोऽयम्? अत आह, 'बुध्न्या' बुध्न्या उपमा यस्य ब्रह्मण 'विष्ठा' विष्ठान घामा, विवक्ष्लितयो मात्र प्रचरन्ति, वसु यमोऽयमित्यर्थं वेदार्थोऽनेन प्रकाशित। यश्च कि द्यातम्? अत आह, सतश्च असतश्च 'योनिम्' उत्पत्ति 'विव विहृतवान् प्रकाशितवान् सर्वमुत्पादितवानित्यर्थं। हन्तो लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यड्भाव विपूर्वं।

चतुर्थाकैराज्याहुतीरिति प्रत्यृच होमोऽवगन्तव्य' मन्त्र भेदात्। अनुवाकानां व्याख्यानन्तु गौरवात् प्रस्तुतानुपयोगाच नोच्यते। तेष्वेव अनुवाके उपतिष्ठन्ते ज्योति सन्त्यप्रकाशित देवता, तेषु प्रक्रमभेदा यथा प्राच्ये एकषष्टिश्चर्च, द्वितीये षट्, तृतीये सप्तविंशत् चतुर्थे पञ्चोनत्रिंशत्, एवं मिलिता ऋचो द्वे शते सप्तचत्वारिंशच्च॥ २४७॥ तद्धी॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥
न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥२॥
उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥३॥
न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥४॥
गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥५॥
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥६॥
को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ७ ॥
यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥
रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥१०॥
आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उपबर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥११॥
किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ १२ ॥
[illegible] मे नाथ यम्यत्राहमस्मि न ते तनूं तन्वा सं पपृच्याम् ।
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥१३॥

न या उ तौ तन् तन्वाम पपृष्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्
घमयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसु शयने यच्छयीय ॥ १४ ॥
यतो वतासि यम नैव ते मनो हृदय चाविदाम ।
घन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्त परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥१५
घन्य ऊ षु यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् १६
त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम् ।
घापो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन घार्पितानि ॥ १७ ॥
वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो चदितेरदाभ्य ।
विश्व स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून्१८
रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।
इष्टस्य मध्ये चदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठ प्रथमो वि वोचति
नो चित्सु भद्रा सुमती यशस्वुषा उषास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् २०॥२
घधत्य द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषिरः श्येनो घध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या घग्निं होतारमध धीरजायत॥२१॥
सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुष स्वध्वरः ।
विप्रस्य वायच्छशमान उक्थ्यो वाजं ससवाँउपयासि भूरिभिः २१
उदीरय पितरा जार ऽा भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति ।
विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥२३॥
यस्ते घग्ने सुमतिं मर्तो अख्यत्सहस सूनो घति स प्र शृण्वे ।
इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ घमवान् भूषति द्यून्॥२४॥
शृुधी नो घग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रविणुम्।
घा नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्या ॥२५॥
यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो घत्र वसुमन्तं वीतात् ॥[illegible]

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्य उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥२७॥
प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत्प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान २८
द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन्॥२९॥
देवो देवान्परिभूरृतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ३०
अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
अहा यद् देवा असुनीतिमायन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्॥३१॥
स्वाहुन्द्वे यस्मात्स्वत यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥
किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ३३
दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥
यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥३५॥
यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत्॥३६॥
सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
स्तुष ऊ षु नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥
शवसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा ।
मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥
स्तेगो न क्षामत्येषि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ३९

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत्ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥४०॥
सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्य्यं दात् ॥ ४१ ॥
सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥४२॥
सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥
आहं पितॄन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥४५॥
इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो ये अपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥
स्वादुः किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।
उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥
परेयिवांसं प्रवतो महीरिति बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥
यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ॥५०॥
बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शन्तमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥
आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥५२

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥५३॥
प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेताः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥५४॥
अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥५५॥

उशन्तस्त्वेधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥५६॥
द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।
द्युमान् द्युमत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥५७॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥५८॥
अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्बर्हिष्या निषद्य ॥५९॥
इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्हविषो मादयस्व ॥६०॥

इत एत उदारुहन्दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।
प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥६१॥६॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥१॥
यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥३॥
यमाय घृतवत्पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।
स नो जीवेष्वा यमे दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥२॥
मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेममेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥४॥
यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेममेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।
यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद्बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्पिता ॥६॥

सूर्यं चक्षुषा गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ७॥
अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥८॥
यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।
अजं यन्तमनु ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शृतं कृधि ९
अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान् ।
आयुर्वसान उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ १० ॥३॥
अति द्रव श्वानौ सारमेयौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अधा पितॄन्त्सुविदत्राँ अपीहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥११॥
यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिषदी नृचक्षसा ।
ताभ्यां राजन्परि धेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवं च धेहि ॥ १२ ॥
उरूणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।
येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥
ये चित्पूर्व ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥
तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥
ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी। यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥ १९ ॥

असम्बाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।

स्वधा याश्चकृषे जीवंस्तास्ते सन्तु मधुश्चुतः ॥ २० ॥ ८

ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृहाँ उप जुजुषाण एहि ।

सङ्गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्वा वाता उप वान्तु शग्माः ॥ २१ ॥

उत्त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः ।

अजेन कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥

उदह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।

स्वान् गच्छतु ते मनो अधा पितॄँरुप द्रव ॥ २३ ॥

मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वः किं चनेह ॥ २४ ॥

मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।

लोकं पितृषु वित्त्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

यत्ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उ वा ते परेतः ।

तत्ते सङ्गत्य पितरः सनीडा घासाद्घासं पुनरा वेशयन्तु ॥ २६ ॥

अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत परि ग्रामादितः ।

मृत्युर्यमस्यासीद्दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥ २७ ॥

ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात्प्र धमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥

सं विशन्त्विह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त आयुः ।

तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग्जीवन्तः शरदः पुरूचीः ॥ २९ ॥

यां ते धेनुं निपृणामि यमु ते क्षीर ओदनम् ।

तेना जनस्यासो भर्ता योऽत्रासदजीवनः ॥ ३० ॥

घृतावती प्र तर या सुशेवाऽऽर्चीक वा प्रतरं नवीयः ।
यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद्विदत भागधेयम् ११
यमः परोऽवरो विवस्वान्ततः परं नाति पश्यामि किंचन ।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान ॥ १२ ॥
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ १३ ॥
ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।
सर्वांस्तानग्न आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ १४ ॥
ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।
त्वं तान्वेत्थ यदि ते जातवेदः स्वधया यज्ञं स्वधितिं जुषन्ताम् ॥ १५
शं तप माति तपो अग्ने मा तन्वं तपः ।
वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्धरः ॥ १६ ॥
ददाम्यस्मा अवसानमेतद्य एष आगन्मम चेदभूदिह ।
यमश्चिकित्वान्प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ १७ ॥
इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै । शते शरत्सु नो पुरा १८
प्रेमां मात्रां०।०॥ १९ ॥
अपेमां मात्रां०।०॥ २० ॥ (१०)
वीमां मात्रां०।०॥ २१ ॥
निरिमां मात्रां०।०॥ २२ ॥
उदिमां मात्रां०।०॥ २३ ॥
समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ २४ ॥
अमासि मात्रां स्वरगामायुष्मान् भूयासम् ।
यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ २५ ॥
प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृशये सूर्याय ।
अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितॄन् गच्छ ॥ २६ ॥

ये अग्नयः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।
ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥४७॥
उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम् ।
य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ४९
इदमिद्वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥
इदमिद्वा उ नापरं जरस्यन्यदितोऽपरम् ।
जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥
अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।
जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥
अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधथुर्वि लोकम् ।
उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वहात्यञ्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥५३
पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥५४॥
आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥५५॥
इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥
एतत्त्वा वासः प्रथमं न्वागन्नपैतदूह यदिहाबिभः पुरा ।
इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान्यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ॥
अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्षन्परीङ्खयातै ॥ ५८ ॥
दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥५९

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन।
समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेह्युप जीवलोकम्॥६०॥

द्वितीयोऽनुवाकः।

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम्।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि॥१॥
उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ॥२॥
अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम्।
अन्धेन यत्तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम्॥३॥
प्रजानत्यघ्न्ये जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती।
अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम्॥४॥
उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम्।
अग्ने पित्तमपामसि॥५॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः।
क्याम्बूरत्र रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा॥६॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व।
संवेशने तन्वा चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे॥७॥
उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्थे।
तत्र त्वं पितृभिः संविदानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः॥८॥
प्र च्यवस्व तन्वं सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम्।
मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमेर्जुषसे तत्र गच्छ॥९॥
वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन।
चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु॥१०॥
वर्चसा मां समनक्त्वग्निर्मेधां मे विष्णुर्न्यनक्त्वासन्।
रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु॥११॥

मित्रावरुणा परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्धयन्तु ।
वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु हस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृणोतु ॥१२
यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥१३॥
परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
दत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥१४॥
कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोभर्यर्चनानाः ।
विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥१५॥
विश्वामित्र जमदग्ने वसिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव ।
शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीन्नमोभिः सुसंशासः पितरो मृडता नः ॥१६
कस्ये मृजाना अति यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेनाध स्याम सुरभयो गृहेषु ॥ १७ ॥
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृह्णते ॥१८
यद्वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूतम् ।
ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥१९॥
ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः ।
दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्थासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥२०॥
अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन्दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥२१
सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥२२
आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद् देवानां जनिमान्त्युग्रः ।
मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन् वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥
अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २४ ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि।
लोकंकृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२५॥
धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहु०।०॥२६॥
अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहु०।०॥२७॥
सोमो मा विश्वैर्देवैरुदीच्या दिशः पातु बाहु०।०॥२८॥
धर्त्ता च त्वा धरुणो धारयतामूर्ध्वा भानुः सविता द्यामिवोपरि।
लोकंकृत०।०॥२९॥
प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहु०।०॥१०॥१५
दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा०।०॥११॥
प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥१२॥
उदीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥१३॥
ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा०।०॥१४॥
ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि।
लोकंकृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥१५॥
धर्मासि धरुणोऽसि वंसगोऽसि ॥१६॥
उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥१७॥
इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम्।
प्र वां भरन्मानुषा देवयन्त आ सीदतां स्वमु लोकं विदाने ॥१८॥
स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः।
वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥१९॥
त्रीणि पदानि रूपो अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन।
अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥२०॥
देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत।
बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरेच ॥२१॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ४२
आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥
अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्तो हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ ४४
उपहूताः नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ४६ ॥
ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ४७
ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥ ४८
उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदा पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥ ४९
उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ १७ ॥
उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतः स्योना विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ ५१ ॥
उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्ति ते तत्र यमः सादना ते कृणोतु ५२
इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥
अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाबिभर्वाजिनीवते ।
तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ५४

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥५५॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं पयः।

अपां पयसो यत्पयस्तेन मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम्।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥५७॥
सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन्।
हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम्।
तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥५९॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते प्रुष्वाव शीयताम्।

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति।

मण्डूक्यप्सु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥१८॥

विवस्वान्नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः।
इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मय्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥
विवस्वान्नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युरमृतं न ऐतु।
इमान्रक्षतु पुरुषाना जरिम्णो मो ष्वेषामसवो यमं गुः ॥६२॥
यो दध्रे अन्तरिक्षे न मह्ना पितॄणां कविः प्रमतिर्मतीनाम्।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥६३॥
आ रोहत दिवमुत्तमामृषयो मा बिभीतन।
सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥६४॥
प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा।

शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥६७

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ६८ ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ६९ ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।
यथा यमस्य सादन आसातै विदथा वदन् ॥ ७० ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्धरो अस्तु ते ।
शरीरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतामु लोके ॥ ७१ ॥

ये ते पूर्वे परागता अपरे पितरश्च ये ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

एतदा रोह वय उन्मृजानः स्वा इह बृहदु दीदयन्ते ।
अभि प्रेहि मध्यतो माप हास्थाः पितॄणां लोकं प्रथमो यो अत्र
॥ ७३ ॥ (१८)

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।
अवाड्ढव्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥१॥

देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं स्रुचो यज्ञायुधानि ।
तेभिर्याहि पथिभिर्देवयानैर्यैरीजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।
तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति तृतीये नाके
अधि वि श्रयस्व ॥ ३ ॥

त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषमूर्जं यजमानाय दुह्राम् ॥ ४ ॥

जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।
प्रतीमां लोका घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामंकामं यजमानाय दुह्राम् ५

ध्रुव आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिक्षमुपभृदा क्रमस्व ।
जुहु द्यां गच्छ यजमानेन साकं स्रुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा
धुक्ष्वाहृणीयमानाः ॥ ६ ॥
तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।
अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥
अङ्गिरसामयनं पूर्वो अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणा-
नामयनं दक्षिणाग्निः ।
महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्मः ८॥
पूर्वो अग्निष्ट्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात्तपतु गार्हपत्यः ।
दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वर्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशो
दिशो अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ८ ॥
यूयमग्ने शंतमाभिस्तनूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥
शमग्ने पश्चात्तप शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात्तपैनम् ।
एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृतामु लोके ११॥
शमग्नयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १२ ॥
यज्ञ एति विततः कल्पमान ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
तमग्नयः सर्वहुतं जुषन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १३ ॥
ईजानश्चितमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद्दिवमुत्पतिष्यन् ।
तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देव
यानः ॥ १४ ॥
अग्निर्होताध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु ।
हुतोऽयं संस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥
अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥१६॥
अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह० । ० ॥ १७ ॥
अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह० । ० ॥ १८ ॥
अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह० । ० ॥ १९ ॥
अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २० ॥ २१ ॥
अपूपवानन्नवांश्चरुरेह० । ० ॥ २१ ॥
अपूपवान्मधुमांश्चरुरेह० । ० ॥ २२ ॥
अपूपवान् रसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २३ ॥
अपूपवानपवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२४॥

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ २५ ॥
यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥२६॥
अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥२८॥
शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम् ।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुह्रते दक्षिणां सप्तमातरम्
कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।
ऊर्जं मदन्तीमदितिं जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्॥३०॥२९

एतत्ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।
तत्त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥
धाना धेनुरभवद्वत्सो अस्यास्तिलोऽभवत् ।
तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुपजीवति ॥ ३२ ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुघा भवन्तु ।

एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र॥३३॥
एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते ।
तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥३४॥
वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम् ।
स बिभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्ति पिन्वमानः ३५
सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे ।
ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः ॥ ३६ ॥
इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अव पश्यतेत ।
मर्त्योऽयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥
इहैवैधि धनसनिरिहचित्त इह क्रतु ।
इहैधि वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहत ॥ ३८ ॥
पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।
स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥३९॥
आपो अग्निं प्र हिणुत पितॄँ रुपेमं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम् ।
आसीनामूर्जमुप ये सचन्ते ते नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छान् ४०॥२१
समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम् ।
स वेद निहितान्निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥
यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ४२ ॥
यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥४३॥
इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।
पुरोगवा ये अभिषाचो अस्य ते त्वा वहन्ति सुकृतामु लोकम् ४४
सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥
सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धत्तास्मे ॥४६॥
सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं,रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥
पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि देवो नो धाता प्र तिरात्यायुः।
परापरैता वसुविद्वो अस्त्वधा मृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥
आ प्र च्यवेथामप तन्मृजेथां यद्वामभिभा अत्रोचुः ।
अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशाय दातुः पितृष्विह भोजनौ मम ॥ ४९ ॥
एयमगन्दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुघा वयोधाः ।
यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसम्पराणयादि-
माम् ॥ ५० ॥ ॥ २४ ॥
इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।
तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम्॥५१
एदं बर्हिरसदो मेध्योऽभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।
आयुर्जीवेभ्यो विदधद्दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥–
ऊर्जो भागो य इमं जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम ।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥५४॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।
एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽसत ॥ ५५ ॥

इदं हिरण्यं बिभृहि यत्ते पिता बिभः पुरा ।
स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृड्ढि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥
ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरो अह्नां प्रतरीता उषसां दिवः ।
प्राणः सिन्धूनां कलशां अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन् मनीषया ॥ ५८ ॥

स्त्रेपस्ते धूम ऋण्वेतु दिवि षं छुक्र आततः।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे॥ ५९॥
प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गि[illegible]।
मर्य इव योषाः समर्षसे सोमः कलशे शतयामना पथा॥६०॥२५
अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाँ अधूषत।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे॥ ६१॥
आ यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पितृयाणैः।
आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम्॥६२॥
परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्व्याणैः।
अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः॥६३॥
यद्वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः।
तद्व एतत्पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम्॥६४॥
अभूद्दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यह्न उप वन्द्यो नृभिः।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि॥६५॥
असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः।
अभ्येनं भूम ऊर्णुहि॥ ६६॥
शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि॥ ६७॥
येऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि॥ ६८॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं [illegible] मध्यमं श्रथाय।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम॥ ६९॥
प्रास्मत्पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान्ये समामे बध्यते येर्व्यामे।
अथा जीवेम शरदां शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः॥ ७०॥ (२६)

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः॥ ७१॥
सोमाय पितृमते स्वधा नमः॥ ७२॥

तैरेवोपतिष्ठते । अथाग्नेरग्निमितिं च द्वावग्नी

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥
यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥
एतत्ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥
एतत्ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥
एतत्ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥
स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्यः ॥ ७८ ॥
स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसद्भ्यः ॥ ७९ ॥
स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ २७ ॥

नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरो रसाय ॥ ८१ ॥
नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥
नमो वः पितरो यद्घोरं तस्मै नमो वः पितरो यत्क्रूरं तस्मै॥८३॥
नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत्स्योनं तस्मै॥८४॥
नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥
येऽत्र पितरः पितरोऽत्र यूयं स्थ युष्मांस्तेऽनु यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्थ ॥ ८६ ॥
य इह पितरो जीवा इह वयं स्मः अस्मांस्तेऽनु वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्म ॥ ८७ ॥

आ त्वाग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम्।
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर॥८८॥
चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८९ ॥ २८ ॥

॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अयमग्ने अग्निमिति च, अयमग्ने अग्निं यक्ष्यामि स

समारोपयेत्, व्रतवान् स्यादतन्द्रित इति ॥ १ ॥

तत्र श्लोका. ।

ब्रह्मचर्य्याश्रमे खिन्नो गुरु-शुश्रूषणे रतः ।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥
दारमाहृत्य सदृशमग्निमादाय शक्तितः ।
ब्राह्मीमिष्टिं यजेतासामहोरात्राणि निर्व्वपेत्॥२॥
संविभज्य सुतानर्थंग्राम्यकामान् विसृज्य च ।
चरेत वनचर्य्येण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥ ३ ॥

अनेन वर्त्मना अनेन मयि प्रजा मय्यायुर्दधामि स्वाहा इति मन्त्रेण अग्नी अग्नीम् 'समारोपयेत्' आत्मात्मनि निवेशयेत् समारोपणेन व्रतवान् 'स्यात्' भवेत्, 'तन्द्रा' आलस्य, तद्रहितो ऽतन्द्रित । 'इति' पर्व्वसमाप्ती ।

मन्त्रार्थां सम्मतिमाह, तत्रेति । प्रथममात्र्यमक्रमेण ब्रह्मचारि गृहस्थ वानप्रस्थ क्रमपरादा   सन्यासपीठिकामाह । ब्रह्मेति । वेद वेदौ वेदान् वित्येकमेव, अधीत्य स्नात सन् गुरुणा अनुज्ञात सन् दाराग्नीम् परिगृह्य 'आश्रमी' गृहस्थ इत्युच्यते । शक्तित इति अग्निष्टोमादि संस्कारान् सम्पाद्येति शेष । स आश्रमी सन्यासविषये 'ब्राह्मीं' पूर्व्वोक्ताम् इष्टि 'यजेत्' कुर्य्यात्, 'तासां' देवतानां प्रीतये 'अहोरात्रेण निर्व्वपेत्' अहोरात्रमुपोष्य ततो निर्व्वपेत्, इद हि द्व्यहसाध्य कर्म, तत्र च जागरणादिक कुर्य्यात् । संविभज्येति 'सुतान्' पुत्रान् अर्थं 'संविभज्य' विभक्तधनान् कृत्वा 'ग्राम्यकामान्' स्त्रीसङ्गादीन् विसृज्य चरेत, 'वनचर्य्येण' वनमार्गेणेति क्वचित्पाठ,

वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहिता नोत्तरैः फलैः ।
स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥ ४ ॥
सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
सनामधेयस्तु स किं यस्मिन् संन्यस्त उच्यते ॥ ५ ॥

वनचर्यया 'चरेत्' चरेत् विचरेत् । साग्निकश्चेत् द्वादशरात्रीः पयसा होमभक्षो वनेऽभिनिवर्त्य ततो वाक्येष्टिं कृत्वा समारोप्य चरेदिति द्रष्टव्यम् । 'शुचौ' पवित्रे 'देशे' तीर्थादौ, परिभ्रमतीति परिव्राट् यत् यस्मिन् काले वायुमात्राहारो ऽम्बुमात्राहारो वा भवेत् । "भिक्षार्थं प्रविशेद् ग्रामम्" इत्यादि पक्षस्य दीक्षाविषयत्वादस्य चाथापि दीक्षामुपेयादिति वक्ष्यमाणत्वेन दीक्षाया प्रकृतत्वात् ; 'फलैः' वृक्षादिभवैः विहितम् 'भक्ष्यं' प्राणस्य उत्तरं येन प्राणेन, उत्तरं किं मे दास्यतीति, तत्र फलदानमेवोत्तरं विदधातीति विहितानोत्तरैः फलैः प्रतिकारतम्येन पक्षत्रय-परिग्रहः । विविधानोत्तरफलैरिति पाठे 'उत्तरफलैः' स्वर्गादिभिः न 'विविधाः' विशेषेण विधत्ते करोति प्रयत्नं, विविधा, उत्तरफलोद्देशेन प्रयत्नमकुर्वन् ।

अग्निमुपसमाधायेत्युक्तं, तस्याग्नेः का प्रतिपत्तिः ? इत्यत आह, स्वशरीरे समारोप इति । 'स्वशरीरे' स्वदेहे कोष्ठाग्नौ प्राणाग्नौ वा समारोपः, यतः परमहंस दीक्षायामुदराग्नौ प्राणाग्नौ वा परमहंसोपनिषदि समारोपो विहितः । पृथिव्यां नाश्रुपातका इति । पुत्रादयो भूमौ नाश्रु पातयन्ति ।

नन्वक्षरात्मरं वा एतत् यज्ञमिति श्रुतौ कथमस्य परित्यागः ? इत्यत आह, सह तेनैवेति । 'तेन' अग्निना सहैव वर्तमानः पुरुषः कथं 'संन्यस्तः' इत्यतः संन्यासी उच्यते नैवोच्यते इत्यर्थः ।

तस्मात् फलविशुद्धाङ्गी संन्यास सहतेऽर्चिमान्।
अग्निवर्णं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥
लोकाग्नाव्येया सहितो वनं गच्छति संयतः ।

ननु तर्हि कथमग्निशब्दमेवाभिचिन्तयेदिति श्रोद्धाराग्नौ ध्येये अपरित्यक्ते सन्न्यासोऽग्नित्वाविशेषादत आह, अनामधेय स्त्विति। यस्मिन् प्रणवाग्नौ सति पुमान् सन्न्यस्त उच्यते स प्रणवाग्नि किं सनामधेयः ? नैव नामधेयवान् यथा चाहव नीयादि शब्दवाच्योऽग्नि, नैवमसौ शब्दवाच्य प्रणवाग्नेरखा र्थकत्वात् ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्त आभिमत ब्रह्म च न शब्दवाच्यं, तेन सन्न्यासे तस्य त्यागो न भवतीत्यर्थः ।

ननु स्वरूपेण तस्य हव्याग्नेरभूतत्वात् कथं न सन्न्यासविरो धित्वम् ? इति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति, तस्मा दिति। 'फलविशुद्धाङ्गी' फलेन ब्रह्मान्येन विशुद्ध सभाग शौते योऽङ्गी सन्यासशील फलप्रदो य प्रधानमाहार, 'अर्चि मान' अर्चिष्मान् अग्नि, स सन्न्यासविरोधी न भवतीत्यर्थः ।

ननु तथापि अग्निहोत्रादि साधितस्य तल्लोक प्राप्ति हेतु भूतस्य सुकृतापूर्वस्य कोऽस्य का प्रतिपत्तिः ? न हि तत् सुकृत मसन्यासिनि तिष्ठति, तल्लोकप्राप्ति लक्षण फलाभावादत आह, अग्निवर्णमिति। अग्नेर्वर्ण इव वर्णो यस्य तत् 'अग्निवर्ण सुकृत तेन सन्यासिन निष्क्रामति निर्गच्छति क यातिः ? स्वाव्यवहित वानप्रस्थं प्रपद्यते, सन्न्यासाधिकारिणोऽकृतसन्या सस्य ये लोकास्ते सन्यासी सति वानप्रस्थस्य भवन्तीत्यर्थ 'सुकृतमप्यस्य स्वजना दुष्कृत दुर्जना उपजीवन्ति' इति श्रुत्युक्ते अत्रापि प्रत्यासत्त्या प्रतिसन्नयति बोद्धव्यम्।

ननु वानप्रस्थोऽपि मुक्तिफलभाक् कस्मान्न भवति ? इत्यत

त्यक्त्वा कामान् सन्न्यस्यति भयं किमनुतिष्ठति ॥७॥
किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।
गर्भवास-भयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥८॥
गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पद्मनामयम् ॥९॥२॥

इति सन्न्यासाग्निमपुनरावर्त्तनं मन्युर्जाया मावहदिति। अथाध्यात्ममन्त्रान् जपन् दीक्षामुपेयात्। काषायवासाः कक्षोपस्थलोमवृतः स्यादिति। ऊर्द्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवत्य-

---

सन्न्यासस्य पुनरङ्गीकारे दोषमाह, इति सन्न्यासेति। अग्नि सन्न्यासस्य 'अपुनरावर्त्तनं' पुनः परिग्रहो न कर्त्तव्यः। यस्मादिति श्रद्धाया श्रियोऽभावादित्युत्तरिते सत्यपि अध्यात्माग्नौ क्रियते इत्याशयेनाह, मन्युरिति। मन्युनामा रुद्रपत्नी 'जाया' सन्न्यासिपत्नीम् 'आवहत्' गृहीतवान् इति शेषः। सन्न्यासि भार्य्यायां मन्योरधिकार इत्यस्मादेव वाक्यादवसीयते, अयं सन्न्यासत्यागरूपो न तु दीक्षारूपः, तस्मिन् सति निषिद्धत्वात् पुनरङ्गीकारग्रहाभावात्।

तर्हि अग्निग्रहणाभावे किं तस्य कार्य्यम्? अत आह, अध्यात्ममन्त्रानिति। एतावन्तं कालं स्मरन् आसीत् न तु दीक्षारूपः सन्न्यास इति, तामाह, दीक्षामुपेयादिति। दिव्यं भावं ददाति, क्षीयन्तेऽस्य दोषा इति 'दीक्षा' व्रतविशेषः तदुक्तम्,

"ज्ञानं दिव्यं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तत्त्ववेदिभिः॥ इति।

ताम् 'उपेयात्' स्वीकुर्य्यात् गृहीत्वा धारयेदिति भावः। काषायेति। कषायेण रक्तं 'काषायं' वासो यस्य तादृशः स्यात्।

"कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने।
निर्य्यासेऽपि कषायोऽस्त्री लोहितेऽत्यन्तरागिणि" इति विश्वः॥

कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेदिति, अन्यानि वापयेदित्यर्थः।

नयैव चेद्भिक्षाशनं दध्यात्, पवित्रं धारयेज्जन्तु-संरक्षणार्थम् ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनन्तथा ॥१॥

कर्त्तव्यो बाहुरिति । कर्त्तव्यं बाहुः कर्त्तव्यः । न मे क्वचित् प्रतिबन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधानद्वारेण स्तौति, विमुक्तेति। अनयैव चेद्वृत्त्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्त' अप्रतिबन्धमार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवतीत्यर्थः । अनिकेतश्चरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिक्षाशनं दध्यादिति । भिक्षा अश्यते भुज्यते अनेनेति 'भिक्षाशनं' भोजनपात्रं 'दध्यात्' गृह्णीयात् 'पवित्रं' चामरादिचिह्नं मशकादि-निवारणार्थं, वस्त्रखण्डं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षणमेतत् । 'कुण्डिका' भिक्षाटनपात्रं 'चमसः' काष्ठमयः पात्रविशेषः 'शिक्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मञ्चं 'त्रिविष्टपं' त्रिविष्टपः अन्योऽन्याश्रय काष्ठत्रयम् 'अनामयं' मज्जनमग्नं, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपीनाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुंलिङ्गं, तद्धि गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवार्हति; स्त्रीयोनिर्वा कूपः, तस्मिन् हि पतितो मग्नो न पुनरुत्तिष्ठति, तमर्हतीति कौपीनं, शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातनात् साधुः, तच्चाच्छादनं वासः अयम् तच्च दध्यात्,

पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गं त्रिदण्डकम् ।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित् सर्वं तद्वर्जयेद् यतिः ॥२॥
नदीपुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वाह्यतः ।
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ३ ॥
स्नानं दानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमुदाहृतम् ।
एतां वृत्तिमुपासीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥

विद्याया मनसि संयोगो मनसाकाशश्चाका-

'पवित्रं' पूयतेऽनेनेति पुवः सञ्ज्ञायामिति इत्र, "पवित्रं घर्षणे कुशे । पवित्रं ताम्रपयसोर्मेध्ये चापि तदन्यवत्" इति विश्वः । इह तु जलपात्रं जलशोधनवस्त्रखण्डं पिच्छं वा गृह्यते । नदीपुलिनादन्यत्र चौरव्याघ्रादि भयात् सुप्यात् तर्हि देवागारेषु न पुनर्ग्रामगृहात् सत्यानकी मठादौ । नात्यर्थमिति । सुखार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च नात्यन्त यत्न कर्त्तव्य, नापि बलात् स्व वर्जयेत् । 'दानं' तर्पणादि, ध्यानमिति पाठे ध्यानसाधनमाचमनादि । 'परान्' निन्दकान् भिक्षादि भक्षादिति न निषिद्ध यतीनां, तथा 'वैदलं' फलादिखण्डादि तदप्यवारितम्, एताम् 'वृत्तिं' वर्त्तनम् 'उपासीना' एतस्या वृत्तेराश्रय कुर्वाणा ते 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'घातयन्ति' हिंसार्थावसुरादय तान् घ्नन्तीत्यर्थः ।

कार्य्यकारणयोरैक्यात् ब्रह्मणो जात ब्रह्मैवेति जीवस्यापि ब्रह्मसम्पत्तिरुपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति ।

गाद्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या इत्येषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते, तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य ॥

तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
संदश्य दशनैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
माषमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि ।

'विद्याया' स्वरूपज्ञानस्य, मनोऽधिकरणे, सम्बन्ध आध्यात्मिक , मनस आकाशादाकाश सम्भूत इत्यादि योजना , छान्दस सन्धि , पृथिव्या सकाशात् 'इति' एवम्प्रकाराणाम पथा 'भूताना' शरीराणां सम्भव इति शेष । तेन ज्ञानी 'ब्रह्म प्रपद्यते' ब्रह्मवतीत्यर्थ , अथवा विद्यया मनसि 'संयोग' ब्रह्म ज्ञानस्योत्पत्ति , तेन मनसि ज्ञानेन लीने तत्कार्य्य सर्व लीन भवतीत्यर्थ । तत्स्वरूपमाह, अजरमिति । कि कृत्वा प्रपद्यते ? 'तस्य' ब्रह्मणोऽभ्यासेन 'प्राणापानौ' वायू 'संयम्य' नियम्य निरुध्य इति पूर्वोक्तयोगानुसन्धान कृत्वा अक्षर प्रपद्यते इत्यन्वय ।

अधिमन्त्रेन सिद्धि श्लोके प्रयोगविशेषमाह, वृषणापान योरिति 'अपानात्' पायोरूर्ध्वं वृषणयोरन्तरा पाणी 'आस्थाय' स्थापयित्वेत्यर्थ , संश्रयेत् प्राणायाममिति शेष । पुन कि कृत्वा ? 'दशनै' दन्तै यवमात्रे विनिर्गता जिह्वा संदश्य संश्रयेत् प्राणायाममिति सम्बन्ध । तथा 'माषमात्रा' दृष्टि-

श्रवणे नासिके न गन्धाय न त्वच स्पर्शयेत् ॥२॥
यत्र शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत् परायणम् ।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मन ॥ ३ ॥

चिन्तां दृष्टिं 'श्रोत्रे' श्रवणे 'स्थाप्य स्थापयित्वा, श्रुणोतीति श्रुणोतिमर्थत्वात् श्रोत्रयवचनमत्याधारत्वेन श्रवणोऽपि श्रोत्र भवति, तथा पश्यन्निव भ्रुवि स्थाप्य तदुक्तम् ध्यानबिन्दौ

"तिर्य्यगूर्द्ध्वमधो दृष्टिं विनिधाय महामति" इति ।

श्रोत्रे धारणमध, भ्रुवि धारणमूर्द्ध्वं, श्रवणे तिर्य्यगिति । तथा 'नासिके' नासाग्रे दृष्टिं स्थाप्य संयमेत् । नासाग्रे दृष्टि ति ? गन्धज्ञापनया नेत्यादि, न गन्धायेति । गन्धग्रहणमुप लक्षणम् । श्रवणे दृष्टिं न शब्द श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि श्रवणादौ स्थितायां कालोद्यमेन श्रोत्रकरणात् तत्प्रसङ्गनाया भिमाये प्राप्ते तं निषेधति, न त्वचं स्पर्शयेत् भमसा प्रयोज्येन पुनर्नेति वचनमुत्कार्थदार्ढ्याय न शब्द पदार्थो वा पनीकार्यं स्वाभिपातमात्रा नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मन स्थाप्यम् ? इत्यत आह यत्रेति । यत्र शैवं पदं शिव ब्रह्म सदाशिवो वा शिव तत्सम्बन्धि 'यत्र' स्थले पद' व्यवसित विषय', तत्र मन स्थापयेदिति शेष ।

'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमर' । तदेवं यच्छैवं पदं तत् ब्रह्म तदेव परमयनम् । तत् कथं लभ्यते ? इत्यत आह तदिति । अभ्यासेन योगस्य , कस्य ? येन पूर्वं जन्मनि स्वात्मा 'अर्जित साधित प्रसन्नीकृत , तदुक्त

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" इति ।

अथ तैः सम्भूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।
ऊर्द्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथाय मूर्धानमस्य देहेषा गतिर्गतिमतां ये प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परमवस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे सन्न्यासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अभ्यासे क्रियमाणे यद्भवति तदाह, अथेति । तैः 'सम्भूतैः' मिलितैः साधनैः आसनप्राणायामादिभिः हृदयं तपः तत्प्राप्त 'हृदयं' सम 'संस्थाप्य' स्थिरीकृत्य 'वायुः' प्राण 'देहात्' शरीरात् ऊर्द्ध्वम् 'अव्ययं' ब्रह्म प्रपद्यते, किं कृत्वा ? 'मूर्धानं भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रेण ।

पश्चात् किं स्यात् ? अत आह, अथायमिति । 'अथ' अनन्तरम् 'अयं' वायुः मूर्धानम् 'अस्य' अस्तक्षेपणे, दिग्धा 'देह' दिदेह, दिह उपचये, उपचयं गतः ब्रह्मणैकीभूतत्वात्, द्वित्वं चने छन्दसि वा वचनमिति द्वित्वाभावः । उपसंहरति, एषा गतिर्गतिमतामिति । गतिमताम् एषा गतिः, अतः परा गतिर्नास्ति, गतेरयमवधिरित्यर्थः । पाठान्तरं दुर्योज्यम् ।

ननु ये मुमुक्षवो ऽपीश्वरेच्छया पुनरभ्यस्तोरन्निति साधनवैयर्थ्यमित्याशङ्का परिहरति, य इति । 'ये' पुरुषाः परमां गतिं प्राप्य वर्त्तन्ते, 'ते' पुरुषाः भूयो न निवर्त्तन्ते, कस्मात् ? इत्यत आह, परात्परमवस्थादिति 'परादपि' हिरण्यगर्भादेः यत् 'परं' स्थानं तत् प्राप्य 'अवस्थात्' अवस्थानात् इति, अवस्थानम् अवस्थम्, सुपिस्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क , नियतिरेषा परमेश्वरस्य, य स्ततो व्यवहितः, न यदा व्यवहितं करोति

ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं गत्वोवाच, केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति। तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीन्

तदा पुनस्तमेव न व्यवदधातीति मत्त्वमतिप्रसारात् दत्तापवाद कारित्वात् मुमुक्षोरात्मानं नाप्नोति भावः। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपदवाक्यानां संन्यासस्य प्रदीपिका॥

इति संन्यासोपनिषदो दीपिका समाप्ता।

आरुणेयो पञ्चविंशो ब्रह्मपञ्चकमण्डिता।
प्रतिश्रुत्य द्विरुक्तिश्च यत्का यमति सुधिका॥१॥

विद्वत्सो संन्यास उक्त्वा, इदानीं सर्वपरित्यागरूप परम हंस संन्यासमुपदेष्टुमारुण्युपनिषदारभ्यते, आरुणिरिति। आ ख्यायिका विद्या स्तुत्यर्था। विद्वत् संन्यासोऽस्या विषयः, विष्णुपद दर्शनं प्रयोजनम्, विद्वान् विविदिषुरधिकारी, यथायोग सम्बन्ध ऊह्य। प्रकृष्टस्यापत्यमारुणिः, 'प्रजापतेः' ब्रह्मणः, 'केन' उपायेन, 'भगवन्'।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा"॥

तद्वत्, एतेन प्रश्नार्हता उक्ता, 'कर्माणि' संसृति निमित्तानि, 'इति प्रश्न समाप्तौ, तं होवाच प्रजापतिरिति स्फुटे ऽथ प्रजापतेर्वच, तवेत्यादि। 'तव' स्वसम्बन्धिन स्वदीयान्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक महर्लोक जनलोक-तपोलोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-रसातल-महातल तलातल ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत्, दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत्, शेष विसृजेत् शेष विसृजेदिति ॥ १ ॥

ममत्वास्पदानाम् 'बन्धादीन्' बन्धवो बान्धवा भ्रातर उपकारिणश्च, आदिशब्देन भार्य्यादय, तान् 'सूत्र' योगप्रतिपादको ग्रन्थ, 'स्वाध्याय' वेदराशि, तदन्ता षष्ठी द्वितीयार्था ; यज्ञोपवीतयाग सूत्र स्वाध्यायेषु प्रत्येक चशब्दे तत्सम्बन्धीनि सन्ध्यादि धनादि पुस्तकादि पठनादीनि गृह्यन्ते ; भूर्लोकादीनां समाना समाहारद्वन्द्व, सत्यलोक चेति चकारात् प्रजात्यादि समुच्चय ।

ऊर्द्ध लोकान् हेयत्वेनोक्त्वा अधोलोकानाह, अतलेति। अतलादीनां समाना ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्व, तानि च पा लि वि सु रसा महा तला पूर्वाणि तलानि ; पाताले तल शब्दस्य दीर्घ, नितल महातलमप्याहु। पाताल रसातल नितल तलातल सुतल वितलानि पादतल तदग्र गुल्फ जङ्घा जानूरु तदूर्द्ध भागतयोपास्यानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तराणि यद्यपि हेयतया अन्वास्थया व्युत्क्रमेण निर्दिष्टानि। ब्रह्माण्डे विराड्देह ; चकारादतद्विषय मनोरथमपि विसृजेत्।

सर्वत्यागे कथ शरीर यात्रा निर्वाह ? इत्याशङ्क्य आह्वयाह, दण्डमिति। गो सर्प निवारणार्थ दण्ड, लज्जाशीतातप वृष्टि बाधा निवारणार्थमाच्छादनञ्च, चकारात् जलपात्रञ्च

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्। गायत्रीञ्च स्ववाचाग्नौ समारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत्। कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्, पात्रं विसृजेत्, पवित्रं विसृजेत्,

---

परिपठितं, ध्यानेन शेषं परित्यजेदीयात्। देहोपयोगि चेत् पाठं, तर्हि मशककोपीनादीन्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेषं विसृजेदिति। 'मशककोपीनादि प्राणरक्षायैऽपि न गृह्णीयादि त्यादरार्थोऽभ्यास' ॥ १ ॥

अधिकारिणो निर्दिशति, गृहस्थ इत्यादिना। 'लौकिकाग्नीन्' लोकप्रसिद्धान् श्रौतस्मार्ताग्नीन् अग्नेरिष्टिं कृत्वा 'उदराग्नौ' कोष्ठाग्नौ अयमग्ने इत्यादिमन्त्रेण निर्वाणपुर सर समारोपयेत्। स्थानिनोऽर्थे प्राप्तेऽपि त्यागे निखिलप्रयोजनमपि ययाणां प्रक्षेपणात् इयमृन्व्यादीनां शास्त्रीय प्रतिपत्तिं 'गायत्रीं' सवितृदेवत्यां, च शब्दात् अन्यदपि मन्त्रजातं 'स्ववाचाग्नौ' स्वीया वाचा वागीश्वरि, तत्र 'भूः सावित्रीं प्रविशामि' इत्यादि मन्त्रैः समारोपयेत्, उपवीतं महोदकाला भूमौ गृहाया, तदभावे गृहाम्बुषु वा 'भूः समुद्रं गच्छ स्वाहा' इति मन्त्रेण विसृजेत्। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। 'कुटीचर' कुटीचरश्चि दण्डी पुत्र पत्र भिक्षानिरत, उपलक्षणमिदं बहूदक हंसया रपि, ब्रह्मचारिपदञ्च तस्य विशेषणम्, आश्रमि ब्रह्मचारिण उक्तत्वात्, ग्रामात् वेश्मनित्यादिना तद्दृढादिव्यागम्य चस्य मागत्वाच्च, कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे ग्रामसम्ब न्धात्, 'पात्रं' भिक्षापात्रं 'पवित्रं' जलपावनवस्त्रं 'दण्डान्'

दण्डान् लोकांश्च विसृजेत्, लौकिकाग्नींश्च विसृजेदिति होवाच। अत ऊर्द्ध्वममन्त्रवदाचरेत्, ऊर्द्ध्वगमनं विसृजेत्, त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्, सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्, सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेत्, उपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

त्रीन् वैणवान्, चात्पूर्वयज्ञादिकमपि। लौकिकाग्नीनिति त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारात्। लोकांश्चेति पाठे स्वरूपोऽग्निं तान् तात्तदिन्धनादिकमपि प्रत्येकं विसृजेदित्यावश्यकत्वार्थमुक्तम्। 'इतीह किल 'उवाच' उक्तवान् प्रजापतिः आरुणिम 'अत ऊर्द्ध्वं' त्यागानन्तरममन्त्रवत् स्वाध्यायस्य विसृष्टत्वादाचरेत् स्नानाचमनादिकम्।

अमन्त्रस्य कथमूर्द्ध्वलोकाप्तिः? अत आह, ऊर्द्ध्वगमनं विसृजेदिति। भूर्लोकादेरनित्यत्वात् पुनरावृत्तिवासनामपि त्यजेदित्यर्थः। तर्ह्याचमनादिकमपि अप्रयोजनात् त्यज्यतामित्याशङ्क्याह, त्रिसन्ध्यादाविति। तिसृणां सन्ध्यानाम् 'आदौ' प्राक्काले 'स्नानं' मौपलम्।

सन्ध्यावन्दनकाले किं कार्यम्? अत आह, सन्धिमिति। 'सन्धिं' सन्धानं समाधिमाश्रित्य 'आत्मनि' स्वस्मिन् परमात्मना सन्धानमभेदम् 'आचरेत्' भावयेत्। स्वाध्यायस्य परित्याग उक्तः, तस्य प्रतिप्रसवमाह, सर्वेष्विति। सर्वेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, 'आवर्त्तयेत्' पाठतोऽर्थतश्चाभ्यसेत्।

आरण्यकेषु प्रवर्ग्यादयोऽपि कर्मप्रधाना दृश्यन्ते, किं तत्र

सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मया इति, त्रि रुक्त्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनञ्च परिगृह्णीयात्। औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेत्। अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात्। सर्वं प्रवर्त्तते मत्त.। सखासि मा गोपाय, ओज. सखासि, इन्द्रस्य वज्र इति। ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्चापरि-

---

इदानीं सुखत्यागार्थं सन्न्यासमेवाभाह, सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मया सन्न्यस्तं मयेति। त्रि रुक्त्वेति पाठेनैव त्रित्वे सर्व्वे त्रिरितिवचनं भाषाणामपि त्रि पाठार्थं तथा यथाम्नाय, एतौ त्रयोऽपि प्रैषा सव्याहृतिकाश्चिभिर्मन्द मध्यमोत्तम स्वरैरुच्चारणीया, लोकत्रय श्रावयितु त्रिरभि धानं प्रैषोच्चारणेन यद्यत् तत्पुनरभिलपन् बध्यो मिन्द्यो बध्यश्चेति बोधयितु सम्यक् अपुनरादेयतया न्यस्त सन्न्यस्त मित्यर्थं। प्रैषानन्तर 'मत्त कृतप्रैषात् सर्वभूतेभ्योऽभय मस्तु। कुतोऽभय दत्तमित्यत आह, सर्वं प्रवर्त्तते मत्त इति। मत्त एव ब्रह्मणो यत सर्वं प्रवर्त्तते, न हि जनयितुरेव भय युक्तम् इति भाव ।

इदानीं दण्डादाने मन्त्रमाह। सखेति। त्व 'सखा अवन्धकोऽसि 'मा' मा गोसर्पादिभ्यो गोपाय, ओजोनाम शुक्रस्य परिणामो धातूनामष्टमी दशा तत्फल तेज शरीर मसि, सखेति यत् त्व सखा इष्टे कार्य्येषि 'असि' भवसि, 'इन्द्रस्य परमेश्वरस्य 'वज्र' परिभयहरोऽसि एतावत् प्रतीक मन्त्रस्य शाखान्तरे सम्पूर्णं पठितम्। 'इन्द्रस्य वज्रोऽसिवार्त्रघ्नं

ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्चापरिग्रहञ्च सत्यञ्च यत्नेन हे रक्षत, हे रक्षत, हे रक्षत ॥ ३ ॥

अथातः परमहंस परिव्राजकानामासन-शय-

यदि मे अथ यत्नाय तविचारय इति' इतिशब्द इत्यस्य वधो ऽग्निरिति मन्त्र प्रतीकार्थं । वि कृत्वोर्द्धं वैणवं दण्डमित्यनेन मन्त्रेण वैणव दण्डम् 'ऊर्द्धम्' उपरि दक्षिणकरे निधायेत्यर्थं, अत एव मन्त्रवासोपनिषद्युर्द्ध गोपायुरिति दण्डविशेषणम्, कौपीन लज्जाच्छितुत्वात्, कूप प्रवेशनमर्हति कौपीन पुल्लिङ्ग, तन्मात्राच्छादकत्वाद् यतिवासोऽपि कौपीन शालीने अपृष्टा कार्य्ययोरिति साधु, तदपि परिग्रहेत्। औषधवत् प्रीति विना शरीरस्थित्यर्थम् 'अशन' भोजनमाचरेत्, अभ्यासस्त्वा दरार्थं, सर्वथा रसासक्ति न कुर्यात्, त्यागवैराग्यादित्या दर ॥ २ ॥

इदानीं यदभावे महापातकिवत् पातित्य, तानि पञ्चा वश्यकान्याह, ब्रह्मचर्य्यमिति। युवतीनां स्मरण कीर्त्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषण सङ्कल्पाध्यवसाय क्रिया निर्हेति वर्जनं ब्रह्म चर्य्यम्, अहिंसा च मनो वाक् काय कर्मभिर्भूतानिष्टवर्ज नम, 'अपरिग्रहम्' अन्नपरिग्रह व्यतिरिक्तवर्जनम्, सत्य प्रियहितप्रमाण इष्टार्थवचनम्, द्वौ चशब्दावुक्त समुच्चयार्थौ, तृतीयोऽनुक्तास्तेय समुच्चयार्थं, एतानि पञ्च यत्नेन हे यतयो रक्षत रक्षत पुनरेव द्वयो गु तृतीये पर्य्याये हे रक्षतेति स्तुतिरुक्ते गुल्फयौ, सर्वानुक्ते आवश्यानि प्रजापति विरुक्ति वादतार्थौ, प्राणात्ययेऽप्येतानि न परित्याज्यानीति, इति शब्द उपदेशसमाप्त्यर्थं, हे शब्द उच्चैःस्वराभिमुखीकरणे, हे मुमुक्षवो ब्रह्मचर्य्यादीनि रक्षत पालयतावश्यमित्यर्थं।

नाभ्यां भूमौ । ब्रह्मचारिणां स्वपात्रं वालाबु-पात्रं दारुपात्रं वा । काम क्रोध-लोभ मोह-

---

इदानीं ब्रह्मचर्य्यादि पञ्चकस्थैर्य्यादि परमहंसधर्म्मं पुनर्विशेषेणाह, अथात परमहंस परिव्राजकानामिति । धर्म्मा वक्ष्यन्त इति शेष । 'अथ' शब्दोच्चारण दण्डग्रहणानन्तर यतो ब्रह्मचर्य्यादिरक्षण विना न सिद्धिरतो धर्म्मा वक्ष्यन्ते, कीदृश ? 'परं' केवलम् ब्रह्म स न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिता परमहंसा, परिव्रजन्ति सर्ववन्ध परित्यज्य परिव्राजका, ते च ते च तेषाम्, आसन शयनाभ्या भूमाविति, भूमावेवासनेन दिवा, शयनेन रात्रौ काल नयेदिति शेष, 'आसन' स्वरूपावस्थान, 'शयन' बाह्यविषय विस्मृति, तदुक्त,

"यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने" इति । तेन पर्य्यङ्कादि परित्यागेऽपि स्वरूपविस्मृतौ विषयचिन्तन चानर्थायैवेति भाव । ब्रह्मचारिणामिति । तेषामेव विशेषणम् उपलक्षणमेतत्, अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहवतामित्यपि ज्ञेयम् ।

उदकग्रहणार्थं पात्रमाह, स्वपात्र वालाबुपात्र दारुपात्र चेति । 'अलाबु तुम्बीफलम्, घटादिपात्रस्तु वर्ज्जित, पाणिपात्रञ्चेति, वा शब्दोऽनास्थाया यथालाभम् तैजसानि पात्राणि स्युरिति च तत्र पुत्राभिवादिना वाक्यानि त्याज्यानि उक्तानि, येनाथ दण्डमित्यादिना बाह्यानि बाह्यानि स्वल्पक च्छत्रेत्यादिनान्तर बाह्यमुक्त, सम्प्रत्यान्तराणि त्याज्यान्याह, काम क्रोधेत्यादिना । 'काम' श्रोत्रेन्द्रियस्पर्शाद्याभिलाषो वा, 'क्रोध' कामाभिघातेन कामातुर दहनात्मक, 'लोभ' उपात्तस्यात्यागिता, 'मोह' नित्यानित्यविदु स्वरूपानि

दम्भ-दर्पासूया-ममत्वाहङ्कारानृतादीन् परित्य-जेत्, वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यति-श्चरेत्, द्वावेव वा चरेत् द्वावेव वा चरेदिति ॥४॥

शरीरे नित्यत्वधि सुखात्मबुद्धि, 'दम्भ' धर्मध्वजित्व, 'दर्प' गर्व धनादिमानेन स्वात्मन्यधिकबुद्धि, 'असूया' परोत्कर्षासहि ष्णुता; 'ममत्व' परस्मिन् स्वसम्बन्धित्वबुद्धि, 'अहङ्कार' जाति गुण कर्माभिमान, 'अनृतम्' अप्रियाहितप्रमाण दृष्टार्थवचनम्, आदिशब्देन दर्पं शोकादि द्वन्द्वानि गृह्यन्ते, कामादीनां गणानां ग्रह तत आदिशब्देन ग्रहणमिति, तानि परित्यजेत् न पुन स्मरेत्।

परिव्राजक सञ्चरणा परितो भ्रमणकर्तृत्वे प्राप्ते तदपवाद माह, वर्षासु ध्रुवशील इति। अग्नेऽष्टावित्युक्ते पक्षचतु पक्षे चत्वारो मासा वर्षा, तासु ध्रुव शीलमस्य, ध्रुव इत्येव स्थिते शोनपत्रण कोटाकुलायां भूमौ सर्वथाटननिषेधार्थम्, शेषे ष्वष्टसु अटनमित्यनुजानाति, अष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरे दिति।

"बहूनां कलहो यस्मात् द्वयोर्वार्त्ता भवेदत ।
एक एव चरेद्विद्वान् कुमार्या इव कङ्कणम्" ॥ इत्युक्तेः ।

समानशीलत्वे द्वितीयमनुजानाति, द्वावेव वा चरे दिति। अध्यात्म कथारस श्रमने तु द्वावेव मिलित्वा चरेत्। चरतामिति वक्तव्ये चरेदित्युक्तिरेकचित्ततामावेदयितुम् वा प्रश्नोऽनाख्यातम्। एकचित्तता दशानामपि जायते पाण्ड वाना महात्मनाम्। एवकारो मित्रशीलत्वाद्द्वयम्। वाक्याभ्यास आदरार्थ ॥ ४ ॥

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्, पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह। यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा। ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्, खल्वेतदुप-

---

मध्यमे यथा आश्रम क्रमनियमो नास्ति, तथा उपनयनस्यापि नास्तीत्याह, खलु वेदार्थमित्यादिना। वेदार्थं विद्वानिति न लोकेति षष्ठीनिषेध ; सोपनयनादिति सन्धिरार्षं ; 'तानि' पूर्वोक्तानि, एतानीति पाठे वक्ष्यमाणानि, प्राग्वा त्यजेदिति, यस्तु प्रागधीयानस्य सुकृत वशादुपनयनसंस्कारेणापि केनचिन्निमित्तेन विज्ञातवेदार्थ, स उपनयनात् पूर्वमपि त्यजेत्, तथा स्वार्थन्तो हि भरतैतरेयक दुर्वासो याज्ञ शुकादय, प्राक् त्यागपक्षे यानि बाल्येन दुस्त्यज्यानि, पितरं त्यजेत्, पुत्र यतिपिता त्यजेत्, अग्न्याद्युपवीत विषय; च शब्देन समुचित सामान्येनाह, अन्यदपीहेति। 'अन्यत्' गृहक्षेत्रादि कम्, अपिशब्दाद् यद्यस्य सम्भावितम् तदपि त्यजेत्।

यतेरशनप्रकार कर्तव्य इत्याह, यतयो हीति। विशेष विधि शेषनिर्बन्धकस्य ग्रामं प्रवेष्टव्यमिति यत्; तेन अन्यदथाम न प्रविशन्तीत्यर्थं। अस्यपात्रबहिष्कारार्थं न सहपात्रमित्याह, पात्रीति। पाणिपात्रमुदरपात्रञ्चेति कर्मधारयो, 'पाणि' अर्थानि पाणिर्वा पात्रम्, उदरं पात्रार्थे मुखप्रसारणेन पात्रं, वा शब्दोऽनास्थायाम्, तेन भूम्यादिकमपि भिक्षादौ।

अथ मन्त्रमाह ओं हीति। मन्त्रार्थस्तु 'हि' निश्चित

निषद विद्वान् य एव वेद, पालाशं बैल्वमाश्वत्थं दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा शूरो य एव वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सर्वम् 'ओं' परमात्मैव, निराकृतिर्जपप्रकार प्रदर्शनार्थम्, ओङ्कारस्यैव प्राधान्येऽपि द्विशब्द सन्निव्याहृत्यर्थं । तस्य कर्णौ ज्ञान् न्यासानपि कुर्यादित्याह, एतदुपनिषद विन्द्यदिति । उपनिषद शब्दोऽकारान्तो नपुंसकम, यद्वा एवा चासाउप निषद्य ता रहस्यज्ञानमुपनिषत् उपचारात् मन्त्रोऽपि। न्यास प्रकारस्तु प्रणवकल्पादवसेय ।

उपासनफलमाह, विद्वान् य एवमिति । ब्रह्मचर्य्यादि भिर्य 'एव' एकाक्षरमोङ्कार शब्दतोऽर्थतश्च वेद विदित्वा ध्यास्यति, स विद्वान् भवति, यद्वास्य ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थं ।

इदानीं ब्रह्मचारिणा सन्यासे कर्त्तव्ये पूर्वदण्डेनैव दण्डित्वनिरासार्थमाह, पालाशमित्यादि । अथ दण्डस्य पलाशादि प्रकृतित्वं त्रैवर्णिकाभिप्राय, द्वयोरनधिकारेऽपि ब्राह्मण स्यैव पूर्वलाभे उत्तरग्रहण सूचनार्थम् ।

"सन्यासो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्" इति स्मृतेः ।

अजिन मेखलयोः पूर्वमनुक्तत्वादुपादानम् । उपवीतञ्च दण्डबन्धनयज्ञ निरासार्थं यज्ञोपवीतञ्चत्युक्तम्, चकारो लौकिकाग्नि समिदाज्यादीना समुच्चयार्थं, त्यक्त्वा' परित्यज्य शूर अन्यथानधिकार भवेदिति शेष , न हि त्यागमात्रेण किन्तु शूरो मनोऽरिजये स्यात् तदुक्त,

"न हि सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति ।

क शूर ? इत्यत आह, य एव वेदेति, 'य' विदित-

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानुशासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदार्थः सन्न्यासं सत्यधिकारे कर्त्तव्यत्वेन 'वेद' जानाति, सः 'सूरः' साधकश्रेष्ठः।

उक्तसन्न्यासफलावेदकमन्त्रद्वयमुदाहरति, तद्विष्णोरित्यादि। सूरयो दिव्यदृष्ट्या 'तत्' सुखोपलभ्यं विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति। तस्य नित्यत्वात् स्वरूपे दृष्टान्तमाह दिवीति। निर्मले आकाशे 'आततं' व्याप्तं चक्षुर्यथा आवरकाभावादविततं निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति, तथा विकल्पशून्यं चिद्घनं तदित्यर्थः।

ननु कथं तदेवं लभ्यमित्याशङ्क्य गुरूपदेशादित्याह, तद्विप्रास इति। छान्दसोऽसुक्, ब्राह्मणानामेवोपदेशाधिकार इति विप्रपदेन सूचितम्; 'विपन्यवः' विमन्यवः छान्दसो वर्णव्यत्ययः, काम-क्रोधादिरहिताः, यतस्ततो पन्युः स्तुतिः तद्रहिताः, तुल्यनिन्दास्तुतय इति वा, 'जागृवांसः' त्यक्ताज्ञाननिद्राः, तदुक्तम्,

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी" इति।

'समिन्धते' सम्यक् दीपयन्ति परहिताय प्रकाशयन्ति; किं तत्? यद्विष्णोः परमं 'पदं' पदनीयं सुखोपलभ्यं स्थानं स्वरूपात्मकमेव, विप्रोपदेशादेव तल्लभ्यमितिभावः। इति शब्दो मन्त्रद्वयसमाप्त्यर्थः।

ब्रह्मविद्योपनिषत्।

ओं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम्।
यत्रोत्पत्तिं लयश्चैव ब्रह्म-विष्णु महेश्वरात्॥ १॥

उपसंहरति, एष निर्वाणेति मतिर्भावि च, निर्वाणोऽवाप्ते इति शिक्षामत्र, 'निर्वाणम्' उपशान्तिर्मोक्ष इति यावत्, तस्यानुशासनमिदं द्रष्टव्यम्। ननु किमिदं प्रजापतेरनुशासनम्? ओमिति चेत्, तथा सति पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्येत स्यादित्याशङ्क्याह वेदानुशासनमिति। आदर्षिप्राजापत्या ख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्थैव 'वेदस्य' शब्दराशेः सर्वस्य सर्ववर्णाश्रमादिव्यवस्थाहेतोः राजकल्पस्यानुशासनं, तदकरणे संसारशूले तस्करादेरिव विनिक्षेपः स्यात्। यथाऽसोऽन्येषामपि वेदानामेतावदर्थं पर्यवसायित्वमित्येतदर्थं। इति शब्द उपनिषत्समाप्त्यर्थः।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानामारुणेय प्रदीपिका॥
इत्यारुणेयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ ११॥

ओं ब्रह्मविद्योपनिषदि त्रिखण्डायां त्रिदेवता।
त्रिस्थुत्पत्ति लया प्रोक्ता प्रणवस्याक्षरत्रयात्॥ १॥

ब्रह्म प्रणवस्त्रिमात्राभेदेनोपास्यत्वयोपदिष्टम्, तस्यावयवश्च शरीरं वर्णं स्थान-लया प्रोक्ता इति तदर्थं ब्रह्मविद्योपनिषदा रभ्यते। ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामीति श्लोक आदिदेवादौ पठ्यते। 'ब्रह्म' प्रणव तस्य 'विद्यां' ज्ञान, तां किम्भूतां? सर्वेषां 'ज्ञानम्' उपायभूताम्, तथा 'यत्र विद्यायां देवत्रयात् उत्पत्तिं

प्रसादान्तःसमुत्थस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निः सम्प्रचक्षते ॥ २ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा ॥३॥

लयं चकारात् पालनञ्च प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः । स्तुतौ प्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति । विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रहस्यं 'ध्रुवाग्निः' प्रणवबीजं इति सम्प्रचक्षते बुधा इत्यन्वयः । विष्णुरेव विद्या प्रवर्त्तिते त्यर्थः । कीदृशस्य ? 'प्रसादेन' भक्तकृपया 'अन्तः' अन्तरात् स्तम्भमध्यात् 'समुत्थस्य' नृसिंहरूपेण प्रकटीभूतस्य, यद्वा "प्रसादो देवभूभुजाम्" इति कोषात् क्षीरोदार्णव वैकुण्ठ बदरिकाद्वारकादि प्रसादस्थानान्तरात् जगद्रक्षणार्थं प्रकटीभूतस्य, यद्वा 'प्रसाद' निद्राद्यपेक्षया प्रसन्नरूपो जीवः, तस्य आन्तरम् आवरणमविद्यादि, ततः 'समुत्थस्य' निष्क्रान्तस्य अविद्यावरणरहितस्येत्यर्थः ; यथोक्तं छान्दोग्ये 'स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः' इति । अद्भुतकर्मणः मत्स्यादि-रूपेण, ओङ्कारः 'ध्रुव' अक्षरमिति वर्णैरुक्तः , तथाहि,

"ओङ्कारो वर्तुलस्तारो बिन्दुः शक्तिस्त्रिदैवतः ।
प्रणवो मन्त्रगर्भश्च पञ्चदेवो ध्रुवः शिवः ।
मन्त्राद्यः परमं बीजं सूक्ष्ममाद्यश्च तारकः ।
शिवादिर्व्यापको व्यक्तं परं ज्योतिश्च सविदः" । इति ।

स्थानं कालं लयं तथेति । कालशब्दो मेघवाचको मुहू

तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नय.।
तिस्रो मात्रार्द्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य च॥ ४ ॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यञ्च पृथिवी ब्रह्म एव च।
अकारस्य शरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः॥ ५ ॥
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च।
विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्त्तितः॥ ६ ॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्त्तितः॥ ७ ॥
सूर्य्यमण्डलमिवाभात्यकारः शङ्खमध्यगः।

त्मकयति, तेन सर्वं पश्यामीत्यर्थः। वर्णमित्येव वक्तव्ये काल पदञ्च मायारूप कालस्यापि सङ्ग्रहार्थमिति द्रष्टव्यम्॥२॥३॥

अवयवश शरीर तावदाह, तत्र देवा इति। त्र्यक्षरस्य शिवस्य चेति, 'शिव' अर्द्धमात्रार्थं तिस्रो मात्रास्त्र्यक्षरस्य अर्द्धमात्रा शिवस्येत्यर्थं, प्रणवस्य देवादयस्त्रय उक्ता। तिस्रो मात्रा अर्द्धमात्रा चेति वक्तव्ये छान्दस सन्धि। तदुक्त शट प्रदीपिकायाम्।

"अकारश्च उकारश्च मकारो विन्दु सञ्ज्ञक।
त्रिधा मात्रा स्थिता यत्र तत्पर ज्योतिरोमिति"॥ ४॥

त्रय इत्युक्त, तदेव विभजते, ऋग्वेद इत्यादिना। ब्रह्म एव चेत्यत्र छान्दसी ह्रस्व प्रकृतिभावश्च, ब्रह्मा देव इत्यर्थं। ॥ ५—७॥

अध्यात्मेन अन्येन शरीरमुक्त, सम्प्रति स्थान वर्णसहित

उकारश्चन्द्र-सङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥८॥
मकारश्चाग्नि-सङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोम-सूर्य्याग्नि-तेजसः ॥९॥
शिखाभा दीपसङ्काशा यस्मिन्नुपरि वर्त्तते।
अर्द्धमात्रा तु सा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ १० ॥
पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखाभा दृश्यते परा।

माह, सूर्य्येति। सूर्य्यमण्डलमिव आभाति अकारः, 'शङ्ख' ललाटास्थि 'तन्मध्ये' नेत्रस्थानं तत्र वर्त्तमानः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति श्रुतेः।

"शङ्खौ निध्यन्तरे कम्बु-ललाटास्थि-नखेषु च" इति विश्वः। 'तस्य मध्ये' शङ्खस्यैव मध्ये अर्थात् वामनेत्रे स्थितः। उकार इति। अथापि तस्य मध्ये इत्यपेक्षते, शङ्खस्य मध्ये अर्थात् तृतीयनेत्रे व्यवस्थितः; अतएव याज्ञवल्क्येनोक्तम्।

"इडायां पिङ्गलायाञ्च चरतश्चन्द्र-भास्करौ।
इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः"॥ इति।
पैचर्थ्याञ्च।

"जिह्वामूले स्थितो देवि! सर्वतेजोमयोऽनलः।
तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमध्ये प्रतिष्ठितः।
एवं यो वेत्ति तत्त्वेन तस्य सिद्धिः प्रजायते"॥ इति।

'तिस्रो मात्राः' अकारादयः, अनेन आसां उक्ताः, सोम सूर्य्याग्नि-तेजस इत्यनेन वर्णा उक्ताः, 'यस्मिन्' शङ्खे 'उपरि' तृतीयनेत्रादुपरि, अनेनार्द्धमात्रास्थानमुक्तम्॥ ८—१०॥

पद्मसूत्रेति। पद्मसूत्रनिभेति तथा वर्ण उक्तः, 'शिखाभा'

सा नाडी सूर्य्यसङ्काशा सूर्य्यं भित्त्वा तथा परम्॥११॥
द्वासप्तति सहस्राणि सूर्य्यं भित्त्वा तु मूर्द्धनि।
वरद. सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति ॥ १२ ॥

ज्वालाभा ऊर्द्ध्वं सा पैपलाभ्यां, तथा मूले स्थूला उपर्य्युपरि तन्वी च।

"शिखा शिफायां ज्वालायां चूडायामग्रमात्रके।
लाङ्गल्याञ्चापि शाखायां चूडायाञ्च शिखण्डिन"॥

इति विश्व।

'सा नाडी सुषुम्णा, तस्या एव वा पूर्वोक्त विशेषणानि, 'सूर्य्यं' चक्षुरधिष्ठानम्, अथवा, सूर्य्यात् लब्धरश्मित्वात्मनो ऽधिष्ठानचन्द्र सूर्य्यं, त भित्त्वा, तथापरम् अधस्तात् द्वाम सति सहस्राणि नाडीभिस्सा ऊर्द्ध्वं गता, तदुक्तं गौरवेण,

"ऊर्द्ध्वं मेढ्रादधो नाभे कन्दयोनि खगाण्डवत्।
तत्र नाड्यः समुत्पन्ना सहस्राणि द्विसप्तति" ॥ इति।

पुनरधिदैवत सूर्य्यं भित्त्वा 'मूर्द्धनि' ब्रह्मलोके द्वादशान्ते च दृश्यते इत्यनुपद । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

"तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा।
मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी॥
कन्दस्य मध्यमा गार्गि। सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता।
पृष्ठमध्य स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता॥
मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्र प्रतिष्ठिता।
अव्यक्ता सैव विज्ञेया शुक्ला सा वैष्णवी स्मृता" ॥ इति।

प्रणवो नादरूपेण सर्वव्याप्येवेत्याह वरद इत्यनेन। बोद्धारोऽनाहतशब्दो विश्वरूपेण दृष्टो भवति ॥ ११—१२ ॥

कांस्यघण्टा-निनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।
ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥१३॥
यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

इदानीं लयमाह, कांस्यघण्टेति। यथा 'लीयति' लीनो भवति उपरतव्यापारो भवति, ओङ्कारस्तथा शान्तये योज्यः प्रयुक्ततरो जप्य इत्यर्थः। 'सर्वं' सर्वात्मभावं ब्रह्मभावमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् 'संलीयते' यद्वस्तु अनुभूय 'शब्दः' विषयः नोपलभ्यते विलीयते, तत्परं ब्रह्म। तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम्,

"काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते॥
विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः।
एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते"॥ इति।

लयलक्षणञ्च।

"लयो लय इति प्राहुः, कीदृशं लयलक्षणम्?।
अपुनर्वासनोत्थानात् लयो विषयविस्मृतिः"॥ इति।

यद्वा यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उपसंहरति, ध्रुवमिति। 'ध्रुवम्' ओङ्कारं हि यद्ब्रह्म चिन्तयेत् 'ध्रुवम्' एकरूपं वा एकाग्रतया वा ब्रह्म चिन्तयेत्। हिरपि: समाप्त्यर्थः।

क्षुरिकोपनिषत् ।

ओं क्षुरिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-तत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद व्याख्याना दीपिका ब्रह्मवेदने ॥
इति ब्रह्मविद्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १२ ॥

---

* ओं क्षुरिका शस्त्रिका प्रोक्ता तत्तुल्या धारणा यत ।
तद्वाचकत्वशब्दोऽत्र क्षुरिकाग्रन्य उच्यते ॥ १ ॥

गुरुत प्राप्तविद्यस्य अत एव लब्धज्ञान प्रणव मन्त्रस्य षडङ्गे योगेऽधिकार इति तदर्थमुत्तरो ग्रन्थ, क्षुरिकामि त्यादि । 'क्षुरिकामिव' समारोच्छित्तये शस्त्रिकामिव रूपक, 'धारणाम्' आत्मनि चित्तावस्थानलक्षणाम्, उक्तञ्च योगि याज्ञवल्क्येन,

"शमादि गुणयुक्तस्य मनस स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भि शास्त्रतात्पर्य वेदिभि " ॥ इति ।

न पुनर्जन्म भवतीति शेष । 'स' धारणावान् कुत श्चिदपराधाद् यदि योगभ्रष्टो भवति, तर्हि जन्मान्तर योग युक्त एव जायते इत्यर्थ योगश्चित्तवृत्ति निरोध ।

"तत्र त बुद्धिसंयोग लभते पौर्वदेहिकम्" इति स्मृते ॥१॥

वेदेति । इदं योगस्वरूपं वेदेन 'तत्त्वार्थेन' परमार्थेन 'विहित' विधि विषयीकृत 'स्वयम्भुवा' ब्रह्मणा 'यथोक्त'

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।

यथा वर्त्तते तथोक्तं न विसंवादोत्यर्थः । तथोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन,

"वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्त्तितं पुरा" । इति ।

"तथोक्तं परमेष्ठिना" ० ० ० इति च ।

योगस्वरूपं साधयितुं षडङ्गान्याह, निःशब्दमिति । यदुक्तं,

"कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ।

तपश्चरन् प्रसेवित्वम् ० ० ० इति ।

षडङ्गलक्षणान्यत्र न विस्तरादुक्तानि । यमादीनां पूर्वकाण्डे एव निरुक्तत्वादिहानभिधानं, न तु कापालिकवदनङ्गीकारात् ।

यमा यथा

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश" ॥

नियमा दश यथा,—

"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम्" ॥ इति ।

'अवस्थितः' आवश्यिक आरूढः, तदुक्तं गीतासु ।

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्" ॥ इति ।

तथा तत्रैवासनं पद्माद्यवस्थितम् इत्यपि बोध्यम् । तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम् ।

"हठस्य प्रथमाङ्गत्वादासनं पूर्वमुच्यते ।

तत्कुर्य्यादासनस्थैर्य्यमारोग्यञ्चाङ्गपाटवम्" ॥ इति ॥२॥

मात्रा-द्वादश योगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥३॥
पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारान् निरुध्य च।
उरो-मुख-कटि-ग्रीवं किञ्चिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥

कूर्माङ्गानीवेति प्रत्याहार उक्तः, यत्र इन्द्रियाणीति शेषः। तदुक्तम्,

"इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते" ॥ इति।

प्रत्याहारं निरुध्य मन इति। 'हृदि' हृत्पुण्डरीके। मात्रा इति। द्वादश मात्रा नादबिन्द्वात्मिका 'घोषिणी प्रथमा मात्रा' इत्यादिना, तत्रैव द्रष्टव्या। प्रणवेन शनैश्शनैरिति वायुं पूरयेत्; कीदृशेन? 'मात्रा' अकारोकारमकारार्द्धमात्रात्मकत्वात्, तासां प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रो मात्रा घोषिण्याद्या भूमिपर्यादिक्रमा द्वादश, तासां 'योगः' चिन्तनं यस्मिन् तेन, यदा द्वादशभिः प्रणवैः पूरणं, तदा अष्टचत्वारिंशद्भिः कुम्भनं, चतुर्विंशतिभिश्च रेचनम्, यदा तु षोडशभिः पूरणं, तदा चतुःषष्टिभिः कुम्भनं, द्वात्रिंशद्भिः रेचनम्, अष्टभिर्यदा पूरणं, तदा द्वात्रिंशद्भिः कुम्भनं, षोडशभिः रेचनमिति विवेकः। सर्वमात्मानं न तु कतिपयाङ्गानि, तथैवोपविशेत्, अन्यथा सति वायुवैषम्यं स्यात्। 'सर्वद्वारान्' सर्वद्वाराणीत्यर्थः। उरो मुख कटि ग्रीवमुन्नतं धारयेदिति शेषः।

तदुक्तं गीतासु —

"समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्" ॥ इति।

हृदयं किञ्चिदुन्नतं धारयेत्, अनेन जालन्धरबन्धः सूचितः, स यथा,—

प्राणान् सञ्चारयेद्योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अङ्गुष्ठे तु समाहितः ।
द्वे तु गुल्फे तु कुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥६॥
द्वे जानुनि तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः ।
वायोरायतनञ्चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

"कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिबुकं दृढम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयममृताप्ययकारकः." ॥ इति ॥३-४॥

सञ्चारयेत् पूरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये। नासेति। तेन सुखेन पूरक रेचकौ निर्दिष्टौ।

भूत्वेति। प्राणः 'तत्र' सर्वशरीरे 'गतः' प्रविष्टः भूत्वा तिष्ठतीति शेषः। एतेन कुम्भक उक्तः, स च पूरक मात्रापेक्षया चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्यः। अथ रेचकमाह, शनैरिति। समुत्सर्जनञ्च पूरकापेक्षया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥५॥

स्थिरेति, 'स्थिराभिः' एकरूपाभिर्मात्राभिः 'दृढं' स्थिरं प्राणं कृत्वा, केवलकुम्भकः सिद्ध इत्यर्थः। ततो धारणाभिः प्रत्याहारमभ्यसेदित्याह, अङ्गुष्ठ इत्यादिना। अङ्गुष्ठे इत्यादौ जातावेकवचनम्, अङ्गुष्ठयोः गुल्फयोः जङ्घयोः इत्यादि बोद्धव्यम्। अङ्गुष्ठयोर्धारणे कुर्वीतेत्यन्वयः, द्वे तु धारणे कुर्यादित्यर्थः। त्रयस्त्रय इति। धारणा मध्येषु निरोधाः कर्त्तव्याः इति शेषः। जानुनि जानुनोः ऊरुभ्यां साधनाभ्याम् ऊर्वोरपि तथा द्वे इत्यर्थः। नाभिदेशे इति। अत्र नाभिदेशे वायोः 'आयतनं' मुख्य स्थानमस्ति। तत्र धारणया समाश्रयेदित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

तत्र नाड़ी सुषुम्णा तु नाड़ीभिर्बहुभिर्वृता ।

तत्रेति । 'तत्र' नाभौ 'सुषुम्णा' मध्यनाडी 'बहुभिः' द्वासप्ततिसहस्रैः वृता ; मूलन्तु तस्या कन्दमध्ये । कन्दस्तु—

"गुद ध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः" । इति ।

"गुद मेढ्रान्तरे यद्वै वेणुकन्दं तदुच्यते" । इति च ।

'वेणुः' सुषुम्णा, सा च षट्चक्रगतो मूलाधारदण्डान्तशिखरं गता मूर्द्धानं भित्त्वा ब्रह्मलोकान्तं निर्गता । तदुक्तं छान्दोग्ये, "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यः, तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका" इति । नाभेरूर्द्ध्वन्तु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्द्धान्त दर्शिता उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

"मर्मस्थानानि विज्ञाय शरीरे योगधर्मयोः ।
तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ।।
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्यौ तथैव च ।
चित्यामूलञ्च जान्वोश्च मध्ये चोरुद्वयस्य च ।।
पायुमूलं ततः पश्चान्मध्यदेहस्य मेढ्रकम् ।
नाभिश्च हृदयं गार्गि ! कण्ठकूपस्तथैव च ।।
तालुमूलञ्च नासाया मूलञ्चाक्ष्णोश्च मण्डले ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च मोक्षाणि मुनिसत्तमे ।।
मर्मस्थानानि चैतानि" इति ।

एतेषु च तत्रैव धारणोक्ता,—

"स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ।
स्थानात् स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वे रोगाश्च नश्यन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य च" । इति ।

षड्चक्रादूर्द्ध्वमारोहे फलमिदमुक्तम् ; मूर्द्ध्नोऽङ्गुष्ठपर्यन्तावरोहेऽपि धारणानां फलमुक्तम्,—

अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्र-विलोहिताः ॥८॥
अतिसूक्ष्माञ्च तन्वीञ्च शुक्लां नाड़ीं समाश्रयेत् ।

"स्थानात् स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत् सुधीः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्र तारकम्" ॥ इति ।

अणुरक्तायेति । अणुरक्ताश्चेत्यादि नाडीनां विशेषणम्, तदुक्तं छान्दोग्ये, "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य" इति । अणवश्च ता रक्ताश्चेति समासः ॥८॥

एवं केवल कुम्भके सिद्धे प्राणमनसो स्थानविशेषेषु भ्रत्वा द्वारमध्यस्य धारणा सिद्धये सुषुम्णायां प्राणमनसो प्रवेश कर्त्तव्य, तत्रोपाय, मूलोड्डियाण जालन्धर बन्धैः शक्ति चालनेनापानमूर्द्ध्वमाकुञ्च्य तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वाल्य तज्ज्वालया कुण्डलीं प्रताप्योद्बोध्य ब्रह्मनाडीद्वार मध्यस्य तन्मुख प्रसारणेन तत्र वायु मनो वह्नीन् प्रवेशयेदित्याशये-नोक्तं, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धर बन्ध उक्त ; उड्डियाणो यथा,—

"उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।
उड्डियाणो ह्ययं बन्धो मृत्यु मातङ्ग केशरी" ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

"पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ।
अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धो निगद्यते" ॥ इति ।

शक्ति चालन यथा,—

"अभ्यासनस्थस्य फणावती सा प्रातश्च साय प्रहरार्द्धमात्रम् ।
प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य नित्य परिचालनीया" ॥
इति ।

ततः सञ्चारयेत् प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥९॥
ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् ।
दहरं पुण्डरीकेति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन् यतः ।
मनसस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्मध्ये 'तन्वीं' बालाग्रशत सहस्रांश भागोपमां 'नाडीं' सुषुम्णां 'समारोपयेत्' अन्या नाडीरुत्सृज्य तत्रैव मनो दध्यादित्यर्थः । 'ततः' तदनन्तरं, अतोऽथवा तस्मि, तन्तुनेति प्रतिलोमिनि यतोऽथ पवनात्, सुषुम्णया प्राणान् 'सञ्चारयेत्' ऊर्ध्वं नयेत् । 'ऊर्णनाभी' लूताख्यः कीट विशेष तन्तुना यथा ऊर्ध्वं सञ्चरति, तथा सञ्चारये दित्यर्थः ॥ ९ ॥

'ततः' सञ्चारणानन्तरं तद्भित्त्वेत्यपरमेणान्वयः, 'ततः पुण्ड रीकं, कीदृशं ? रक्तोत्पलवदाभासं रक्तवर्णं नानावर्णं नाडी योगात् रक्ता "पुण्डरीकं सिताम्बुजे" इति कोषात् सितत्वे ऽप्यौपाधिकी प्रभा । 'पुरुषायतनं' जीवनमीड 'महत्' सर्वा धारकत्वात्, 'दहरं' दभ्र सूक्ष्मरूपत्व त्प्रथम दहराख्य मायाग 'वेदान्तेषु छान्दोग्यादिषु निगद्यते' पठ्यते, तद्यथा,– "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मि- न्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित व्यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाहताख्यं कुण्डलिनी सह प्राणा न्निर्भिद्य 'कण्ठ' विशुद्धचक्र स्थानम् वर्गीय मेरुमायाति जीव, 'तां सुषुम्णां 'पूरयन्' व्याप्नुवन् 'यतः' प्रयतः सावधान,

पादस्योपरि सम्मृज्य तद्रूपं नाम कृन्तयेत् ।
मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥१२॥

'पूरयन् दिवि' इति पाठे, दिवि इति निमित्तसप्तमी, फलमपि च निमित्तं भवति, दिवं प्राप्त्यर्थम् ऊर्ध्वमारोहेदित्यर्थः । मन प्रकृतिक स्तुर शाणस्थानीयत्वात् मन एवेत्यर्थ 'सुतीक्ष्ण' तर्कंण घर्षणोपलेन निर्दिष्ट शाणस्थानीयया बुद्ध्या निर्मलम् ॥ ११ ॥

पादस्येति । ब्रह्मण 'पादस्य' व्यवन्तरोक्तस्य सुम्पाद स्थानीयस्य उपरि तदुपासनाय 'सम्मृज्य' निर्मलीकृत्य, मजे र्यङन्तात् ल्यप् छान्दस । ब्रह्मण पादा यथा,—

"तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म, वाक् पाद, प्राण पाद, चक्षु पाद, श्रोत्र पाद, इत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतम्, अग्नि पाद, वायु पाद, आदित्य पाद, दिश पाद, इत्युभयमेव आदिष्ट भवति, अध्यात्मञ्चैवाधिदैवतञ्चेति" ।

अथवा प्रणवस्य चत्वार्यक्षराण्येव आपदादि रूपाणि पादा, "ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वार" इत्यथर्वशिखोक्ते, 'तत्' प्रसिद्ध 'रूप' भूतादिस्वरूप 'नाम' तद्वाचक शब्द, तदुभय ब्रह्मणो सोमस्थानीय स्वरूपाद् बाह्य 'कृन्तयेत्' नियर्त्त येत तद्विषयां वृत्ति भूतशुद्धि मार्गेण त्यजेदित्यर्थं । इदमेव तस्य निकृन्तनं यदविषयीकरण मनोमयत्वात् संसारस्य मन मात्रपरक्षस्य स्वरूपाभावात्, हठपथे उत्तरमार्ग रोधक सद्र न्थिनाडीचक्र छिन्द्यात्, तदुक्त,—

"नासादक्षिण मार्गवाहि पवन प्राणातिदीर्घीकृत
[illegible]
छिन्द्यात् काल विशालवह्नि वशतो सूर्यस्थ नाडीगणा
स्तत् कार्यं कुरुते पुनर्नवतर छिन्नद्रुमस्कन्धवत्" ॥ इति ।

इन्द्रवज्र इव प्रोक्तो मर्म्म जङ्घानुकीर्त्तनम् ।
तद्ध्यान बलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥१३॥
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्म्म प्राण विमोचनम् ।

किं कृत्वा निकृन्तयेत् ? यत आह, मम इति । मनसा उपायेन 'निखिल' मनीष्य योग' जीवात्म परमात्मनोरैक्य, पाठान्तरे 'योगम् उद्योगम् आस्थित्य ॥ १२ ॥

कीदृश योगम् ? इन्द्रवज्र इवेति । तथा प्रोक्त यथा इन्द्रो वज्रेण मेघ भिनत्ति एवमयं योग छेद्य वासना जालम्, 'इन्द्रवज्र' विद्युत् तत्तुल्यया कुण्डलिन्या नाडी जालच्च छिनत्ति । पुन कीदृश ? मर्म्मणी जङ्घाया अनु कीर्त्तन यस्मिन् स त, जङ्घारूप मर्म्मध्यानस्थान यत्र कथि तम् । जङ्घाग्रहणमङ्गुष्ठादेरप्युपलक्षण तुल्यन्यायत्वात्, अङ्गु ष्ठादि मूर्द्धान्ताना मर्म्मणामनुकीर्त्तनात् । 'मर्म्मजङ्घानुकृन्तनम्' इति पाठे, यथा नापितेन क्षुरस्य तैक्ष्ण्याधानाय जङ्घा अनु कृत्यते क्षुण्ण्यते तथा अङ्गुष्ठादिमर्म्मस्थानानि नाडीमनानु कृन्तनेन निर्म्मलीक्रियन्ते इत्यर्थः । तदिति तच्छब्देन योग्यता वशात् मर्म्मजङ्घादि गुणीभूतमपि परामृश्यते तत् सनाडीक मर्म्मादि धारणाभिश्छिन्द्यात् । अथवा व्यवहित मपि रूप नाम तच्छब्देन परामृश्यते, स एवार्थ ॥ १३ ॥

ऊर्वोरिति । ऊरुद्वयमुत्तरोत्तर स्थानोपलक्षणम्, ऊरो र्मध्ये समनस्क प्राणं संस्थाप्य मर्म्मणि प्राणस्य च विमोचन कर्त्तव्यम् । 'अस्मिन् मर्म्मण्यह स्थित' इत्यभिमान त्यक्त्वा निरालम्ब स्थितो भवेदित्यर्थः । एव स्थानान्तरेष्वप्यूह्यम् । अथवा

ततो विदित-चित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः ।
निःसङ्गस्तत्त्वयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥२१॥
पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कः खमुत्क्रमेत् ।
छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥२२॥
यथा निर्वाण-काले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् ।
तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् २३

इति विपरिणाम । पुस्तादि ग्राहाश्रयो यथा भण्डुक भवति, तथैव नाडो वासनाश्रय इत्यर्थ । तर्हि किं कार्य्यम् ? अत आह, तामिति । छित्त्वानफलमाह, तदिति । 'प्रपद्यन्ते' सम्पद्यन्ते ॥ १८—२० ॥

तत इति । विदित चित्त येन स विदितचित्त । 'मात्रा-धारेण' मात्रा द्वादशादि सङ्ख्या प्रणवमात्रा, सा एव धारा यस्य मन क्षुरस्य स तथा । 'तन्तु' वासनारूपम् । छिन्द्धि निश्चयार्थं , ममास्यर्थं इतिशब्द । पथमारोह प्रकार उत्-क्रान्तिगमये छिसरीपटमे उक्त , यथा,—

"यदा तु योगिनो बुद्धिस्यात् देहमिम भवेत् ।
तदा स्थिरासनो भूत्वा मूलाच्छक्ति समुत्थिताम् ॥
सूर्य्यकोटि प्रतीकाशा भावयेच्चिरमात्मन ।
आपादतल पर्यंन्ता प्रसृत जीवमात्मन ॥
समुत्थ्य क्रमयोगेन मूलाधारपदं नयेत् ।
तत्र कुण्डलिनीं शक्तिं भवदीपन पदिभताम् ॥
जीव निजर्षेन्द्रियाणि सकलों चिन्तयेद्धिया ।
सम्भाव्य कुम्भकाभ्यां तडिद्दस्तम भास्वराम् ॥

प्राणायाम-सुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित् ।
वैराग्योपल घृष्टेन छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामात् स मुच्यते ।
सर्व्वैषणा विनिर्मुक्तश्छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥
छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति क्षुरिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

मूलाधाराद् यतिर्देवि । स्वाधिष्ठानपदं नयेत् ।
तत्रस्थ जीवमखिलं प्रसन्नौ चिन्तयेद् व्रती ॥
तडित् कोटि प्रतीकाशां तस्मादुत्थाय सत्वरम् ।
मणिपूरपदं प्राप्य तत्र पूर्ववदाचरत् ॥
तत्र स्थित्वा क्षणं देवि । पूर्ववद् योगमार्गवित् ।
अनाहतं नयेद् योगी तत्र पूर्ववदाचरेत् ॥
उत्थाय तस्माद् भ्रूमध्ये गोस्तनं प्रविशेत् पुनः ।
पश्च घोर महाशक्त्या कोटिसूर्य्य समप्रभा ॥
मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्मार्गलं क्षणात् ।
परामृत महाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत् ॥
तत्रस्थ परमे देव शिव परम कारणम् ।
शक्त्या सह समायाथ्य तयोरैक्यं विभावयेत्" ॥

इति प्राणमुत्क्रान्ति काल वञ्चयित्वा यदि जीवितुमिच्छेत् तदावरोह कुर्य्यादित्यपि तत्रोक्तम् । तद्यथा —

"यदि वञ्चितुमुद्युक्त काल कालविभागवित् ।
कान्तस्तु यावद् वसति तावत्तत्र सुखं वसेत् ॥
ब्रह्मद्वारार्गलस्थाषो देह कालप्रयोजनम् ।

चतुरभ्यास-योगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥ १४ ॥
ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन् नाड़ि-सञ्चयम् ।
एकोत्तरं नाड़िशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥१५॥
इड़ा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये वर स्थानं यस्त वेद स वेदवित् ॥१६॥

सर्वत्रावच्छेदेन व्यवधायक माघादि विदार्य स्थानात् स्थानान्तरे गमनञ्च ।

चतुरिति । करोरुस्तरेषु 'चतुर्षु' गुद मिश्र नाभि हृदय स्थानेषु अभ्यासयोगेन नाम रूप मर्म प्राणान् छिन्देत् । अथवा 'चतुर्भिर' चतुरावृत्त्या प्रातर्मध्याह्ने साय निशीथे च सर्वेषु स्थानेष्वभ्यास योगेन ।

नन्वेव छेदने देहाभिमान त्यागेन देहपात स्यादत आह, अनभिशङ्कित इति । अय भाव, न ह्यभिमान त्यागेन देहपातो भवति सुषुम्णादिषु तथा दर्शनात, ध्यानिना चिरकाल देहावस्थानश्रुतेय, न वा चक्रादि भेदेनापि सा शङ्केति ॥ १४ ॥

तत इति । तदनन्तर योगी 'कण्ठान्तरे' कण्ठमध्ये नाडी सञ्चय 'समूहन्' सञ्चयीकुर्वन् छिन्देदित्यनुषङ्गः । कियत्यो नाड्य सन्ति ? इत्यपेक्षायां मध्यमसङ्ख्यामाह, एकेति । 'वरा' उत्तमा ॥ १५ ॥

इडा वामेन पिङ्गला दक्षिणेन इत्येव वक्ष्यमाणे रक्षतुशब्द योग शिष्याणामाशिषि विद्यासम्प्रदायोच्छेदो माभूदिति । 'वर स्थान' सुषुम्णाख्य 'स' तदधिष्ठातार पुलिङ्गनिर्देशात् ॥ १६ ॥

सुषुम्णा तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
द्वासप्तति-सहस्राणि प्रति नाड़ीषु तैतिलम् ॥१७॥
छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्णैका न छिद्यते।
योग-निर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
छिन्देन्नाड़ीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि।
जातीपुष्प-समायोगैर्यथा वास्यन्ति तैतिलम् ॥१९॥
एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाड़ी तां विभावयेत्।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥२०॥

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थञ्च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥ ४ ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता सित-रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥५॥

माया 'ध्यायते' चिन्तयति जगत् सृष्ट्यर्थं सम्भावयति, नारी मिवर्त्तु, सा ता तदुक्तम्,—

"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।" ॥ इति ।

तेन 'अध्यासिता' आक्रान्ता आरूढा प्रेरिता च सती 'तन्यते' स्वयमेव कार्यरूपेण ततो भवति, कर्मकर्त्तरि कर्म्मवत् प्रत्ययः । तेनैवाधिष्ठिता सती पुरा 'पुरुषार्थं' भोग्यं सूयते प्रसूतवती कर्म्मकर्त्तरि पुरि लुङ् चास्म इति भूते ऽनद्यतने लट् ॥ ४ ॥

भोग्यवस्तु जनकत्वेन माया ध्यात्वा रूपयति, गौरिति । इयं 'गौ' दोग्ध्री । दोग्ध्री चेत् इच्छारवं करोति न इत्याह, 'अनादवती' नादरहिता अचेतनत्वात्स्वातन्त्र्यासमर्था ईश्वराधीनेत्यर्थः । यद्वा 'गौरी' शुक्ला सत्त्वप्रधाना सती नादवती वेदप्रवर्त्तिका, पुंवद्भाव पूर्वस्य । "गौर शुक्लेऽरुणेऽपि च" इति विश्वः । 'असिता' तामसी, सिता चासौ रक्ता च 'सितरक्ता' सात्त्विकी राजसी चेत्यर्थः । 'विभो' ईश्वरस्य 'सर्वकामदुघा' सर्वान् कामान् दोग्धि यथेष्ट कार्यकरी । महानारायणीये श्वेताश्वतरे च अस्याश्छागीसाम्यमुक्तम्,—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

पिबन्ति नाम विषयसञ्ज्ञाताः कुमारकाः ।
एकस्तु पिबते देवं स्वच्छन्देन वशानुगः ॥ ६ ॥
ध्यान-क्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रथमं प्रभुः ।
सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीमिज्यमानां सुयज्वभिः ॥ ७ ॥

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" ॥ इति ॥ ५ ॥

जीवात्मनां बहुत्वं, भोक्तृत्वमीश्वरस्यैकत्वञ्चाह, पिबन्तीति । 'नाम' शब्दः 'विषय' श्चार्थः, तयोः समाहारः नाम विषयं 'पिबन्ति' भुञ्जते 'कुमारकाः' जीवाः, 'एकः' ईश्वरः 'पिबते' पाययतीत्यर्थः, तद्विधम् । "प्रयोजक व्यापारे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सौयट । छान्दसत्वादकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम् । 'वशा' स्वविधेयाः 'अनुगा' परिवारा यस्य स वशानुगः ॥ ६ ॥

तर्हि किमस्य सर्वथा अभोक्तृत्वं ? नेत्याह, ध्यान क्रियाभ्यामिति । प्रथमं ध्यायति भगवानिदमिति, ततः पश्यति, सैव क्रिया, ताभ्यां च प्रथमं भुङ्क्ते तदुच्छिष्टमन्यो भुङ्क्ते, ध्यानावलोकनमेव तस्य भोजनं "न वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति, एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति श्रुतेः ।

भुङ्क्ते इत्युक्तम्, कां भुङ्क्ते ? तत्राह, सर्वेति । सर्वेषां 'साधारणीं' समभोग्याम् अव्याकृतरूपामित्यर्थः । "एकमस्य साधारणम्" इति श्रुतेः । दोग्ध्री तु स्वभावमपेक्षते, अन्यथा दोहाभावादत आह, इज्यमानामिति । 'सुयज्वभिः' साधुयाज्ञिकैः 'इज्यमानां' हव्यकव्येन पूज्यमानाम् ॥ ७ ॥

पश्यन्त्यस्यां महात्मानं सुपर्णं पिप्पलाशनम् ।
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हवेत् ॥ ८ ॥
शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शस्त्र कोविदाः ।
रथन्तरे बृहत् साम्नि सप्तवैते च गीयते ॥ ९ ॥
मन्त्रोपनिषद् ब्रह्म पदक्रम-समन्वितम् ।
पठन्ते भार्गवा ह्यस्यथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥

पश्यन्तीति । उपस्थामीयमेक देहं त्यक्त्वा देहान्तरं गच्छतीति सुपर्णोपमम्, सुपर्णं 'पिप्पलं कर्मफलमश्नाति, तं पिप्पलाशनं, वस्तुतस्त्वा उदासीनं, स्नातकाध्वर्यव 'हवेत्' होमात् पश्यन्तीत्यन्वय । वहेदिति पाठे, तानिव 'वहेत्' निर्वहेत् योग क्षेमादिनेति व्याख्येयम् । हवे इति पाठे, हवन कर्मणि । हयेदिति पाठे, तानिव वर्द्धयेत् । हये इति पाठे, 'हय' शब्द तदुपलक्षिते यज्ञमेध कर्मणि ॥ ८ ॥

आध्वर्यव फलमुक्त्वा होतृफलमाह शंसन्तमिति । 'शस्त्र कोविदा' सपादबन्धो मन्त्र ऋक्, तया केवलया स्तुति शस्त्र गीयमानया तया स्तुति स्तोत्रम् "ऋग्भि शंसन्ति, यजुर्भि शंसन्ति, सामभि शंसन्ति" इति यास्कवचनात् । शस्त्रे 'कोविदा' कुशला, फलं पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सामगाना व्यापारमाह, रथन्तरे इति । रथन्तरे गीयते बृहत्साम्नि गीयते सामवेदोऽस्मीति शेष । किं बहुना, सप्तवैते च सामभेदा गीयन्ते इति विपरिणाम । रथन्तर बृहत्साम, वैरूप्य, वैराज, महानाम्नी, रैवती, वामदेव्यम्, इति सप्त सामानि । दोग्ध्री फलं पूर्वोक्तं ददातीति ज्ञेयम् ॥९॥

अथर्वणां व्यापारमाह, मन्त्रेति । मन्त्राश्च उपनिषदश्च

ब्रह्मचारी च व्रात्यश्च स्कम्भोऽथ पलितस्तथा ।
अनड्वान् रोहितोच्छिष्टः पठ्यते भृगुविस्तरे ॥११॥
कालः प्राणश्च भगवानात्मा पुरुष एव च ।
शिवो भवश्च रुद्रश्च ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
प्रजापतिर्विराट् चैव पार्थिवः सलिलमेव च ।
स्तूयते मन्त्रसंयुक्तैरथर्व-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशमथापरे ।
पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥१४॥
चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमव्यक्तं व्यक्त दर्शनम् ।

मन्त्रोपनिषदम् उपनिषच्छब्दोऽकारान्तो नपुंसकमपि ।
'ब्रह्म' ब्रह्माणम् ॥ १० ॥

भार्गव ग्रन्थानां विषयमाह, ब्रह्मचारीत्यादि सार्द्धाभ्याम्। तदीन्द्रियरूपेण भगवतो निरूपणमित्याशयेनाह, स्तूयते इति। 'अथर्वविहितैः' अथर्वप्रतिपाद्यैरर्थैः । 'विभुः' ईश्वरः परमात्मा, षड्विंशकं पौराणिकाः, सप्तविंशं तद्वेदा एव

"मात्रा भूतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरहङ्कृतिः ।
महान् प्रधानं तत्त्वानि षड्विंशः परमेश्वरः" ॥ इति ।

शिवेन साहित्ये सप्तविंश इति साङ्ख्यायने । अथेति । 'साङ्ख्य' ज्ञानं, तत्सम्बन्धी साङ्ख्य तं ज्ञानगम्यमित्यर्थः ॥११-१४॥

चतुर्विंशति सङ्ख्याकमिति । कपिला चतुर्विंशति सङ्ख्याक मव्यक्तम्, तदुपरितनं पञ्चविंशकमित्यर्थः । तदुक्तम्,—

"मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति विकृतय सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥
यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावर-जङ्गमम् ।
तस्मिन्नेव लयं यान्ति बुद्बुदाः सागरे यथा ॥ १७॥
यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः ।
नश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितञ्चैव कारणैर्व्यञ्जयेद्बुधः ।
एवं सहस्रशो देवं पर्यस्यन्तं पुनः पुनः ॥ १९ ॥

स्वयम् 'पश्चात्' अमलस्य 'ब्रह्मदर्शनं' व्यक्तस्य जगतो भासकम्, अद्वैतं वेदान्तिनः, द्वैतं काणादाः, त्रिधा गुणभेदेन, पञ्चधा तु भूतभेदेन, "स एकधा भवति, त्रिधा भवति, पञ्चधा भवति, सप्तधा, नवधा, पुनश्चैकादश इति श्रुत्यन्तरात् ॥१५॥

'द्विजाः' त्रैवर्णिका वेदविदः । ब्रह्मेति ब्रह्माद्यं स्थावरादि तस्मिन् प्रोतं तमेकं ब्रह्मैव पश्यन्तीत्यन्वयः । लयं यान्ति सर्वे भावाः 'लीनाश्च' लीनम् आस्य सूक्ष्मं दारमपि व्यालक्ष्य येषां ते तथोक्ता । यस्मिन् प्रोता सन्तो व्यक्तता 'ययुः' गताः पुनर्नश्यन्ते नश्यन्ति भूयश्च व्यक्तता 'जायन्ते' जनयन्ति अन्तर्भावितण्यन्तत्वात् सकर्मकः, गच्छन्ति वा । द्विः कथनं सृष्टिप्रलययोरभ्यास ज्ञापनार्थम् ॥ १६—१८ ॥

क्षेत्रज्ञेन अधिष्ठितं शरीरं, 'कारणैः' अनुमितिकारणैः हेतुभिः, चिन्मयत्वेनाधिष्ठितं क्रियावत्त्वाद्रथादिवदित्यादिभिः 'व्यञ्जयेत्' लक्षयेत, 'बुधः' पण्डितः । एवं सहस्रशः पर्यस्यन्तं

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं तद्ध्यानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्ध्येयः ? इति ।

अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूतचित्तवातो भगवन्मन्त्रपूजनेन विधूताखिलकल्मषो दैशिकचुडिकोक्तमार्गेण साधित यमादि प्रत्याहारान्त योगाङ्गधारणापूर्वकं ध्यानपथमारुरुक्षुः प्रवीणयोगी मन्त्रस्याप्लुतात् सर्वमन्त्रशिरोमणिं प्रणवमवयवशः स्वरूपतश्च निर्णीय ध्याने विनियोक्तुं पुनः प्रकृत तमेवानुसन्धत्ते, पिप्पलाद इति । अत्र प्रष्टृणां त्रित्वम् एव्य इत्यत्रेऽनुवादादवसीयते । आख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्ववेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या 'ध्यानं' ध्येयं 'ध्यायितव्यं' ध्यानार्हं किमित्यर्थः । अत्र छान्दसविद्वत् षट् । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयश्च मन्त्रः क इति प्रथमप्रश्नार्थः । किं तद्ध्यानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य किं ध्यानमिति द्वितीयः प्रश्नः । को वा 'ध्याता' अधिकारी इति तृतीयः । कश्च 'ध्येयः ईशः' इति चतुर्थः । 'चित्' इति वितर्के, को देवो ध्येयः ? इति विचार्य्य कथ्यमित्यर्थः । इति षण्ण प्रश्नसमाप्तौ ।

आथर्वणोत्तरमाह, ओमित्येतदक्षरमिति । सर्वस्य वेदस्य मन्त्रब्राह्मणादेर्देवता ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथमं प्रयुक्तम् 'आदौ' ईश्वरं वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः ।

रुचिरा भास्वती स्वभा,

प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या। द्वितीया शुभ्रा रौद्री रुद्रदेवत्या। तृतीया कृष्णा विष्णुमती विष्णुदेवत्या। चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या। स एष ह्योङ्कारश्चतुष्पाच्चतुःशिराः।

पाठेऽपठितत्वात्, अन्यथा पादाश्चत्वार इत्यत्र छन्दांसि चत्वारीति च पठेत्, वर्णावसानत्वाच्चार्धमात्रा तुर्या, अत्र वर्णधर्मो छन्दसोऽसम्भवात्। नारसिंहे तु विराडित्यपि पठितं, तच्चौपचारिकं छन्दस्त्वं बोध्यम्। एकरूपिणीमाश्रित्य।

मूर्धन्यवस्थितायास्तु मात्राया ध्यानमाह, रुचिरेति। 'रुचिरा' रम्या 'भास्वती' दीप्तिमती 'स्वभा' अन्यनिरपेक्ष प्रकाशा।

इदानीं मात्राणां वर्णानाह, प्रथमेति। रक्ता वर्णेन सृष्टि हेतुत्वेन राजसत्वात्, 'ब्राह्मी' ब्रह्मवती, अग्रे विष्णुमतीत्युक्तत्वात्। ब्रह्मा देवतापि तटस्थो भविष्यति, न सम्बन्ध इति शङ्कानिरासाय ब्राह्मीत्युक्तम्। 'शुभ्रा' शुक्ला चन्द्रसन्निभा 'रौद्री' नित्य सन्निहितरुद्रा, 'पुरुष' ईश्वरः।

यद्यपि ब्रह्मविद्योपनिषदि अकारादीनां क्रमेण ब्रह्म विष्णु रुद्रा देवता उक्ता, तथा तृतीया मात्रा "मकारस्त्वग्नि सङ्काशा विधूमो विद्युतोपमः" इत्युक्तम्, अत्र तु ब्रह्म रुद्र विष्णवो देवता उक्ता तथा तृतीया मात्रा च कृष्णा उक्ता इति विरोधः। तथा अथर्वशिरसि "या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन" इति देवता वर्णविपर्यास उक्त,

चतुर्थ्यर्धमात्रा स्थूल-ह्रस्व दीर्घ प्लुतः ॥

ओमोमोमिति त्रिरुक्त्वा चतुर्थं शान्तात्मा प्लुतप्रयोगेन समस्तमित्यात्मज्योतिः सकृदावर्त्तव्यः ।

तथापि वस्तुतो ब्रह्मादीनां यथायामिकरूपत्वादुपासनाङ्गत्वेन फलभेदाय तत्तद्रूपोपादानम् । एतेन वर्णभेदोऽपि परिहृतः, ध्यानभेदेन फलभेदात् अतएव कालाग्निरुद्रोपनिषदि महेश्वर सदाशिव शिवा शिवं प्रति प्रणव वर्णचये देवा उक्ताः , आगमेषु क्वचित् सात्त्विकादिभेदेन एकस्या एव देवतायास्त्रिधा ध्यानमुक्तम् वास्तवस्थितिस्त्वेवं पश्यति,—

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते" ॥ इति ॥

कल्पभेदेन वा ब्रह्मादीनामुत्पत्तिक्रमे भेदः । चत्वारः 'पादा अकारोकारमकारार्द्धमात्राः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयलक्षणा यस्य, स चतुष्पाद्, चत्वारि 'शिरांसि उत्तमाङ्गानि मुखस्थानीयानि अग्नयो यस्य, स चतुःशिराः । अकारादीनां पादत्वं प्राथम्यात्, सर्वधर्माश्रयत्वाच्च अग्नीनां मुखत्वं "मुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः अग्नेः तथैव मुखत्वादस्य निर्दिष्टत्वाच्च द्रष्टव्यम् ।

स्थूलं रूपं त्रिधा विभज्य सूक्ष्मं पृथक् करोति, चतुर्थीति । चतुर्थ्यर्धमात्रा नादरूपा सूक्ष्माकारा । स्थूले विभागमाह स्थूलेति । यः स्थूलः वर्णकूटरूपः प्रणवः स ह्रस्वदीर्घप्लुतः उद्देश्यविधेययोरपि विशेषणविशेष्यत्वमात्रविवक्षया समासः ।

ह्रस्वादीनां स्वरूपमभिनीय दर्शयति ओमोमोमिति । प्रथमः एकमात्रः, द्वितीयो द्विमात्रः, तृतीयस्त्रिमात्र इत्यर्थः ।

स एष सर्वान् प्राणान् सकृदुच्चारितमात्रः,
स एष चूर्द्धमुत्क्रामयतीत्योङ्कारः ॥ १ ॥
प्रणवः सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति

नन्वेवं ह्रस्वो नाप्नोति कथं ह्रस्व ओङ्कारः ? नैषः दोषः, पार्षदस्मृतिरियम्, यथा तत्रभवतां नारायणीयानां सुजात एष अश्व सूनृत अध्वर्यो ओम् अद्रिः सुतमिति व्याकरणात् सिद्धे प्रयोगे तस्य ह्रस्वत्वं नास्तीत्यर्थः इति विरम्य इत्यभिनीय तस्योपसंहारः ।

चतुर्थः पादः क्व वर्त्तते ? अत आह, प्लुतप्रयोगे इति । वर्त्तते इति शेषः, तत्रैवाभिव्यक्तत्वात् ; 'नवमम्' अनुपमं रूपम्, 'इति' हेतोः व्याकरणोतिमत् । विरम्यमाण-घण्टानादाद्युपमापि न भवति, ततोऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् । 'सकृदावर्त्तव्यः' सकृदावर्त्तयितव्यः अनाहत-शब्दरूप इत्यर्थः । यदा सकृद्विभागः तदापि कुतो भवतीति चेत् ? श्रूयतां, निर्विशेषत्वात् पूर्वापरविभागे भेदकाभावात्, तथा निर्विशेषत्वात् पूर्वापरावृत्तौ भेदकाभावात् सकृदावर्त्तव्यः शब्दब्रह्मस्वरूपः ।

स एष इति । वर्णित-प्रणवस्योपसंहारः । ओङ्कार-शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तमाह, सर्वान् प्राणानिति । 'प्राणाः' दशवायवः ; तान् समनस्कान् सर्वान् षट्चक्र-भेदनेन सुषुम्णाद्वारेण मूर्द्धानमानयतीत्यर्थः । पुन स एष इत्यनुवाद आदरार्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । ओमित्यूर्द्ध्वभावे ऊर्द्ध्वान् प्राणान् कारयति उच्चारयितुरित्योङ्कार इति ओमित्यस्य शेष इतिभावः ।

तस्य नामान्तरमाह, प्रणव इति । प्रणवशब्द-निमित्त-

वै; तस्मात् प्रणवश्चतुर्धावस्थितः इति वेद-देवयोनिः, धियायेति सम्भर्त्ता सर्वेभ्यो दुःख-भयेभ्यः सन्तारयति ।

तारणात्तानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वान् जयति, ब्रह्मादिवत् सर्वकारणानि समप्रतिष्ठाप्य ध्यानात् ।

मात्र, सर्वोमिति । 'प्रणव' मन्त्रमापादम, मात्राम् अमृभा यापादनम् । चतुर्धा यतोऽवस्थित, ततश्चतुर्धा वेदानां देवानाञ्च योनिः, अनेन क्रमेण पूर्वत्रापि वेदाश्चत्वारो देवाश्चत्वार इति पाठेन भवितव्यम् । साम्प्रदायिकैर्निर्णयो विधेय ।

किं तदात्मनिति यत् पृष्टं, तदुत्तरं निगमयति, धेयायेति । ध्या धातो रूपं, ध्यातव्या धारणीयाः पादादयो मुख्या न त्याज्या ध्यातव्या इत्यर्थं । धारणस्य फलमाह, सम्भर्त्तेति । 'सम्भर्त्ता' एव हि पादादीनां धारयिता तारयति चाश्रितान्, तस्य किं वक्तव्यम् ।

को ध्याता ? इति प्रश्न ध्यातृ तथा विष्णु निदर्शनेनोत्तरयति, तारणात्तानीति । 'तारणेन' चाश्रितानां दुःखभयान मयनेन 'अमृतानि', बहुत्वे लिङ्ग, छान्दसो वर्णाभाव, एतानि अभिभूतानि दुःखभयानि सर्वाणि 'इति' ईतो विष्णुः सर्वान् 'जयति' अभिभवति देवादीन् । अथवा 'तारणात्' तारकत्वादेतो 'तानि' पादादीनि सर्वाणीति पूर्वोक्त प्रकारेण विष्णुर्ध्यानमात्रमिति शेष ।

ध्यानफलमाह, सर्वान् जयतीति । अथ ब्रह्मादि 'वह्वत्' इवत्' गतवान्, कथात् ? 'सर्वकारणानि' सर्वेन्द्रियाणि

विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य ध्येयमीशान प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम्।

ब्रह्म विष्णु-रुद्रेन्द्रा. सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतानि, कारण सर्वैश्वर्य्य सम्पन्न शिवमाकाश मध्य ध्रुवस्थम् ।

'सम्प्रतिष्ठाप्य' स्थिरीकृत्य ध्यानात्, विष्णु ब्रह्मणोर्ध्यानकथनेन तत्फलार्थो ध्यातेत्युक्त भवति ।

कथिदेय ? इति चतुर्थमुत्तरयति, विष्णुर्मनसीति। नादान्ते प्रतिष्ठाय शान्ते ब्रह्मणि, प्रणवो हि पञ्चकूटात्मक अकारोकार मकार विन्दु नादात्मक तत्र नादान्ते परमात्म स्थाने 'स्थाप्य' धारय्य 'ध्येय' ध्यानाचितम ईशान मनसि विष्णु 'प्रध्यायन्ति' प्रध्यायतीत्यर्थं । वचन व्यत्ययोऽन्येषा मपि ईशस्य ध्येयत्वसूचनाय ।

ननु अन्यान् देवानपहाय ईशान एव किमिति ध्येय ? अत आह, ईशा वेति। वा शब्द एवार्थ, ईशैव सर्वमिद प्रयुक्त मान्यत ।

ननु भवतु सर्व प्रयुक्त, न तु ब्रह्मादय इत्यत आह, ब्रह्मेति। 'इन्द्र' मघवा, एते चत्वार ईशा 'सम्प्रसूयन्ते' जन्यन्ते, सह भूतानि, भूतसहितानि इन्द्रियाणि ईशा सम्प्रसूयन्ते ।

पुन किं किमीया प्रयुक्तम् ? अत आह, कारणमिति। 'कारण' साधकतमम् उपायभूत, साधकतम सर्वमेव ईशा प्रयुक्तमित्यर्थ, स हि प्रथमसुपायबोधक, 'ऐश्वर्य्य' प्रभुत्वाति सम्पन्नम् । कार्यभाव निदर्शनाय सर्वकार्य्य मूर्द्धन्यमाकाश माह, शिवमिति। 'शिव' निर्मल 'मध्ये' सर्वस्थानां 'ध्रुवम्'

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते ॥

तत्राधिकं क्षणमेकमास्थाय क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोति, कृत्स्नमोङ्कारगतञ्च सर्वज्ञानयोगध्यानानां शिव एक एव ध्येयः, शिव ओङ्कारः, सर्वमन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य द्विजो गर्भवासान्मुच्यते, गर्भवासान्मुच्यते ॥ २ ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

एकरूपेण तिष्ठति। मध्ये हृदयम् आकाशम् ईशा प्रयुक्त, तत्र वाय्वादीनामुपलक्षणं यद्वा सम्यगादि चतुष्टयं शिवस्य विशेषण जगत्स्वभावानिवृत्तये।

माहात्म्यकथनेन स्तुवितां प्रणवस्य पञ्चकूटतामाह, ब्रह्मेति। 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण।

पञ्चात्मकस्य ध्याने फलमाह, तत्रेति। तत्राधिके फलाधिक्यमिति न्यायात्। कृत्स्नमोङ्कारगतश्चेति। 'कृत्स्नम्' ओङ्कारपादादि सर्वं ओङ्कारगतञ्च ध्यात्वा क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोतीत्युपपद्यते।

परमोपदेशमाह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति। ध्यानेन सम्बध्यते। शिव एव परमो ध्येय इति चतुर्थसूत्रमुपसंहरन् तदध्ययनफलमाह एतामिति। 'एताम्' उपनिषदम् अथर्व-शिखां स्वशाखाम्। द्विज इति शूद्रनिरासः। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति सन्दर्भः।

ब्रह्मोपनिषत्।

ओं शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं पप्रच्छ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे रम्ये सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति कथं ? सृजन्ति ? कस्यैष महिमा बभूव ? यो ह्येष महिमा बभूव, क एष ?।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिकाथर्वशिखिके॥
इत्यथर्वशिखोपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा॥ १५॥

ब्रह्मोपनिषदारब्धा ब्रह्मज्ञान प्रदायिनी।
चतुष्खण्डा तु दशमी प्रमितानां हृदयङ्गमा॥ १॥

इदानीं चतुरवस्थस्य चतुः स्थानस्य दशात्मनो ? निर्गुण ध्यानसिद्धये स्वस्वरूप सर्वं वक्तव्यमिति ब्रह्मोपनिषदारभ्यते, ओं शौनक इति। "ओम् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभि हृदयं कण्ठ मूर्द्धेति"। तत्र चतुष्पाद ब्रह्म विभातीति ग्रन्थो द्वितीयखण्डादौ पठित प्रथमखण्डादा वपि केचित् पठन्ति, स पाठो नातिप्रयोजन, अर्थसम्बन्धा भावात्। 'महाशाल' महत्य शाला गृहा यस्य स तथा 'अङ्गिरस' गोत्रत अपत्यापत्यस्य अवान्तरभेदोपचारात् पिप्पलादं नामत 'पप्रच्छ' पृष्टवान्।

प्रश्नानाह, दिव्य इति। 'दिव्ये वागादिदेव निवासार्हे ब्रह्मोपलब्धस्थाने 'ब्रह्मपुरे' शरीरे सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति वागा दय कथम्? इति शेष। किमाधारा वागादय शरीरे प्रति ष्ठिता ? इति प्रथम प्रश्न। सृजन्तीत्यत्रापि कथमिति

तस्मै स होवाच ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राणो ह्येष आत्मा, आत्मनो महिमा बभूव।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम्।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद् ब्रह्म विभाति, स नियच्छति।

सम्बध्यते, किं बलेन स्वस्वविषयेषु व्याप्रियन्ते ? इत्यर्थः; एष द्वितीयः प्रश्नः। कश्चैष महिमा ? कुतादि-विस्तारो जात इति तृतीयः। यो हि एक एव प्रश्नाच महिमा बभूव, स एव किमात्मकः ? महिम तस्य प्रश्नद्वारा प्रश्नत एव तत्त्वं 'द्रष्टुं वेदितव्यमिति चतुर्थः।

उत्तरमाह, तस्मै इति। 'सः' पिप्पलादयः 'ह' प्रसिद्धो '*उवाच*' *परितो विचार्य समापे ब्रह्म विद्यां,* सर्वैरपि प्रश्नैः ब्रह्मण एव पृष्टत्वात् ब्रह्मविद्येयम्, 'वरिष्ठाम्' अतिशयवतीं; प्राणो ह्येष इति। किं भौतिकः ? नेत्याह, आत्मेति। यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः, यदधीन च सत्ताऽस्ति, यश्चैष महिमा, यश्च महिम्नस्तत्त्वं स एव आत्मेत्यर्थः; सामान्येनेदं चतुर्णामप्युत्तरम्, आत्मनः प्राणत्वं प्राणाश्रयत्वात्, अतएव तथा प्राण इति भगवत् सूत्रम्। विशेषेण तृतीयस्योत्तरमाह, आत्मन इति।

प्रथमस्य विशेषत उत्तरमाह, देवानामिति। 'देवानां' वागादीनाम् 'आयु' जीवितम्, आत्मा को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादेव 'आत्मा आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः।

आत्मसत्तयैव तेषां सत्तालाभात्, तदेव विवृण्वन्नाह, स इति। '*निधन*' मरणम्, 'अनिधन' जीवनम्।

स क्वास्तीत्याकाङ्क्षायामाह, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति। चतुर्थमुत्तर-

मधुकर-राजानं माचीकवत्। यथा माचीकेकेन तन्तुना जालं विक्षिपति, तेनापकर्षति। तथैवैष प्राणः यदा याति संसृष्टमाकृष्य।

यति, विरजमित्यादि। यत् 'ब्रह्म' परमात्मा 'विभाति' प्रकाशते तत् 'विरजं' निरवद्यमस्त, 'निष्कलं' कलाविद्याकार्यं प्राणादि, तद्रहितम्। निषेधमुखेनोक्ता विधिमुखेनाप्याह, शुभ्रमिति, 'शुभ्रम' उज्ज्वलं प्रकाशात्मकम् 'अक्षरम्' अश्नुते व्याप्नोति, अश्नोतेर्वाऽक्षराऽक्षरमिति श्रुते।

अथ यजन्तीत्यस्य द्वितीयस्योत्तर, स इति। 'नियच्छति' नियमनं करोति। नियमनं बृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे, "य पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर, य पृथिवीं यमयति, य पृथिवी न वेद, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि चतुर्विंशतिभि पर्यायैर्व्याख्यातम्।

तत्र प्रत्येक पृथिव्यादीना नियन्तृत्वमुक्त, अत्र तु एकधा इत्याह, मधुकर राजानमिति। 'मधुकरा' इन्द्रियाणि तेषा 'राजान' तदभिमानिनं जीवं नियच्छति तेन सर्वाणि नियन्तानि इत्युक्त भवति। समासान्तविधेरनित्यत्वादच् न कृत। एतस्य सहनियन्तृत्वे दृष्टान्तमाह, माचीकवदिति। मक्षिकाभिर्जीवति 'माचीक' ऊर्णनाभो लूताख्य कीटविशेष, तद्वत्। तद्विवृणोति, यथेति। यथा माचीका, छान्दसमीकारस्य दीर्घत्व, टाप् च, लूता एकेन 'तन्तुना' लालारूपेण द्वाविंश 'जाल' संकुलाय 'विक्षिपति' स्वशरीरात् बहि, करोति, 'तेनैव' एकेन तन्तुना 'अपकर्षति' तत्स्थानादन्तर्नयति। प्रकृते,—

प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्ते श्येनाकाशवत्, यथा खं श्येनमाश्रित्य याति स्वमालयमेवं सुप्तः ।

ब्रूते, यथैवेष देवदत्तो यष्ट्यादिना ताडा-

"ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि ।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः" ॥ इति ।

सूत्रस्थानीय आत्मा, तन्तुस्थानीयः प्राणः, जालस्थानीयं वागादि । यथायं दृष्टान्तः, तथैवैष प्राणो यदा 'याति' गच्छति, तदा सहष्टमाकृष्य गच्छति, वागादि सहात तस्यैत्यैव याति, यथोक्तम्,—"यथा सुहय पड्विश शङ्कून् संखिदेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिदद्दिति"।

ननु वागाद्याकर्षणे प्राणस्य तैः का सम्बन्धः ? इति प्रश्ने, नाडीद्वारक इत्युत्तरिते, नाडीभिः प्राणस्य कः सम्बन्धः ? इति शङ्का स्यात्, तामपनेतुमाह, प्राणेति । प्राणो देवता यासां ताः प्राणदेवताः 'ताः' पूर्वोक्ताः सर्वाः 'नाड्यः' सुषुम्णाद्याः । यातीत्युक्तम्, तत् कदा ? इत्यपेक्षायामाह, सुषुप्ते इति । सुतरां स्वपनं 'सुस्वप' सुषुप्तिः, तत्र सुषुप्तिकाले यातीत्यर्थः । एतत् मरणमूर्च्छादेरप्युपलक्षणम् । क्व यातीति प्रश्ने स्वालयं यातीत्युत्तरम्, तत्र दृष्टान्तः, श्येनाकाशवदिति । विवरणं यथेति । श्येनो यथा 'खम्' आकाशमाश्रित्य स्वालयं याति, तथा सुप्तः 'स्वालयं' ब्रह्म याति ।

कथं ज्ञायते स्वालयं ब्रह्म याति, न यत्र कुत्रचित् ? इति पृष्टे उत्तरमाह, ब्रूते इति । उत्थितः सन् सुखमहमस्वाप्समिति

मानो न यति, एवमिष्टापूर्त्तैः शुभाशुभैर्न लिप्यते।
यथा कुमारो निष्काम आनन्दमुपयाति,
तथैवैष देवदत्त स्वप्ने आनन्दमभियाति।
वेद एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते॥

लोकान् वदति, तेन आनन्दं स्वाम्य गत, आनन्दाद्यागत इति ज्ञायते, आनन्दश्च ब्रह्म।

ननु शुभाशुभेषु कर्मसु सत्सु कथमानन्दानुभव सुषुप्तेऽपि स्यात्? इत्याशङ्क्य शुभाशुभाभाव प्रतिपादयितु दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति। यथैव एष देवदत्त 'यश्चादिना' पाठेनापि साध्यमानो 'न यति' न याति छान्दसो ह्रस्व, न गच्छति न पलायते, सुषुप्ते तत् कस्य हेतो? इतरानुभवाभावादित्येव तदपि कुत? कारणाधर्म्माभावादेव एवमनेन निदर्शनेन 'इष्टापूर्त्तैः' इष्टापूर्त्तयो कर्त्ता तत्फलेन लिप्यते।

ननु यथा सुषुप्ते दुःखहेतुरधर्म्मो नास्ति, तथा सुखहेतु धर्म्मोऽपि नास्ति, तत् कुत आनन्दानुभव? इत्याशङ्क्य, यद्यपि धर्म्महेतुक आनन्दो नास्ति, तथापि नित्यानन्दो वर्त्तते, सोऽनुभूयते इत्युत्तरिते, किं तत्र प्रमाणम्? इति दृष्टे अनुभव प्रमाणयति, यथेति। ननु तथापि क्रीडनकादि निमित्त आनन्दो भविष्यतीत्यत आह, निष्काम इति। तदुक्तम् —

द्वावेव चिन्तयामुक्तौ परमानन्द सम्प्लुतौ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्य परङ्गत" ॥ इति।

'स्वप्ने' सुषुप्ते।

नन्वानन्द सुख तत् सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन कथं ज्ञायते?

भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत्। यथा जलौका अग्रमग्रं नयत्यात्मानं नयति परं सन्धय यत् परं नापरं त्यजति, स आग्रद-भिधीयते।

एत आह वेद य एवेति। वेत्तीति 'वेद' ज्ञानाद्वैशिष्ट्यं, यतः 'परं ज्योतिः' परं स्वाधन निरपेक्षम् आत्मज्योतिः, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः।

ननु यद्यपि वेदस्तथापि निष्कामः कथमानन्द यत्र इत्याह, ज्योतिष्काम इति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति श्रुतेरात्मनो नित्यकामत्वात् ज्योतिष्कामः, यत् आत्मरूपं ज्योतिः 'आनन्दयति' आनन्दरूपमनुभवति सुषुप्तावन्य-कामाभावे परिशेषभितमात्मकामत्वं विद्यमानः सकामः पुरुष स्यात्तथापि पुरुषवत्, न च परमात्मनि व्यभिचारः यस्तृष्य स्यात्, आप्तकाम आत्मकाम इति श्रुतेः यथाध्यात्मन सकामत्वम्।

इदानीं स्वप्नावस्थामाह, भूय इति। 'तेनैव' येन यथा सुषुप्तिं गतः तेनैव यथागत्य 'स्वप्नाय' स्वप्नं प्रति गच्छति।

जलौकावदिति। 'जलौका' शब्दस्य कीटविशेष। इदानीं विवृणोति, यथेति। सा यथा 'अग्र' पादादग्रम् 'अग्र' यत्र पादावष्टम्भे 'नयति' प्रापयति पादाभ्यां गृह्णाति, जलौका तत्र 'आत्मानं' देहं नयति, सर्वं गच्छति तथैवात्मा। किं कृत्वा 'परं सन्धय' परम् अर्थं वर्तमान यथार्थिकं सम्बन्ध अभिसंबन्ध सर्वं, सान्दर्थ भामोऽन्यगम्। यदाऽर्थं, सा यदा परं जलौकैव पूर्वं त्यजति, तथाय स्वप्नेऽप्यात्मनोऽपि पूर्वं त्यजति।

यथैवैष कपालाष्टकं सन्नयति, तमेव स्तन इव लम्बते, वेद-देवयोनिः।

यत्र जागर्ति शुभाशुभं नियतम् यस्य

सुषुप्त्यादिरूपां त्यजति, जाग्रदाद्यालम्ब्यैव स्वप्नादि त्यजति, एवं मरणे देहान्तरमालम्ब्यैव पूर्वं देहं त्यजति। तदुक्तम्,—

"यथा तृणजलौकैवं देही कर्मानुगो वशः" इति। तथा, "यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा" इत्यादि श्रुतिश्च।

इदानीं जाग्रद् व्याख्यमाह, यत्परमिति। यत् 'परम्' उत्तरम् 'अपरं' पूर्वं न त्यजति, अवस्थात्रितयानुगतं यत्र पश्यति, स जाग्रदभिधीयते। जाग्रति हि स्वप्न सुषुप्तयोरप्यनुसन्धानं भवति। यद्वा, 'यत्' यत्र 'परं' धर्मम् 'अपरम्' अधर्मं न त्यजति, शुभाशुभाधिकारी भवति, स जाग्रत्। स्वप्ने तु तत्र शुभाशुभं न फलति।

नन्वेकस्यानेकावस्थाश्रयत्वं कथम्? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति। 'एष' देवदत्तादि यथा अष्टौ कपालानि 'सन्नयति' समकालं वहति, तथा एकोऽप्यात्मा अनेकावस्था वहतीत्यर्थः।

ननु सङ्कोच विकासात्मकावस्थाद्वयं कथमेकरूपे आत्मनि? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति, तमेवेति। 'तमेव' आत्मानम् आविर्भाव तिरोभाव स्वभावमप्यवस्थाद्वयं 'लम्बते' श्रयति, स्तन इव सङ्कोच विकासात्मकं एकरूपा स्त्रियम्, स जाग्रदेव 'वेददेव योनिः' वेदयोनिः देवयोनिश्च।

कथं ज्ञायते जाग्रदेव वेद-देव योनिः, न स्वप्नादिरिति, तत्राह, यत्रेति। यत्र जाग्रति यदवस्थाने अस्य देहस्य शुभा-

देवस्य, सम्प्रसारोऽन्तर्यामी, खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हिंसा परापरं ब्रह्मात्मा देवता वेदयति ।

य एवं वेद, स परं ब्रह्मधाम क्षेत्रज्ञमुपैति, स परं ब्रह्मधाम क्षेत्रज्ञमुपैति ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभि, हृदयं, कण्ठं, मूर्द्धेति ।

अत्र 'निष्कल' निरवयवमुक्तं शुभाशुभफलस्य चैव देवाधीनं ; तेन ते आपद्गुल्यता इति भावः । निरवयवमित्युक्तत्वात् स्वप्नेऽपि क्रियामपि फलसम्बन्धो भवतीति लभ्यते ; अतएव स्वप्नेऽपि परिग्रहलग्नादौ प्रायश्चित्त स्मरणं शास्त्रे । स देव 'सम्प्रसारः' सम्यक् प्रसारोऽस्मात् लोकस्येति । 'अन्तर्यामी' अन्तः स्थितो नियच्छति प्राणादीन् । अथ तस्य स्वरूपस्य उपसंहारः । खगो देशान्तरस्य गन्तृत्वात्, 'कर्कट' जलचरप्राणिभेद इव कालितया वक्रगमित्वात् कर्कटक, 'पुष्कर' पुष्टिकर यद्वा 'पुष्कर' गगनं तद्वत् स्वच्छः 'पुरुष' पुरि देहे वसति, 'प्राण' प्राणकर्त्ता तेन प्राण इत्यर्थः, 'हिंसा' हिंसको हिंस्य 'परापरं' परं कारणम्, अपरं कार्यं, सगुण निर्गुण भेदेन वा स एव ब्रह्म । तर्हि किं देहिना भिन्न ? नेत्याह, आत्मेति । आत्मा' अस्मक तेन ब्रह्मात्मनोरभेद इत्यर्थः । सा देवता वेदयति अनुपेतमनसाम् आत्मस्वरूपमिति दर्शयति श्रुतिः ।

फलमाह, य एवमिति । धाम' सर्वाधार प्रकाशात्मक वा, 'क्षेत्रज्ञ' सर्वात्मकम् उपैति' ब्रह्मतया प्रतिपद्यते ।

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, ।

जागरितं, स्वप्नं सुषुप्तं, तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रः, तुरीये परमक्षरम्, स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च, स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निः सेश्वरश्च जाग्रत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

'पुरुषस्य' उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्रमभिव्यक्ते । 'नाभि' मणिपूरचक्रं, 'हृदयम्' अनाहतं, 'कण्ठ' कण्ठ विशुद्धिचक्रं, 'मूर्द्धा' आज्ञाचक्रम् । आधाराद्यनेकध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यार्थं चतुर्णां ग्रहणम्, यदुक्तम्,—

"आधारे प्रथमे चक्रे हुतकाञ्चन सन्निभे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मान ध्यात्वा योगी सुखी भवेत् ॥
स्वाधिष्ठाने शुभे चक्रे, सन्माणिक्य शिखोपमे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मान ध्यात्वा योगी सुखी भवेत्" ॥ इत्यादि।

ननु किमेतावन्त्येव स्थानानि निर्दिश्यन्ते नाधारादीनि ? इत्यत आह, तत्रेति । 'तत्र' तेषु स्थानेषु 'विभाति' विशेषेण भाति, अल्पध्यानेन प्रकाशते ।

के पादा ? इत्यत आह, जागरितमिति । एषां पादत्व पर्य्याय व्याप्तत्वात्, आरोपितत्वेनानुत्तमाङ्गत्वात्, महत्त्वेऽप्यद धौमत्वाच्च । 'स' चतुरवस्थ आत्मा आदित्यादि, सेश्वरश्चेति स ईश्वरश्च । 'जाग्रत्' इति ब्रह्मणो विशेषणं देदीप्यमानमित्यर्थः । 'तेषां' जाग्रदादीनाम् ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितम्; न तत्र लोका न लोका, देवा न देवा, वेदा न वेदाः, यज्ञा न यज्ञा, माता न माता, पिता न पिता, स्नुषा न स्नुषा, चाण्डालो न चाण्डाल., पौल्कसो न पौल्कस, श्रमणो न श्रमण, पशवो न पशव, तापसो न तापस', इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति।

हृदाकाशे तद्विज्ञानमाकाश तत् शुषिरमाकाश तद्वैद्य हृदाकाश, तस्मिन्निदस्तु विचरति, यस्मिन्निद सर्वमोत प्रोतम्।

तस्य स्वरूपमाह, स्वयमिति। ज्योतिर्वर्जित, किन्तु इन्द्रियादि रश्मिमपि ज्योतीरूपमेव, स्नुषा' पुत्रवधू, शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डाल। पौल्कस इति, निषादाच्छूद्रायां जात पुक्कस' भिन्न, स एव पौल्कस। श्रमण इति सोऽपि नीचजातिभद,

"श्रमणो जातिभेदे च श्रमणो निन्द्यजीविनि"। इति विश्व।

क भाति? किंरूपञ्च ब्रह्म? इत्यत आह, हृदीति। 'विज्ञान चिद्रूपम्, आकाश स्वस्य तत् ब्रह्म। उभयोरेकाश्रयोरविशेषमाशङ्क्य क्रमेण द्वयोर्लक्षणे आह तत् शुषिरमिति।

श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम्—

"हृदय तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतन महत्"। इति।

त्वं विभोः प्रजाः संविज्ञायेरन् ।

न तत्र देवा लोका ऋषयः पितर ईशते,
प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।
हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत् सूत्रञ्च यन्महत् ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

एतज्ज्ञानस्य फलं सर्वज्ञतामाह, त्वं विभोरिति। विभोः प्रजाः सम्यक् ज्ञायेरन्, यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः, यच्छान्दोग्ये, "स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते" इत्यादि ।

फलान्तरमाह, न तत्रेति। 'तत्र' ज्ञानिनि देवा ऋषयः पितरश्च न ईशते, ऋणत्रयातीतो भवतीत्यर्थः । प्रतिबुद्धो यः, स 'सर्ववित्' सर्वात्मत्वेन बुद्धवान्। न ह्यात्मन एव भयं भवतीति हेतोः ।

विदित वेदितव्यस्य सन्न्यास विवक्षयोंहृदेव पूजादित्याग माहमसित्याद्यनन्तरैव सर्वमस्तीति प्रतिपादयति मन्त्रः, हृदिस्था इति। 'देवता' ब्रह्मादयः, इन्द्रियाधिष्ठातारश्च, 'प्राणा' वागादयः, 'प्राण' मुख्यप्राणः 'ज्योतिः' विषयप्रकाशः ।

शुद्धं ब्रह्म च सर्वमूर्त्तममूर्त्तमव्यक्तमपि हृद्येवास्तीत्याह, त्रिवृदिति। सत्त्व रजस्तमसां परस्परसङ्करेण नवगुणमव्यक्तं 'त्रिवृत्' सर्वकर्माङ्गं वाह्यं नवतन्तुकञ्च सूत्रं, प्रकृतिश्च तत्त्वं, 'महत्' अव्याकृतं नित्यमुपवीतम् ।

हृदि प्राणश्चेति मन्त्रस्य हृदीति पदं व्याचष्टे, हृदि चैतन्ये तिष्ठतीति

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥
सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत्॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः॥

सूत्रोपवीतस्य वाचकं परिधानमन्त्रमाह, यज्ञेति। यत् हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तत् प्रतिमुञ्चेति योज्यम्। यस्मादेव हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तस्मात् हृदयस्थोपरि बहिर्विधार्यमाणं त्रैवर्णिकैरिदं यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतध्यानत्वात् चिह्नं कायमादिसूत्रवस्त्रं बोध्यं वस्तु धर्मकारणम्, 'बलम्' भूयात्, 'तेज' ब्रह्म वर्चसादि, उभयं भूयादिति पुरोधे। 'यज्ञस्य' विष्णोः परमात्मान 'उप' सामीप्येन 'वीत' विविध भाग॥ जीवस्वरूप 'परम' उत्कृष्ट 'पवित्र' सर्वपवित्रभूत 'प्रजापते' प्रजाना पालयितु 'यत्' सिद्ध सर्वव्यवहार कारण 'सहजं' स्वाभावभूतम्, अथवा देहेन्द्रियादिभि सहोत्पन्न 'पुरस्तात्' पूर्वम् आयुष्करम् 'अग्र्य' श्रेष्ठ 'प्रतिमुञ्च' सर्वतोऽविद्याविमोचनं कुरु, 'शुभ्रम्' उज्ज्वलं तत्वा हृदिसुत्रमित्यर्थे, 'परिमुञ्च' परिधेहि शिष्यवत्सम्बद 'तेज' तेज प्रदश्च अस्तु तव इति सम्बाय। यथ मन्त्रोऽपि हृदि चैतन्ये तिष्ठतीत्यन्वय।

कर्म्माङ्गभूत-तदुपवीतत्यागेन सन्न्यासयोगमाह, सशिख मिति। 'बहिःसूत्रं' बाह्योपवीतं 'बुध' विप्र. तत्त्वेवाधि-

तेन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्व-दर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममाश्रितः ।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञान-शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तैः सन्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

कारात् । सूचनादिति, 'सूच्यते' वेदान्तैर्निरूप्यते तत् सूत्रम् । नोच्छिष्ट इति एतन्मूलत्वात् दोषेण मस्करीति स्मृतिः ।

धानाभ्यासं विधातुं वीतरागाणां कर्मण्यनधिकारात् सरागाणामेव तदित्याह, कर्मणीति । ये 'ब्राह्मणादयः' त्रयः कर्मण्यधिकृताः, ते सरागाः, तैरेव बहिःसूत्रं सम्यक् धार्यं न निवृत्तैः । 'हि' यस्मात् तत् कर्माङ्गं स्मृतम्, कर्म-निवृत्तौ अङ्गस्याप्रयोजनत्वात् ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतञ्च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥
इदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत् परायणम्।
स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित्॥
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्व-भूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥ १॥

निवृत्तस्य शिखा सूत्रादित्यागे प्रत्यवायाभाव यतस्तयो रूपमाह, शिखेति। 'ब्रह्मविद' वेदविद।

बाह्योपवीतिभ्यो ज्ञानोपवीतिनो विशेषमाह, इदमिति। 'इद' ज्ञानाख्यं यज्ञोपवीतं 'यज्ञ' विष्णु चात्मा, तस्य 'उपवीत' वेष्टकं तदाकारमिति यावत्, तत् पवित्र बाह्यापेक्षया, तच्च 'यत् परायण' यस्य परमयन स विद्वान् 'स यज्ञ' स विष्णु।

यज्ञाग्नेन विविधयज्ञेभ्यो निवृत्त, यत्प्रसादाद्दिव्य चक्षुरासम्, मृत्युमुखाच्च निष्क्रान्ति, त प्रेष्ठतम मन्त्राभ्या स्तौति, एक इति। एकस्य सतो नानाभूतेषु स्थितिरलौकिको धर्मः। न च सत्त्वादौ दृष्टत्वात् लौकिक इति वाच्यम्, तत्स्वरूपातिरिक्तस्य सत्त्वादेरनभ्युपगमात्। 'सर्वव्यापी' एकस्य सत सर्वव्याप्ति रित्यद्भुतम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' एकस्य सर्वभूतान्तरत्वे दृष्टान्तो नास्ति, 'कर्माध्यक्ष' तत्फलदाता, 'सर्वभूताधिवास' सर्वावस्थासाश्रयत्वाव्यभिचारात्, 'साक्षी साक्षाद्द्रष्टा,

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं सततं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २ ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्यान-निर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः
आपः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा येऽनुपश्यन्ति धीराः ॥

न त्विन्द्रियादिव्यवधानेन । चेता इति, चितेरखिलं, चेतयिते त्वयं । अथवा, पृथिव्यादि सञ्चयनकर्त्ता, 'केवल' सजातीय भेदशून्य, 'निर्गुण' अद्वितीयत्वात् ॥ १ ॥

'एको मनीषी' असाधारण पण्डित, अनेन ज्ञानशक्ति रुक्ता । निष्क्रियाणां बहूनां मध्ये 'एक' क्रियावान्, निर्धारणस्य स्वजातीयापेक्षत्वात् । अनेन क्रियाशक्तिरुक्ता । 'एकम्' आत्मानं सततं यो बहुधा करोति मायित्वात् 'आत्मस्थं' बुद्धिस्थं. 'धीरा' धीमन्त 'शाश्वती शान्ति' मोक्ष, न 'इतरेषाम्' उक्तसाधन रहितानाम् ॥ २ ॥

आत्मानं बुद्धिं, निगूढवत् जलूकानिक्षिप्तेन तुल्य स्थित देवं 'पश्येत्' साक्षात् कुर्य्यात् ।

'आत्मा' ईश 'आत्मनि' बुद्धौ 'सत्येन' वाङ्नियमेन 'तपसा' शरीरनियमेन ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः॥
पद्मकोश प्रतीकाशं शुषिरञ्चाप्यधोमुखम्।
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्॥
नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थन्तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्॥
यदात्मा प्रज्ञयात्मानं सन्धत्ते परमात्मनि।

'जाग्रत् जीवः यथा स्वप्नदशां गच्छति, तथा पुनः स्वप्ना दागच्छते जाग्रद्दशां गच्छति।

हृदये ध्येयत्वात् हृदयलक्षणमाह, पद्मे ति। सुषिरे 'शुषिरम् अप्यास्ति तत् 'अधोमुखं कदलीकोषवत् 'हृदयं मांसमयं पद्मं तज्ज्ञेयं तदेव 'विश्वस्यायतनं सर्वस्य स्थानम्। ननु कथं सूक्ष्मे छिद्रे भातीत्यत आह, महदिति।

ननु विरोधः, अतएव केचित् शून्यं तत्त्वं प्रतिपन्नाः अपरे आत्मस्यैवान्तरत्वात् साकारं ज्ञानम् अनिर्वचनीयं विश्वं मित्याचार्य्यः, घटपीतन्यायमपरे, अमृतत्वस्वरूपो देवः एव आत्मुमर्हतीति अनुभवस्तु स्वयं वस्तुमात्रस्यास्ति यदि स्यं मध्यात्तरेव भाति, अतः शून्याभा न किञ्चिद्भाति अतोऽनु भवाद् गृहीतया स्तुत्या हृदयस्य महत्त्वं सिद्धम्।

अवस्थाविशेषे पुंसः स्थानभेदमाह, नेत्रस्थमिति। हृदयस्थमिति। पुरीतति स्थितं तुरीयमिति। यदुक्तम्—

"मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्मागमं यथात्।
परात्मत ब्रह्माम्भोधौ विश्रान्ति तत्र कारयेत्"॥ इति।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥
निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक् काय क्लेशवर्जिता ।
सन्धिनी सर्वभूताना सा सन्ध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दमेतज्जीवस्य य ज्ञात्वा मुच्यते बुध. ॥
सर्वव्यापिनमात्मान क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या तपोमूल तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
सर्वात्मैकत्व सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्ध्यानमेव सन्ध्येत्याह, यदेति । 'निरोदका' निर्गतमाम मन्त्रादुदक यस्या' सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

आनन्दम्' आनन्द 'एतत् एष' 'यम् आनन्द ज्ञात्वा मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वय सर्वेति ।

इदानीमेतद्ग्रन्थस्य नाम निर्वक्ति आत्मेति । आत्मा यस्य उपनिषत् विद्या सैव तप, "यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुते तस्य 'मूल' पर कारणम अय ग्रन्थ इत्युपचारात् ग्रन्थो ऽपि ब्रह्मोपनिषदित्यर्थ । तदर्थान्तरमाह, सर्वेति । सर्व ब्रह्मेत्युपनिषद्रहस्य ज्ञान यस्या' सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थ । द्विरुक्ति समाप्त्यर्था, इति ग्रन्थस्य तद्द्योतकः ।

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् ।

ओम् अथातः सर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञानमतीतमन्नसूक्तं शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

अस्मिन्नेव पुरुषशरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण, विनापि सांख्ययोगेन संसार-विमुक्तिर्भवतीति स्वेन विधिना अन्नं भूमौ निक्षिप्य, या ओषधयः सोमराज्ञीरिति तिसृभिः, अन्नपत इति द्वाभ्यामनुमन्त्रयते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां प्रश्नोपनिषद्दीपिका ॥
इति प्रश्नोपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ १६ ॥

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् चतुःखण्ड-विराजिता ।
एकादशी शौनकीये सारभूता हि सर्वतः ॥ १ ॥

ननु विज्ञप्त्यापि देहव्यतिरिक्ते अवादनमावश्यकं तत्र सुखावनुपयुक्तत्वादनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य उपासनया सार्थक्याय अग्निहोत्रोपनिषदारभ्यते, अथात इति । 'संसारज्ञान' मसम्गो हेयतया ज्ञायतेऽनेनेति, अधीत वेदेषु, अथमेव 'सूक्त' साधनं यस्मिन्, 'शारीरयज्ञ' शरीरे भवं यज्ञम् ।

यद्धोपनायमादौ फलमाह, अस्मिन्निति । 'स्वेन' स्वयंशो-क्तेन, अन्नं भूमाविति न लभ्यते, यदादावन्नपात्रमारोप्य-मित्यर्थः । यद्वा व्याहृतिभिर्मन्त्रितमन्नं भूमौ दद्यादित्यर्थः ।

या ओषधयः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
बृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी. ।
बृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
जीवलां नघारिषां मा ते बध्नाम्योषधे ! ।
यातयायुरुपहरादप रक्षांसि चातयात् ॥
अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे॥

सोमराज्ञोति । सोमो राजा यासा ता सोमराज्ञ्य इत्यर्थं ता 'न अस्मात् 'अहस पापात् मुञ्चन्तु इत्यन्वयं । 'शतम् अनेकजातीया, 'विलक्षणा' रोगाद्यपनयना । तयो कर्म्म धारय । बृहस्पतिना 'प्रसूता' दर्शितवीर्य्या ।

'जीवला जीव लाति आदत्ते सा यियोषधिरित्यर्थं, ता 'नघारिषा दर्पाजननीम् उद्वेग कारिणीं, यथा लाङ्गली गृहोपरि निक्षिप्ता कलह करोति कुटुम्बिना, तादृशीं, हे 'ओषधे । हे जनभवे । 'ते तव त्वत्सम्बन्धिनीं त्वत्स्वामिकां ता 'मा बध्नामि न स्वीया करोमि । 'उपहरात उपहरत, रक्षासि च अप 'चातयात् आयात आगतानि दुर्व्यास्, ता मा बध्नामीत्यन्वय ।

'अनमीवस्य न अमोउ पाप [illegible] 'शुष्मिण तेजस्विन । "शुष्म तेजोऽर्कयोर्बलम्" इति वि[illegible] । प्रप्रदातार "प्रथ सुपोद पादपूरणे" इति प्रशब्दस्य द्वित्वं । 'तारिष तारय स्वर्लोक नय, 'ऊर्जम् अन्न [illegible] ना 'न अस्मभ्य 'धेहि' देहि

ओं यदन्नमन्निर्बहुधा विराद्वि
रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः ।
सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्वं यज्ञस्त्वं ब्रह्मा त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार ॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नमः ।
आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥
यदुच्छिष्टमभोज्यञ्च यद्वा दुश्चरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतिग्रहम् ॥

"डुधाञ् धारणे पुष्टौ दाने" इति वोपदेवः । 'द्विपदे मनुष्याय ।

'विराद्वि' विविधविरोधि विराड्ढेयाद्य रुद्रैरिति । रुद्र पिशाचादिभ्यो यजमानेनार्पितमित्यर्थं सर्वं 'तत्' अभयम् ईशानः परमात्मा अभयं भयाभावं 'कृणोतु' करोतु तदर्थम् ईशानाय स्वाहा आहुतिं ददामीत्यर्थः ।

जठराग्नेः प्रार्थना, अन्तरिति ।

अपां प्रार्थना, आपो ज्योतिरित्यादि । हे आपः ! यूयं ज्योतिः आदिरूपा स्थ, ताभ्य आं नमः इत्यन्वयः ।

आपः पुनन्त्विति तात्पर्यतरो मन्त्रः । पूता सती मां पुनातु । ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणस्पतयः पृथिवीं पुनन्तु 'ब्रह्मपूता' ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः पवित्रिता पृथिवी मां पुनातु । मम उच्छिष्टादि सर्वं तदापः 'पुनन्तु' शोधयन्तु इत्यन्वयः ।

आपोऽमृतमस्यमृतोपस्तरणमस्यमृतास्त्र प्राणे जुहोमि, अमा शिष्यान्तोऽसि प्राणाय प्राणानाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, इति कनिष्ठयाङ्गुल्या अङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोमि, अनामिकया अपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेकामेकऋषौ जुहोति। द्वे आहवनीये एकां दक्षिणाग्नावेकां गार्हपत्ये एकां सर्वप्रायश्चित्तीये।

प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

यथापिधानमस्यमृतत्वाय उपदधामीत्युपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत्। स ते प्राणा वापो गृहीत्वा हृदयमन्वालभ्य जपेत्।

आपोऽमृतमसीति, हे आप। आप्नोतेरमन सिधेय वच नानुरोधेन वा अमीत्येकवचनम्। अमा सह मे शिष्य प्राण। 'अन्तोऽसि' अमितोऽसि भोजितोऽसि। अमगतो भोजने शब्दे। अनामिकया इत्यादौ अङ्गुष्ठ सर्वत्रान्वेति। 'एकऋषौ' अग्नौ तथाहि सूत्रे 'आहवनीये दर्शनाग्नौ मुखस्थे, 'दक्षिणाग्नौ' शरीराग्नौ हृदयस्थे, गार्हपत्ये काष्ठाग्नौ नाभिस्थे, सर्वप्रायश्चित्तीये नाभेरध स्थिते।

'अपिधानम्' आच्छादनम्। अनेन मन्त्रेण द्विराचम्य

प्राणो ऽग्निः परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो न भवेऽहं कदाचन ॥ इति ।

विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपो
विश्वं त्वया धार्य्यते जायमानम् ।
विश्वन्तु त्वाहुतयः सर्वा
यत्र ब्रह्मा विश्वामृतोऽसि ॥ इति ।

महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः ।
तमद्भिः परिषिञ्चामि सोऽस्यान्ते अमृताय योनौ ॥ इति

एष एवात्मा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमीति ।
सर्वेषामेव सूनुर्भवति ।

ततो वामेन उदकं गृहीत्वा दक्षिणेन हृदयम् 'आलभ्य' स्पृष्ट्वा अमृतोऽस्मीत्यन्तं जपेत् ।

अभयमिति । सर्वभूतेभ्योऽभयं भवेत् । अहं 'कदाचन' कदाचिदपि न भवे अपि तु भवेयमेवेत्यन्वयः ।

इति हे प्रार्थने । विश्वमिति । विश्वमिव 'त्वा' तव सर्वा आहुतयः । 'यत्र' यस्मिन् ब्रह्मा वर्त्तते, ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तव आहुतय इत्यर्थः । तर्हि त्वमपि कस्यचिदाहुतिः स्याः ? अत आह, विश्वामृत इति । 'विश्वामृतोऽसि' विश्वेषु नित्योऽसि ।

महानिति । 'अव' अव तर्पक इत्यर्थं , 'अमृताय योनौ' निषेकस्थाने अमृतभावाय , अनेन दक्षिणाङ्गुष्ठाग्रं षिञ्चेत् ।

'एष' भोक्ता अङ्गुष्ठाग्रे स्थित, स एवात्मा ध्येयः । अग्निहोत्रबुद्धिः कर्त्तव्येत्याह, ध्यायेतेति । 'सून' अमकः

अथ यज्ञपरिहृतयाहुतीर्होमयति खे शरीरे यज्ञं परिवर्त्तयामीति, चत्वारोऽग्नयः ; ते किं नामधेयाः ? । तत्र सूर्य्योऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एकर्षिर्भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति । यस्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । शारीराग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरविस्कन्दति । अर्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति ।

होता, हूतं इति व्युत्पत्त्या, न तु क्त्वा "हूतु मुचेऽतुले रवौ इति विस्तार्को । यद्वा 'हूतु पुत्र यथा पितुस्तर्पक, एव सर्वेषा तर्पको भवतीत्यर्थं ।

यज्ञपरिहृते इति । यज्ञपरिवर्त्तनाय, सम्पदादित्वात् क्विप् । 'अथ अग्निहोत्रमुख्यनन्तरम् अधिकारप्राप्तौ चाहुतयो यास्ता यज्ञभुता 'होमयति' मुखे क्षिपति यज्ञ परिवर्त्तयामीति बुद्धा । चत्वार इति । पञ्चमस्य प्रायश्चित्तीयस्य प्रमावर्तिकत्वात ।

उपासनार्थं नामानि पृच्छति, ते इति । यस्मादुक्त इति पूर्वेण सम्बध्यते, यस्मात् सूर्ये सहस्रदलाधिष्ठातेति वेदेषु उक्तः । तदधस्तनमग्निमाह, दर्शनाग्निरिति । 'चतुराकृति' चतुरस्राकृति । मुखे इति । तदुक्तम् —

"जिह्वामूले स्थितो देवि । सर्वतेजोमयोऽनल ।
तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमूले प्रतिष्ठित " ॥ इति ।

इतोऽग्निमाह, शारीरेति । 'शारीरग्नि' जठराग्नि

तत्र कोष्ठाग्निरिति, कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लीढ़-खादितानि सम्यक् श्रपयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । प्रायश्चित्तीयस्त्वधस्तात् स्त्रियस्तिस्रो हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्म्मा ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ज्ञानाग्निः शुभाशुभभोक्ता, 'जरामनुदा' जरां प्रणुदति, क्विप् प्रत्यय । अजरो न क्षोभो म्रियते इति श्रुतेः । हृदये इति । तदुक्तम्, "हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्" इत्युपक्रम्य,

"विश्वार्चिष महामध्ये ज्वलन्त यिश्वतो मुखम्" इत्यादि ।

'हविः' भुक्तम् 'अविस्कन्दति' अवस्कन्दति शोषयति तद्रसं गृह्णातीत्यर्थः ।

तत्र कोष्ठाग्निरिति य उक्त, स निरूप्यते इति शेष. । प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति, कोष्ठाग्निर्नामेति । 'अशितं' चोष्यं 'लीढं' लेह्यम् । नाभ्यामिति । तदुक्तम्,—

"नाभिमध्ये भवत्येव भास्करो देहनायक." । इति ।

प्रायश्चित्तीयस्तु अधस्ताद्वर्त्तते सर्वेषामिति शेषः । तदुक्तम्,—

"त्रिकोणञ्च पुरं वह्नेरधो मेढ्रादवस्थितम्" इति ।

स्त्रियस्तिस्रो यस्य वर्त्तन्ते इति शेषः । नाड्योनां बाहुल्येऽपि मुख्या नाड्यस्तिस्र एव, इडा पिङ्गला-सुषुम्णा. ; ताभिः किं करोति ? इत्यत आह. हिमांश्विति । 'हिमांशोः' ललाटस्थ-चन्द्रमण्डलात् नाडीद्वारा च्युताभिः 'प्रभाभिः' शुक्ररूपाभिः 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिः कर्म्म यस्य स, तथा पुंलिङ्गमूलस्थानि कुण्डमध्येऽस्ति ; तेनाग्निकुण्डे पतितं यद्बीजं प्रायेण

यस्य शरीरयज्ञस्य यूप रशना-शोभितस्य को यजमानः? का पत्नी? के ऋत्विजः? कोऽध्वर्युः? को होता? को ब्राह्मणाच्छंसी? कः प्रतिप्रस्थाता? कः प्रस्तोता? को मैत्रावरुणः? क उद्गाता? के सदस्या.? कानि यज्ञपात्राणि? कानि हवींषि? का वेदिः? का उत्तरवेदिः? केडा? को द्रोणकलशः? को रथः? कः पशुः? कः धारापोता? के दर्भाः? कः स्रुवः? का आज्यस्थाली? का आघारौ? का आज्यभागौ? के प्रयाजाः? के अनुयाजा.? कः सूक्तवाक? क शंयोर्वाकः? का अहिंसा? के पत्नी संयाजा? को यूपः? का रशना? का इष्टयः? का दक्षिणा किमवभृथमिति।

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

यस्य शरीरयज्ञस्य यूप-रशना शोभितस्य आत्मा

शष्ट लिङ्गाग्रेण गर्भाशय प्रविश्य प्रजा भवति, तेनाम्नी षोमात्मक शरीरसृष्ट्यवे।

शरीरयज्ञस्य यूपेनोद्धारेण रशनयाख्यया शोभितस्य उपकरणानि पृच्छाम्ये, पृष्ट्वा चोत्तरार्थं क्वचित् क्रमेण, क्वचि दुत्क्रमेणानाख्यया दृष्टि सम्पादन एव तात्पर्य्यात्। 'केडा' का इडा.।

यजमानः, बुद्धिरूपत्नी, वेदा महर्त्विजः, प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी, अपानः प्रतिप्रस्थाता, व्यानः प्रस्तोता, समानो मैत्रावरुणः, उदान उद्गाता, अहङ्कारोऽध्वर्युः, होता चित्तं, शरीरं वेदिः, नासिकोत्तरवेदिः, मूर्द्धा द्रोणकलशः, दक्षिणहस्तः स्रुवः, सव्यहस्त आज्यस्थाली, श्रोत्रे आघारौ, चक्षुषी आज्यभागौ, ग्रीवा धारापोता, तन्मात्राणि सदस्याः, महाभूतानि प्रयाजाः, भूतान्यनुयाजाः, जिह्वेडा, दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः, तालुः शंयोर्वाकः, स्मृतिर्दयाक्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः, ओङ्कारो यूपः, आशा रशना, मनो रथः, कामः पशुः, केशा दर्भाः, बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि हवींषि, अहिंसा इष्टयः, त्यागो दक्षिणा, अवभृथं मरणात्।

वेदा 'महर्त्विजः' ऋत्विजामपि ऋत्विजः सर्वेषामुपदेष्टृत्वात्। सामान्य प्रश्नस्य विशेष पर्य्यवसायित्वात् विशेषेणोत्तर प्राण इत्यादिना। आकाशादीनां यजमानादिसाम्य मातन्त्वादिना यथायथमूहनीयम, 'ग्रीवा' कन्धरा 'धारा पोता' धाराभिरुपलक्षित पोता पावमानाध्येता, 'जिह्वेडा' जिह्वा इडा पात्रविशेष , स्मृति, दया, क्षान्ति, अहिंसा,

सर्वा ह्यस्मिन् देवता: शरीरेऽधिसमाहिता: ।
वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ब्रह्म य: पठेत् ।
एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।
मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।

चतुर्थ: खण्ड: ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१७॥

नीलरुद्रोपनिषत् ।

ओम् अपश्यं त्वावरोहन्तं दिवित: पृथिवीमव: ।

चत्वार पञ्चोमयाजा, 'मनो रथ' मन एव रथ, 'मरणात्' देहात्त्य मलापनयनात्, 'ममध्रुव' यजमानस्य यज्ञान्तस्नानम् ।

ननु भवन्तु यज्ञोपकरणानि, तथापि देवताऽभावे कथं यज्ञ स्यात्? इत्यत आह, सर्वा ह्येति । यावदधिदैवत तावदध्यात्म वर्त्तते, चक्षुरादीना सूर्य्याद्यधिष्ठितत्वादिति भाव । ननु ज्ञानाभावे कथ मोक्ष ? इत्याशङ्क्य वाराणसी मरण दृष्टान्त, । हिरुक्ति समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानामग्निहोत्रस्य दीपिका ॥
इति प्राणाग्नि होत्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥१७॥

श्री नीलरुद्रोपनिषदि षोडश्या खण्डकत्रयम् ।
श्रुतिरूपेण त देव स्तौत्यपश्यमिति क्रमात् ॥ १ ॥
असम्प्रयोगमुक्ता तत्सम्प्रदाय प्रवर्त्तक परमगुरु योगसिद्धि

अपश्यमस्यन्तं रुद्रं नीलग्रीवं शिखण्डिनम् ॥ १ ॥
दिव उग्रो अवारुक्षत् प्रत्यष्ठाद्भूम्यामधि ।
जनासः पश्यते महं नीलग्रीवं विलोहितम् ॥ २ ॥
एष एत्यवीरहा रुद्रो जलासभेषजी ।
यत्तेऽक्षेममनीनशद् वातीकारोऽप्येतु ते ॥ ३ ॥

अद नीलरुद्रं स्तौति अपश्यमिति। 'दिवितः' दिवः 'पृथिवीं' भूमिम् 'अवः' अधस्तात् अवरोहन्तं त्वा त्वाम् अहमपश्यमिति मन्त्रद्रष्टुर्वचः । 'अस्यन्तम्' असुक्षेपणे, क्षिपन्तं दुष्टान्, 'शिखण्डिनं' "शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति विश्वः । तयोरन्यतरदस्यास्ति शिखण्डी, तम् ।

दिवः सकाशात् 'उग्रः' रुद्रः 'अवारुक्षत्' अवतीर्णवान् 'प्रत्यष्ठात्' प्रतिष्ठां स्थितिं कृतवान्, 'भूम्यामधि' अधिरीश्वरे इति, अधि कर्मप्रवचनीयः, यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति तत्र सप्तमी, भूमेरीश्वर इत्यर्थः ।

जनासः आज्जसेरसुक् सम्बोधने चेति प्रथमा । 'एति' आगच्छति, न वीरहा अवीरहा सौम्यः, यद्वा 'अवीराणि' पापानि हन्तीत्यवीरहा जले आस्ते शेते यासां ता जलासाः, ताभ्यः ता भेषजाय, ता एनीत्यन्वयः, जलशायिनीनाम् ओषधीनामक्षेम—निर्बलफलत्वं रुद्रस्य विधानादेव । यत् ते तव अक्षेममनीनशत्, अनेन क्षेमकारित्वमुक्तम् ।

अलब्धलाभो योग तत्कारित्वमप्याह वातीकार इति । 'वाति' प्राप्ति, अप्राप्तं प्राप्तं करोतीति वातीकारः सोऽपि ते तव अपूर्वलाभकरः एतु आगच्छतु योग क्षेमकरोऽभि

नमस्ते भवभावाय·नमस्ते भाममन्यवे ।
नमस्ते अस्तु बाहुभ्यामुतो त इषवे नमः ॥ ४ ॥
यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र ! तां कृणु मा हिंसीत् पुरुषान्मम ५
शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि ।
यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत् ॥ ६ ॥
या ते इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।
शिवा शरव्या या तव तया नो मृड जीवसे ॥७॥

पैकमले सन्निहितौ भवतामित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादभिषेके विनियोग ।

'भाम' क्रोधः, 'मन्यु' तत्पूर्वावस्था, 'उत' उ ते 'इषवे' बाणरूपाय ।

'अस्तवे' असु क्षेपणे तवेत्प्रत्ययस्तुमर्थे, अस्तुं क्षेप्तुमित्यर्थः । क क्षेप्तु ? 'गिरिशन्त' शमिति सुखम्, गिरौ शम् गिरिशम्, सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः । स गिरिशन्तः, छान्दसो य लोपः । हे 'गिरित्र !' गिरिरक्षक ! तां 'शिवां' कल्याणीं 'कृणु' कुरु ।

'अच्छावदामसि' 'अच्छ' निर्मलं वदाम, अच्छशब्दस्य निपातस्येति दीर्घः । इदन्तो मसि इदमर्थको निपातश्च । 'अयक्ष्मं' नीरोगं 'सुमना' सुमनस्कम् 'असत्' भवेत् लिङर्थे लेट् तिप्, इतश्च लोप परस्मैपदेषु लेटोऽडाटावित्यट् ।

'शरव्या' शरसन्धायिनी ज्या, "शरो दध्यग्र बाणयोः" इति

या ते रुद्र ! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशं त्वाभिचाकशत् ॥८॥
असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुर्विलोहितः ।
ये चेमे अभितो रुद्रा दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषां हेड ईमहे ॥ ९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अदृशन् त्वावरोहन्तं नीलग्रीवं विलोहितम् ।
उत त्वा गोपा अदृशन्नुत त्वोदहार्य्यः ।
उत त्वा विश्वा भूतानि तस्मै दृष्टाय ते नमः ॥१०॥

शिवा । शरणमर्हतीति यत् "अच शरण्य" इति अचादेश । यद्वा शरद् शृताहा शिव "शरदायुध कोपयो" इति शिव । उग यादिभ्यो यत् । 'जीवसि जीवितु 'मृड' मोदय, यद्वा हि मृड । 'तया तन्वा 'न ' अस्मान् जीवयसि ।

'शन्तमया' अतिशयेन शं शन्तमा तया, 'अभिचाकशत्' कर्य्यङ्लुगन्ताल्लोट सिप, अट्, अतिशयेन प्रकाशयत्विति प्रार्थना ।

'बभ्रु' पिङ्गल, या एषां तु 'हेड स्तुतये 'ईमहे' कामयामहे ॥

'गोपा गोपाला 'अदृशन् अपश्यन् 'उदहार्य्य पानीयहारिण्य । 'विश्वा विश्वानि भूतानि अदृशन्, योगिनामप्यदृश्य त्वां कृपया आविर्भवन्तम् आदित्यवत् प्रकाशमान पामरा अपि दृष्टवन्तइत्यर्थः । 'वाजिने नैवेद्यं वाणरूपाय वा, मीढ्ष्टोति 'सन्तान' यणा ।

नमोऽस्तु नीलशिखण्डाय सहस्राक्षाय वाजिने ।
अथो ये अस्य सत्वानस्तेभ्योऽहमकरं नमः ॥११॥
नमांसि त आयुधायानातताय धृष्णवे ।
उभाभ्यामकरं नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥
प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो रात्न्योर्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषवः परस्ता भगवो वप ॥ १३ ॥
अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष ! शतेषुधे ! ।
निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः शम्भुराभरः १४
विज्यं धनुः शिखण्डिनो विशल्यो बाणवानुत ।
अनेशन्नस्येषवः शिवो अस्य निषङ्गतिः ॥ १५ ॥

'नमांसि' नमस्काराः, 'न आतताय' अनातताय, 'धृष्णवे' प्रगल्भाय, बाहुभ्यां तथा धन्वने नमोऽकरवमित्यर्थः ।

'उभयो' अरि प्रत्यरि भूतयोः रात्न्योर्धन्वनो ज्यां 'प्रमुञ्च' अनातता कुरु, रात्न्योर्विग्रहे लोकानां क्षोभो भवति, ततस्त्व अभय इति भावः । हे भगवः यास्ते हस्ते 'इषवः' बाणाः, ता 'परावप' पराङ्मुखा कुरु, त्वमपि कोपं लोकेषु मा कृथा इति भावः ।

इन्द्ररूपेण जगद्रक्षा इति प्रार्थयते । अवतत्येति । धनुस्त्वमधिज्यं कृत्वा 'सहस्राक्ष !' शक्ररूप ! शत 'इषुधयः' तूणा यस्य रूपा यस्य तत्सम्बोधनं, 'निशीर्य्य' तीक्ष्णीकृत्य 'मुखा' मुखानि 'नः' अस्मान्, 'शिवः' कल्याणरूपः 'शम्भुः' सुखहेतुः सन् 'आभर' धारय पोषय वा ।

'बाणवान्' तूणीरः विशल्योऽस्तु तोमररहितो भवतु, वैरिप

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।
अथो य इषुधिस्तवारे ! अस्मन्निधेहि तम् ॥१६॥
या ते हेतिर्मीढुष्टम ! हस्ते बभूव ते धनुः ।
तया त्वं विश्वतो अस्मानयक्ष्मया परिभुज ॥१७॥
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १८ ॥
ये चामी रोचते दिवि ये च सूर्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १९ ॥
या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीनाम् ।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ २० ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इतरेषु तत् प्रयोजनाभावात् । 'अनेशन् अहमस्य अभुवन्, अभिपत्सुमो अलिख्येत्यमिति धार्मिकेन स्तुतिं मुपाख्याति एवम्, 'निषङ्गिने' निषङ्ग ।

'विश्वतः' सर्वतः, अस्मान् परिवृणक्तु परिरक्षतु, अरे सम्बोधने, 'अथो पश्चात् रक्षणानन्तरं य तव इषुधि, अमिम् 'तं' हेति बाण निधेहि स्थापय ।

हे मीढुष्टम । सेचकतम 'अयक्ष्मया अरुग्णया 'तया' हेत्या 'परिभुज' परिपालय ।

'सदस्कृतं' स्थाने यातुधानानां' रक्षसां, वनस्पतीनां ये सर्पा, ते हि जनान् दशन्ति । 'अवटेषु' गर्तेषु ।

यः स्वजनान्नीलग्रीवो यः स्वजनान् हरिरुत ।
कल्माष-पुच्छमोषधे ! जम्भयाश्वरुन्धति ॥ २१ ॥
बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च नीलगलमालः शिवः पश्य ।
शर्वेण नीलशिखण्डेन भवेन मरुतां पिता ॥२२॥
विरूपाक्षेण बभ्रुणां वाच वदिष्यतो हतः ।
सर्वनील-शिखण्डेन वीर ! कर्मणि कर्मणि ॥२३॥
इमामस्य प्राशं जहि येनेद् विभजामहे ।

केदाराधीशं महिषरूपं स्तौति, य इति। 'यः' शिवः 'स्वजनान्' भक्तान् प्रति नीलग्रीवः, यश्च स्वजनान् भक्तान् प्रति 'हरिः' हरितवर्णो भक्तवात्सल्येन भवति। महिषस्य हि तादृग्रूपं सम्भवति। हे ओषधे! 'अरुन्धति' रोधरहिते त्वं 'कल्माषपुच्छं' कृष्णपाण्डरपुच्छम् 'आशु' शीघ्रं 'जम्भय' भक्षणेन वीर्यवन्तं कुरु, ओषधीनां पशुभक्ष्यत्वात्। "कल्माषो राक्षसे कृष्णे कल्माषः कृष्णपाण्डुरे" इति विश्वः। केदारेश्वरस्य महिषरूपत्वात् पुच्छवत्ता सम्भवति।

बभ्रुः पर्णिष्ठवयवे पिङ्गलवर्णः, यस्य पिङ्गलवर्णकर्णः, नीला गले माला यस्य सः, शिव इत्यत्र नीलपीतश्च शिव इति पाठो युक्तः। पितेति तृतीयार्थे प्रथमा, पित्रा इत्यर्थः।

यश्च वाचं वदिष्यतः पित्रा देहमात्रस्य जनको ब्रह्मा येन दण्डेन हतः, तं त्वं पश्येत्यन्वयः। 'हे वीर! कर्मणि कर्मणि' विहित प्रतिषिद्धरूपे।

इमाम् 'अस्य जनस्य 'प्राशं' ... ओषधे हे ओषधे! 'जहि' वेद विहित प्रतिषिद्ध कर्मविषयं संशय

नमो भवाय नमः शर्वाय नमः कुमाराय शतये २४
नमो नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।
यस्य हरी अश्वतरौ गर्दभावभितः सरौ ॥ २५ ॥
तस्मै नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।
नमः सभाप्रपादिने ॥ २६ ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति नीलरुद्रोपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

कण्ठश्रुत्युपनिषत् ।

ओं योऽनुक्रमेण सन्न्यस्यति, स सन्न्यस्तो

निराकुरु इत्यर्थः। 'येन' कर्मणा 'इदं' जगत् 'विभजामसि' कर्मभूमि-भोगभूमि-रूपेण विभक्तं कुर्मः। 'कुमाराय' बालाम-भिभूताय, 'शतये' संहर्त्रे।

'सभाप्रपादिने' सभां प्रपद्यते तच्छीलः सभाप्रपादी तस्मै नमः इत्यर्थः। 'अश्वतरौ' ईषदश्वसमत्वं ययोः तौ अश्वतरौ, गर्दभाद्वडवायां जातौ द्विसरौ, अभितः सरत इति अभितः सरौ गर्दभौ वर्तेते। द्विशफिः समास्थयौ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां नीलरुद्रस्य दीपिका ॥
इति नीलरुद्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

यजुर्वेदे तु चरका द्वादशैषां कठाभयः।
तथाभ्योपनिषत्सुभ्रा कठःकण्ठ आत्मश्रुतिः ॥ १ ॥
य आश्रमानुक्रमेण सन्न्यस्यति, स एव मुमुक्षुपयोगी, न तु

भवति। कोऽयं सन्न्यास उच्यते? कथं सन्न्यस्तो भवति?।

य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति, मातरं पितरं भार्यां पुत्रान् सुहृदो बन्धूननु-मोदयित्वा, ये चास्यर्त्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्व-वद्वृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात्, सर्वस्वं दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पात्रैः समारोप्य,

---

सति रागे चान्यमप्युत्क्रमेण, इत्याह, योऽनुक्रमेणेति। ब्राह्मणो देवान् मन्युक्तिरूपा चाख्यायिका विद्या सम्प्रदाय-प्रदर्शनार्था। 'अनुक्रमः' "ब्रह्मचारी वेदमधीत्य" इत्यादिवक्ष्यमाणः। कोऽय-मिति सन्न्यास-स्वरूपप्रश्नः। कथमिति प्रकारप्रश्नः।

'क्रियाभिः' ब्रह्मचर्यादारभ्य नित्य-नैमित्तिकाभिः 'सुगुप्तं' रक्षितं पापास्पृष्टम्। 'पूर्ववत्' यथा अग्निष्टोमादौ वृतवान्, तथा वृणीत्वा। सन्न्यासकालेऽपि 'वैश्वानरीं' विश्वानरदेवत्यां, 'सर्वस्वं' यथायोग्यं मात्रादिभ्यः। यद्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं दक्षिणां दद्यात्. ऋत्विजः इत्येव ऋत्विक् वृणीत्वा कारणात्, 'अङ्गान्' अङ्गानि हस्त मुख-नासिकादीनि, ऋत्विजः प्रयोज्य-कर्तृन् सर्वैः. 'पात्रैः' स्रुवादिभिः अधिकरणभूतैः कारणैः, यथा स्थाल्या पचतीति, 'समारोप्य' समारोपं कारयित्वा, अग्निषु प्राणान् समारोपयेत् इत्यन्वयः। अयमर्थः। प्रेते यजमाने चितायां यस्मिन्नङ्गे यत् पात्रं न्यस्यते, तस्मादङ्गस्य तस्मिन् पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः। यथा आस्यां

यदाहवनीये गार्हपत्ये अन्वाहार्य्य-पचने सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापान-व्यानोदान-समानान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत्। यद्यपुत्रो भवति, आत्मानमेवं ध्यात्वाऽनपेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत्, चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्य्यं चरेत्,

---

दक्षिणहस्तस्य, सुवयोर्नासिकायाः, इत्येवं तत्तदुपाधेषु तत्तदङ्गानां समारोपः।

एवं कस्मिन्नग्नौ कस्य प्राणादेः समारोपः ? इत्यत आह, यदाहवनीये इति। 'आहवनीये' पूर्वदिग्भागस्थे प्राणं 'गार्हपत्ये' पश्चिम-दिग्भागस्थे अपानम्, 'अन्वाहार्य्य-पचने' दक्षिणदिग्भागस्थे व्यानं, 'सभ्यावसथ्ययोश्च उत्तरदिग्भागस्थयोः क्रमेण उदान समानौ समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राणान् 'सर्वेषु' अग्निषु वा। अयमङ्गानां प्राणानाञ्च समारोपो यतीनां विदेहत्व-सिद्धये, अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु मुक्तोऽवतिष्ठते ॥ १ ॥

सशिखान् न तु शिखावर्जं 'निष्कृत्य' मुण्डयित्वा, विसृज्य अप्सु, 'निष्क्रम्य' पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य अनुमन्त्रयेत्

पाणिपात्रेणाशनं कुर्य्यात्, औषधवत् प्राश्नीयात्, यथालाभमश्नीयात् प्राणसन्धारणार्थं, यथा मेदो-वृद्धिर्न जायते ।

कृशीभूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्, विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयात् नान्यत् प्रतिगृह्णीयात् । यद्यशक्तो भवति, यो न क्लेशः, स तप्यते तप इति ।

यो वा एवं क्रमेण सन्न्यसति, यो वा पश्यति, किमस्य यज्ञोपवीतं ? का वास्य शिखा ? कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।

पुत्रम् । 'पवम्' एवं ध्यात्वा अहं ब्रह्मा अहं यज्ञः अहं सर्व-मिति । 'भैक्षचर्य्यं' भिक्षैव भैक्षं, प्रज्ञादिभ्यो अ:, भिक्षायाः समूहो वा भैक्षं, भिक्षादिभ्योऽण् इत्यण् । तस्य चर्य्यं चरणं, गद-चर-यम-यातुपसर्गे इति यत् । 'चरेत्' आचरेत् ।

'कृशीभूत्वा' कृशीभूय: कामादि-विकार-निरासार्थम् । 'विशीर्णं' जीर्णं यतीनां हृदयस्थ लोकाचारस्तु श्रुतिविरुद्धः । 'अन्यत्' नूतनम् अधिकं वा ।

यद्यशक्तो भवति, तर्हि गृह्णीयादित्यनुषङ्गः । 'यो न क्लेशः' तपसि शीतोष्ण-क्षुधादि-सहने न क्लेशः क्लेशरहितः समर्थः, स तप्यते तपः, तत् सहेतैवेत्यर्थः ।

'एवं'-मातरं पितरमित्यादि-प्रकारेण 'क्रमेण' ब्रह्मचर्य्या-

तान् होवाच, इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्य्यं निर्वर्त्तयन्नुदपात्रे जलतीरे निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति।

अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति। तान् होवाच, यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं नवा दिवा। तदप्येतदृषिणोक्तं सकृद्दिवाहैवास्मै भवति। य एवं विद्वान् नैतेनात्मानं सन्धत्ते, सन्धत्ते।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यत्नक्रमेण। 'वा' अथवा य 'व्युत्तिष्ठति' व्युत्क्रमेण भवत्यति, यदि चेतरथेत्याद्युक्तत्वात् यदहरेव विरजेदित्येवप्रकारेण विरक्तोऽपि। किमस्येति। यज्ञोपवीताद्यभावे कथं स्नान ध्यानम्? इति प्रश्नः। कथं चेति। परमहंसस्य याचनमात्रात् 'उपस्पर्शनम्' आचमनादि।

'विद्या' ज्ञानम्। कथं वेत्यस्योत्तर नीरैरिति। 'उदपात्रे' परकीये।

अस्तमिते इति। अत एव शिष्टाचारो तडाकाद्युदकं न स्प्रष्टव्यमिति गम्यते। यथाहनीति, सर्वार्थविषय प्रतिषेध इति भाव। 'ऋषिणा' वेदेन, 'सकृद्दिवा एक दिनमेव नित्यं ब्रह्मदर्शितत्वात्। 'एतेन सन्न्यासोपायेन, इय शाखान्तर छान्दोग्यश्रुति,

"न हि सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति स्मृते।

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन्, न विद्मो न विद्म इति। सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद्-वदतो ख्यास्येति।

ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत् सर्वम्।

देवानां सार्ष्टितां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति। य एवं वेद, सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं

सन्न्यासेनाकृतार्थता सन्न्यासानन्तरमाख्या तत्त्वं, देवा ह वा इति। 'देवा' पण्डिता 'प्रजापतिं' गुरुम् अब्रवीत् 'ब्रह्मिष्ठेभ्य' ब्रह्मविद्भ्य, तमतिशयेन ब्रुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठा', वेदविद्वान् देवान् प्रत्यूचिवानित्यर्थः। ईप्सिततमस्यापि क्रिययाभिप्रेयमाणत्वविवक्षया सम्प्रदानत्वम्। वेदत एव ज्ञानप्राप्तिर्नान्यथेति दर्शयितुं देवानां ब्रह्मिष्ठत्वं विशेषणम्।

किमुक्तवान् ? इत्याह, मे तदिति। 'मे' मम 'वदत' ब्रुवत सम्बन्धेन 'तत्' ब्रह्म 'ख्यास्येति' ज्ञानं प्रख्यापयेति सोऽब्रवीत्।

'तत' अनन्तरं गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं 'वै' निश्चितं 'ते देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमा 'न वदन्तो न वदन्त' प्रत्येकं मौनिनः स्थिताः, यैर्यैर्ज्ञानं प्राप्तं, ते तेऽनोक्तुं शक्ताः स्युरित्यर्थः। वाक्यसमाप्त्यर्थोऽभ्यासः। 'इति' उपदेशसमाप्तौ। उक्तं सन्न्यासपूर्वकत्वमुपसंहरति एतत् सर्वमिति। तत् 'एतत् सर्वं' परमहंससन्न्यासज्ञानं कथितमित्यर्थः।

ज्ञानस्य फलमाह, देवानामिति। 'सार्ष्टिता' समानर्द्धिता

ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति। अथ पुत्रो वदति, अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोङ्कारोऽहं स्वाहा अहं स्वधाऽहं धाताऽहं विधाताऽहं त्वष्टाऽहं प्रतिष्ठास्मीति तान्येतानि।

अनुव्रजन्नाप्नुमापातयेत्। यद्यनुमापातयेत्, प्रजां छिद्यां छिन्द्यात्, प्रदक्षिणमावृत्य एतमेतं स्थानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति, स स्वर्गी भवति, स स्वर्गी भवति।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

'सालोक्यतां' समलोकतां 'सायुज्यतां' संयुक्ततां पित्र्यं आर्षेयं अन्ताभ्यां व्याप्तिं तत्।

परस्तवनविधिं संक्षेपेण उक्त्वा, विस्तरेणाह, ब्रह्मासीति। 'धाता' धारयिता, विधाता कर्ता। प्रतिवचनेऽपि अहं स्वाहा अहं स्वधेति द्रष्टव्यम्। 'तान्येतानि' प्रतिवचनानीति शेषः।

पितरि प्रयाति नातिदूरमनुव्रजनं कर्तव्यं, शोकश्च न कर्तव्य इत्याह, अनुव्रजन्नाप्नुमिति। अनुपाते दोषमाह यदिति। 'यत्' यदि, तत उदकान्तं चैत्यवृक्षपर्यन्तं वा गत्वा निवर्तमाना प्रदक्षिणमावृत्य पितरं प्रदक्षिणीकृत्य पुत्रादयः 'एतमेतं' इति ह्यारम्य तत्राकादि 'अनवेक्षमाणाः'

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा चरित-ब्रह्मचर्य्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्यताननुरूपाभिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य सन्न्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, द्वादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, द्वादशरात्रस्यान्ते-

---

मनयलोकयन्त 'प्रत्यायन्ति' प्रत्यागच्छन्ति, यमुद्दिश्य न शोचन्ति, स पुमान् पित्रादि, 'स्वर्गं' नित्यसुखं मोक्षं तमनुभवति ॥ २ ॥

क्रमसन्न्यास प्रकारमाह, ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचारी सन् वेद वेदौ वेदान् वा अधीत्येति शक्त्यपेक्षो विकल्पः। चरित 'ब्रह्मचर्य्य' ब्रह्मचर्य्य-व्रतानि येन, विद्या व्रत स्नातो न्यायागताभिः 'वृत्तिभिः' जीविकाभिः 'वितत्य' विस्तारयता कर्त्तव्या इत्युक्तत्वात्, यज्ञैः शक्तित इष्ट्वा च यः स्थितः, तस्य सन्न्यासो नान्यस्य, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।

शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्य्यात्तु नान्यथा" ॥ इति।

तत्रापि विशेषो गुरुभिरिति। 'बान्धवैः' पत्न्यादिभिश्चानुज्ञात "आश्रमादाश्रमं गच्छेत्" इति वचनात् वानप्रस्थाश्रम पूर्वकं सन्न्यास इति, तमादावाह, सोऽरण्यमिति। 'परेत्य' गत्वा। एकं द्वादशरात्रं होमं भोजनं पयसा कार्य्यं इत्याह द्वादशेति। "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नस्तस्य देवता" इति श्रुतेः पयसा भोजनवद्धोमोऽपि युक्तः।

ऽग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्, अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात्, मृण्मयान्यप्सु जुहुयात्, तैजसानि गुरवे दद्यात्।

मा त्वं मामपहाय परागाः, नाहं त्वामपहाय परागामित्येवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेवमाहवनीयमरणिदेशाद् भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके।

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात्। अत ऊर्द्धमन-

---

सन्न्यासविधिमाह, द्वादशरात्रस्येति। अग्नये आग्नेयं, वैश्वानराय वैश्वानरं, प्रजापतये प्राजापत्यं चरुं जुहुयादित्यन्वयः। 'त्रिकपालं' त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं विष्णुदेवताकं जुहुयात्, 'अग्निसंस्थितानि' अग्न्यर्थं स्थापितानि अरण्यादीनि "यत्राद् यत्र गच्छ" इति मन्त्रेणाग्नौ 'जुहुयात्' प्रक्षिपेत्। 'गुरवे' आचार्याय ऋत्विजे।

अग्निप्रार्थनमाह, मात्वमिति। माम् 'अपहाय' हित्वा त्वं मा 'परागाः' परागच्छ। अहमपि त्वां हित्वा 'न परागां' न परागच्छेयमिति श्रीनग्नीन् प्रार्थयेत्। अरणिदेशादिति। यत्र अरणिर्दग्धा, ततो देशात् 'उद्धृत्य' गृहीत्वा मुष्टिमात्रं भस्म पिबेदित्येके।

'निष्कृत्य' समूलान् निष्काश्य स्थानाद्दूरीकृत्य, कृञ् करणे, यद्वा कृतीच्छेदने, 'निष्कृत्य' निःशेषं छित्त्वा 'सशिखान्' शिखासहितान्, शिखामपि न रक्षणीयेत्यर्थः। 'विसृज्य'

अनशनं प्रविशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थान वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।

स य. साय प्राश्नीयात्, सोऽस्या. साय होमः, यत् प्रातः सोऽयं प्रात, यद्दर्शे तद्दर्शे, यत् पौर्ण मास्ये तत् पौर्णमास्ये, यद्वसन्ते केश श्मश्रु-लोम-नखानि वापयत्, सोऽस्याग्निष्टोम., सोऽस्याग्निष्टोम ।

चतुर्थ खण्ड ॥ ४ ॥

काण्डादुत्तार्थ्य । अत ऊर्द्धमिति । एतावत् स्वय कृत्वा पन न्नारमनशनादि कुर्यात् इच्छाविकल्पोऽयम् । 'वीराध्वान' चि युद्धे सम्मुखतयाऽकालमृत्येण मरणम् । तदुक्तम्—

"द्वाविम पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ ।
परिव्राड्योग युक्तात्मा रणे चाभिमुखो हत" ॥ इति ।

यद्वा वीराध्वान नामक तीर्थं तदुक्त वायुपुराणे उत्तर खण्डे तीर्थावलिवर्णने,—

"श्राद्धर मानसञ्चैव देवखातमथापरम् ।
वीराध्वान महापीठ पश्चिमोत्तर दक्षिणे" ॥ इति ।

महाप्रस्थान यावन्मरणमुत्तराया गमनम् वृद्धा'

श्रमिन, तेषामाश्रम स्थान निवास वा गच्छेत् । अथिन पक्षे वृद्धेभ्यो दीक्षामुपेयात् दीक्षोपादाने महावाक्योपदेश योग यज्ञदानञ्च ।

कर्म परित्याग प्रयुक्त प्रत्यवाय शङ्का निरस्यति, स य इति । अनेन हिरण्यनमनुष्ठायते, कादाचित्काभिप्रायश्चेद, यद्दर्श

सन्न्यासाग्नौ न पुनरावर्त्तयेत्, यन्मन्युर्जायामावहेदिति। अध्यात्म मन्त्रान् जपेत्, स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात्, काषायवास, कक्षोपस्थलोमान् वर्जयेत् ; लघुमुण्डोऽसूत्रोदरपात्रं कपालादित्यध्यात्ममथ ध्यायत ऊर्द्धगो याहु॰ ।

विमुक्तमार्गी भवेदनिकेतश्चरेत्, भिक्षाशी

प्राश्नीयात् तद्गृहे कर्त्तव्य, इत्यं इति स्वचित कर्म्म करोतीत्यर्थः । केशेति, कक्षोपस्थवर्जम्। अत्रादेव लिङ्गादसन्ते चीरमिति गम्यते। दिकणि कृष्णमसाख्यर्थं ॥ ४ ॥

मध्यस्थेत्यादि जाबालोपनिषदि व्याख्यातम्। शाखाभेदात् क्वचित् पाठभेदः। 'इत्युक्त्वा' अभय दत्त्वेत्यर्थः। 'दीक्षा' सन्न्यासदीक्षाम् एतावत्त कालं चैतन्यमेव स्थित। कक्षो पस्थ स्थितानि लोमान्' लोमानि वर्जयेत्, अतएव 'लघु मुण्ड' न गुरुमुण्डनक्रिय, लघुमुण्डं शिरो यस्य इति च। 'असूत्र अयज्ञोपवीतसूत्र कान्दम सन्धि। उदरपात्र कपा दिति प्रश्नकथयितव्य, अस्योदरमेव पात्रम् असूत्रस्य मुण्ड शिरस्कस्य कपालादित्यथ। अध्यात्ममन्य ध्यायत इति भवे दित्यन्तम् उत्तरम्। 'अथ' यति अध्यात्म ध्यायत सत ऊर्द्धगा याहु 'भवेत्' यत्नं से प्रसिद्धाऽयमध्यात्मनिष्ठ इति [illegible] वात्स्याय चीनादिना इत्यथ। ऊर्द्ध गायावुरिति पाठे ऊर्द्ध्वमोक्षाय 'गायाद्' [illegible] ।कर्द्धं, 'गोपायु दण्डो यस्य इति वा।

न दद्यात् लवैकं धारयेज्जन्तु संरक्षणार्थं वर्षा वर्जमिति ।

तदपि श्लोकः ।

कुण्डिका चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥१॥
पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥
स्नानं दानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।

ननु भिक्षादिकं पक्षान्तरोपयोग्यपि भवत्येव इत्यत आह विमुक्तमार्ग इति । अनेन दक्षिणोत्तरमार्गौ विमुक्ताविव समवनीयत इति श्रुतेरिति भावः । भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी, 'न दद्यात् लवैकम्' अन्नमध्ये एकं लवमपि न दद्यात् अधिकाराभावात्, 'धारयेत्' एकत्र तिष्ठेत् । किमर्थम् ? जन्तुसंरक्षणार्थम्, कदा ? 'वर्षास्वपि' विरोधिलक्षणया वर्षास्वित्यर्थः ।

अथवा अनिकेतः सन् चरेत् अटेदेव, वर्षावर्जं वर्षासु नाटेत् । तत् कुतः ? जन्तुसंरक्षणार्थमित्यन्वयः, वर्षास्वटने हि जन्तवो म्रियन्ते । न दद्यात् भिक्षाच भिक्षुकान्तराय, लवैकं धारयेदित्यत्र न इत्यत्र भिक्षाच लवस्य सङ्ग्रहं न कुर्यादित्यर्थः । इति शब्दो ब्राह्मणसमाप्तौ ।

कुण्डिकादिकं विदण्डिनः प्राप्तं परमहंसस्य निषिध्यते, कुण्डिकामित्यादिना । यति 'परमहंसः' । ननु स्नानशौचादिकं पात्राद्यभावे कथं स्यात् ? अत आह, स्नानमिति ।

नदी-पुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥३॥
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान्॥४॥
एतां वृत्तिमुपासन्ते घातयन्तीन्द्रियाणि च॥

पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

इति कण्ठश्रुत्युपनिषत् समाप्ता॥ १८॥

पिण्डोपनिषत्।

ओं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणमिदमब्रुवन्।

'दान' जलदानं प्रणवतर्पणम्; ध्यानमिति पाठे 'ध्यान' समर्पणम्। 'शून्यानि' गृहनगरादि निष्ठानि। जलाशये देवे शयनं निषेधति, नदीति। 'स्वपेत्' सुप्यात्। न मिष्टान्न रुचिनोऽपि कृच्छ्रादिपरः स्यादित्याह, नात्यर्थमिति। गमनादि-समर्थं शरीरं धारयेदित्यर्थः। तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः स्यादित्याह, स्तूयमान इति। 'घातयन्ति' अभिभवन्ति। अन्ये विरक्तिर्द्रष्टव्या।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिकेयं कण्ठश्रुतेः॥
इति कण्ठश्रुत्युपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ १८॥

यो खण्डमिव पिण्डहेतु सप्तविंशति पूरुषो।
पिण्डोपनिषदुद्दिष्ट वैराग्य जननाय सः॥ १॥
संसार विमुक्त्यै परमहंससंन्यास उक्त; तद्रहितानां पिप

मृतस्य दीयते पिण्डं कथं गच्छन्त्यचेतसः ? ॥१॥
भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।
हंसस्त्यक्त्वा गतो देहं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ?॥२॥

ब्रह्मोवाच,—

अहं वसति तोयेषु अहं वसति चाग्निषु ।
अहमाकाशगो भूत्वा दिनमेकन्तु वायुगः ॥ ३ ॥
प्रथमेन तु पिण्डेन कलानां तस्य सम्भवः ।
द्वितीयेन तु पिण्डेन मांस-त्वक्-शोणितोद्भवः ॥४॥
तृतीयेन तु पिण्डेन मतिस्तस्याभिजायते ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्थि-मज्जा प्रजायते ॥ ५ ॥
पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरो मुखम् ।

त्मनां का गतिः ? इति संशये वैराग्यजननाय संसारिणां पराधीनां गतिं निरूपयितुं पिण्डोपनिषदारभ्यते, 'देवता इति'। आख्यायिका विद्या सम्प्रदायाविच्छेद-प्रदर्शनार्था दीयते पिण्डं लोकैरिति शेषः। तत्र शरीरमन्तरेण चेतना-रहिता मृताः कथं गच्छन्ति ? इति प्रश्नः।

'पञ्चसु' भूतेषु विषये पञ्चधा देहे भते सति हंसः कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? इति द्वितीयः प्रश्नः।

द्वितीयस्योत्तरमाह, अहमिति।

भोगोचित-शरीरोत्पत्तिद्वारा चेतनः सन् पिण्डं गृह्णातीति।

आद्यस्योत्तरमाह, प्रथमेन त्विति। 'कलाः' षोडश पञ्च-प्रश्नोक्ताः, यथा,—

षष्ठेन क्रतपिण्डेन हृत्-कण्ठं तालु जायते ॥ ६ ॥
सप्तमेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रजायते ।
अष्टमेन तु पिण्डेन वाचं पुष्यति वीर्य्यवान् ॥ ७॥
नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रिय-समाहृतिः ।
दशमेन तु पिण्डेन भावानां प्लवनं तथा ॥ ८ ॥
पिण्डे पिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन सम्भवः ।
पिण्डदानेन सम्भवः ॥ इति ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदे पिण्डोपनिषत् समाप्ता ॥ २० ॥

"कला षोडश भूतानि प्राणोऽन्न अन्न कर्म च ।
श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनो मात्र शरीरकम्" ॥ इति ।

दश पिण्डा दशसु दिनेषु पुत्रादिभिर्दीयमाना प्रथमादि शब्देनोक्ता । 'भावा' क्षुत्तृषादय', 'प्लवनम्' उद्बोध । अय मर्थो गरुडपुराणे एतत्क्रुतिमूलं एव सोपपत्तिको भगवता गरुड प्रत्युपपादित । देहावयवोत्पत्ती च मूर्द्धादिक्रम उक्त', तथा हि,—

"प्रथमेऽहनि य पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।
ग्रीवास्कन्ध द्वितीये च तृतीये हृदय भवेत् ॥
चतुर्थे च भवेत् पृष्ठि पञ्चमे नाभिरेव च ।
षट् सप्तमे कटिर्गुह्यमूरू चाप्यष्टमे तथा ॥
जानु पादौ तु नवमे दशमेऽह्नि क्षुधा भवेत् ।
देहभूत क्षुधाविष्टो गृहद्वारे च तिष्ठति ॥
दशमेऽहनि य पिण्डस्त दद्यादामिषेण ॥ ।
यतो देहे समुत्पन्ने प्रेतो जीव क्षुधान्वित ॥

आत्मोपनिषत् ।

ओम् अथाङ्गिरास्त्रिविधः पुरुषः ; तद्यथा,—बाह्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।

त्वगस्थि मांस-मज्जालोमाङ्गुल्यङ्गुष्ठ पृष्ठ वंश-नख-गुल्फोदर-नाभि-मेढ्र-कट्यूरु-कपोल भ्रू-ललाट-बाहु पार्श्व शिरो-धमनिकाक्षीणि श्रोत्राणि भवन्ति, जायते, म्रियते, इत्येष बाह्यात्मा नाम ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनश्नन्नामिष श्राद्धेन क्षुधा तस्य न नश्यति ।
एकादशं द्वादशश्च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम्" ॥ इति ।
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां पिण्डोपनिषद्दीपिका ॥
इति पिण्डोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

आत्मत्रयी पराख्योपनिषत् खण्डत्रयान्विता ।
अष्टाविंशी ग्रन्थसङ्ख्याख्या शौनकवर्णिता ॥ १ ॥

पिण्डग्रहणे विरक्तस्य परमात्मानं बोधयितुं शाखाचन्द्र न्यायेन आत्मद्वयं निरूप्य निरञ्जनं संसारातीतं परमात्मानं निरूपयितुमिदमारभ्यते, अथाङ्गिरा इति। 'अथ' ब्रह्मणा देवर्षीन् प्रति पिण्डनिरूपणानन्तरं तद्विमोक्षार्थी अङ्गिरा उवाचेति शेषः । बाह्यात्मादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

जायते म्रियते इति, प्रत्याहारेण षड्भावविकारा यास्कोक्ता गृह्यन्ते । यथा, "जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते,

वटकणिका श्यामाक-तण्डुलो बालाग्रशत-सहस्रविकल्पनादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न जायते, न म्रियते, न शुष्यते, न क्लिद्यते, न दह्यते, न कम्पते, न भिद्यते, न छिद्यते, निर्गुणः साक्षी भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवलः सूक्ष्मो निष्कलो निरञ्जनो निरभिमानः शब्द-स्पर्श रूप-रस गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निरा काङ्क्ष ।

ममाश्लत्वात् संस्कारानाह, प्राणायामेति । प्राणायामादिभि र्योगानुमानेन च अध्यात्मचिन्तक प्रति प्रकाशते इति शेष ।

नन्वसौ विभुर्विश्वाधिक प्रमाण कथमप्रत्यक्ष ? इत्या शङ्क्याह, वटकणिकेति । यथा 'वटकणिका' वटबीज सूक्ष्मापि महान्त वट सूते, एवमसौ सूक्ष्मोऽपि जगत् सूते । श्यामाक तण्डुलोऽतिसूक्ष्मोऽपि महान्त स्तम्ब सूते, तद्वदसावित्यर्थ ।

ननु बीजवटादीना प्रत्यक्षोऽपि किं न स्यात् ? अत आह, बालाग्रेति ।

"बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीव स विज्ञेय स चानन्त्याय कल्पते" ॥

इति श्रुते । अतिसूक्ष्मत्वात् सर्वथा अप्रत्यक्ष इत्यर्थं । न लभ्यते कर्मेन्द्रियै, नोपलभ्यते ज्ञानेन्द्रियै, जन्म मरण शोष क्लेद दाह कम्प भेद च्छेद निषेधे क्रियाभाव निरूपितम् । 'साक्षी' साक्षाद्द्रष्टा 'भूत' सिद्ध 'शुद्ध' सहजागन्तुक मल रहित 'निरवयवात्मा' सावयवात्मभेदशून्य; 'केवल' सजा

रामपूर्वतापनीयोपनिषत्।

ओं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था-चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम्। 'संस्कार' पूर्वमप्राप्त, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात्।' दिङ्मात्रः समाप्तयाँ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका॥

इत्यात्मोपनिषदो दीपिका-सम्पूर्णा॥२१॥

ओं श्रीराम-तापनीयेऽस्मिन् पञ्चविंशत्तमे मते।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः॥१॥

"यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः।
नाभिह्रदाम्बुजादासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः॥
यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम्॥
एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्"॥ 'इति स्मृतेः नारायण-कथनानन्तरं तदवतार-कथनावसरे प्राप्ते मुख्यत्वात् रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति। श्रीरामस्वरूपन्तु नारसिंहे निर्णीतम्। 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्मजस्य सूर्यवंश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ' नानावतार मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तेति शेषः। अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता। तस्य निर्वचनम् अखिलं रातीत्यादि।

स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः ।
राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥
रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः ।
राक्षसान् मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम् ।
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः ॥ ४ ॥

'स' इति विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः । 'मही स्थितः' भूमौ स्थित्वा सन् 'राति' ददाति साधुभ्योऽखिलं वाञ्छितम् 'राजते शोभते च' इत्यन्वर्थतया यद्योगेन राम इति लोकेषु विद्वद्भिः स्मृतः । सर्वं प्रकृतिमात्रशेषं, महीस्थित शब्दस्याध्याहारशेषः ।

राक्षस मरण शब्दयोराद्याक्षरशेषं इत्याह राक्षसा इति। "रामो राक्षस मर्दनः" इति प्रसिद्धेः । अथवा डित्थादि शब्दवद् यदृच्छाशब्द एवायं न क्रिया शब्दः गुणातिशयात् प्रसिद्धिगत इत्याह, स्वेति। स्वोद्रेकतः स्वमहिमतो गुणातिशयाद्वा चमत्कारादेरिव ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि 'ख्यातं' प्रसिद्धिमागतं, तत्स्य क्रियानिमित्तं दर्शयं । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे गुणक्रिया जाति शब्दवद्यदृच्छाशब्दोऽपि सत्प्रवृत्तिनिमित्त । निमित्तान्तरमाह अभिरामेणेति। रमयतीति रामः अभिरामः तस्यो वा । विग्रहान्तरं राक्षसानिति। राक्षसान् मर्त्यरूपेण रामः आद्याक्षरशेषः । 'मनसिजं चन्द्रं' "चन्द्रमा मनसो जातः" इति श्रुतेः राहुः यथा प्रभाहीनं करोति तथा राक्षसान् प्रभाहीनान् कृत्वा विख्यातः यः स रामः

तस्य ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं तस्य पूजनात्।
तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥५॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥
चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७॥

इत्यर्थः । निमित्तान्तरमाह, राज्याद्यैश्चामिति । धर्ममार्ग मिति । तस्य चरित्रेण श्रुतेन धर्ममार्गं राति, 'नामतः' उच्चारितात् ज्ञानमार्गं राति, तस्य ध्यानेन वैराग्य राति, तस्य पूजनात् ऐश्वर्य्यं 'राति' ददाति, राज्याद्यैर्णा मद्योद्धता तथेति समुच्चये । अतोऽस्य रामस्य रामाख्या भुवि स्यात् । अथ तत्त्वतः' वस्तुतः पर्य्यन्त उच्यते इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रमन्ते इति । 'अनन्ते' देश काल वस्तु परिच्छेद शून्ये 'नित्ये' नियतं षड्भाव विकार शून्ये च, 'आनन्दे' सुखैकरूपे 'चिदात्मनि' चिद्घने अमूर्त्तब्रह्मणि 'योगिनः' निरुद्धेन्द्रिय ग्रामाः 'रमन्ते' ध्यानेन तृप्यन्ति इति हेतोः रामपदेन 'असावेव दशरथात्मजः' 'परं' मुख्यं ब्रह्म अभिधीयते, अधिकरणे घञ् ।

ननु मूर्त्तस्य कथमानन्त्यादि ? अमूर्त्तस्यापि कथमानन्त्यादि ? इति चेत् सत्यं समाधिः, अपरिदृष्टार्थं स्वीकार स्योभयत्रापि समः, तस्मात् "द्वावेव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चा मूर्त्तञ्च" इति श्रुतेरसद्दोष एव न्यायः, वचनानि त्वपूर्वत्वा दिति न्यायादलौकिकार्थं बोधन श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामस्वरूपं निरूप्य ब्रह्मण कथं शरीरित्वमित्याशङ्क्य

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादि-कल्पना ।
द्वि चत्वारि षडष्टासां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥
अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्युताः ।
सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा ।

उत्तरमाह, चिन्मयस्येति । चिन्मयस्य ब्रह्मणः 'रूपकल्पना, मायिकं रूपमित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या सर्वस्यैवैकस्यापि विरुद्धनानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति । रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्थाः, तासां, देवतानां पुंस्त्वकल्पना यथा रामः पुमान्, स्त्रीत्वकल्पना यथा सीता स्त्री, अङ्गकल्पना यथा त्रिनयनचतुर्भुजत्वादि रुद्रविष्ण्वादीनाम्, अस्त्रकल्पना यथा शार्ङ्गं धनुः, नन्दकः खड्गः ; आदिपदाद्भूषणवाहनादि कल्पना ।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारीति । 'आसां' देवतानां 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथिताविति विपरिणामोऽविभक्तिकश्च निर्देशः । तथा 'चत्वारि' चत्वारो हस्ताः कथिताः, यथा हरे- लिङ्गव्यत्ययः । तथा तासां षड्भुजाः कथिताः, यथा मूर्तिभेदानामम्बिकायाः अष्टहस्ता पुरुषोत्तमस्य दश षड्वक्त्रस्य द्वादश षोडशाष्टादश चण्डिकामूर्तिभेदानाम् । शङ्खादिभिः' आयुधैः । सहस्रहस्ता विश्वरूपस्य । 'वर्णाः' श्यामश्वेतादयः, 'वाहनानि' गरुडसिंहादीनि तेषां कल्पना न तु वस्तुतोऽस्ति ॥ ८-९ ॥

शक्तेरपि कल्पना, स्वरूपातिरिक्ताया पृथक् शक्तेरभावात् तस्याः पार्थक्यं कल्प्यते । अथवा इदं मन्त्रात्मकमाह मनसा

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥
ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादि-सञ्ज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥११॥

शक्तयः, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना। एवं ब्रह्मणि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना ।१। पुंस्त्र्यङ्गाङ्गादि-कल्पना ।२। सर्ववाहन-कल्पना ।३। शक्ति-कल्पना ।४। सेना-कल्पना चेति ।५। अथवा, ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधेति परिणामेनेति। ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य अतः तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥

'ब्रह्मादीनां' स्थावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्र' राममन्त्र। वक्ष्यति हि "तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्" इति। यद्वा "इति रामपदेनासौ परं ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां 'वाचक' रामनामात्मको मन्त्र। आदिशब्द पूर्वोक्तसर्व-विशेषापेक्षः।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण सप्तचत्वारिंशद्गुह्यानां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य मूलश्लोकस्य च वाचक, 'अन्वर्थ' सर्वार्थानुगतं ब्रह्म तत्त्वादि-प्रपञ्चजातं, तस्य 'सञ्ज्ञा' ज्ञानं यस्मात् सोऽन्वर्थसञ्ज्ञ, स्वार्थे कः, सर्ववाचक इत्यर्थः।

यद्वा द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि, अन्वर्थं सञ्ज्ञक, आदिसञ्ज्ञ-कश्च, अन्वर्थता "मननात्त्राणनान्मन्त्र" इति, "राक्षसा मरणं यान्ति" इत्यादिश्च, आदिसञ्ज्ञता आदिमन्त्रत्वात्। स च 'मन्त्रिणा' गुरुतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्य। विपक्षे बाधकम् एव-मिति। 'एवं विना' अर्थस्मरणपूर्वकमन्त्रजपं विना 'देवः' परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

क्रिया-कर्मेति कर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥१२॥
सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।
विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ॥१३॥
स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते ॥

'क्रिया' आह्वानादिरूपा, 'कर्म' स्तोमारणादि, 'इति' इदमामर्थं कर्तृणां भक्तानाम् अर्थं मन्त्रो वदति । मन्त्रस्य कस्मादेत आह, मननेति । 'मननात्' साधनात् 'त्राणनात्' त्राणात् मन्त्रः, त्राणस्य कारणं त्राणनं, मननेन त्रायते इति विग्रहः । आद्य मन्यदादित्वात् क्विबन्तं अन्त्य सुपिस्य इति कान्ता । सर्वस्य 'वाच्यस्य' वक्तव्यस्य स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य वाचकः प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सेति । सा' यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्ययात्मकस्य सूक्ष्मात्मकस्य मूलस्थूलव्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य 'विग्रह' शरीर, यन्त्रस्य देवाना सेनारूपत्वात्, तस्य सेनादि कास्यमेति स्मृतेश्च सर्वदेव शरीरमित्यर्थः ।

अथवा 'स' मन्त्र 'अभयस्य' निर्भयस्य 'देवस्य' रामस्य 'विग्रह' शरीर "मूर्त्ति मूलेन कल्पयेत्" इति स्मृतेः, अतो यन्त्रकल्पना कर्त्तव्या, अत्र विधि । अकरणे बाधक, विनेति ॥ १३ ॥

देवस्वरूपमाह, स्वभूरिति । 'स्वयम्' अन्यनिरपेक्ष 'भवति' विद्यते स्वभूः, 'ज्योतिर्मय' प्रकाशात्मा, 'अनन्त' देशत कालतश्च परिच्छेदरहित । अनन्त रूपेव यस्ये

जीवत्वेनेदमों यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥१४॥
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व तमो-गुणैः ।
यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥ १५ ॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।
रेफारूढा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चेति ॥१६॥
सीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ
जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त ।

रूपीतिपद रूपवत्त्वेऽप्यनन्तताऽव्याहतिसूचनार्थम् । स्वेनैव भासते न त्वन्येन स्वप्रकाशत्वात् । यच्च 'अभ्र' बिन्दु 'ज्योतिर्मय' रेफमिश्रित आकारेण निरूपितो अथ प्राणि स्थितौ राजितत्वात् 'स्वेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि स्व स्व रूपमर्थो वाच्यश्चेति । यद्वा स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्ति लयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्या रज-सत्त्व तमो गुणै यथायथमिदं वर्त्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणै कारणत्वेन च 'इदं' सर्वं भासीत्यर्थः । किं भूतम् इदम् ? 'ओं' परमात्मरूपमेव, वस्तुगत्या यथैवोद्धारः, तथैव रामबीजमिति ।

वटबीज दृष्टान्तमाह, यथैवेति । प्राकृत महत्तर्यद्वटबीजा दुत्पन्न ॥ १४ ॥ १५ ॥

रेफारूढा इति । रेफोपरिस्था 'र' ब्रह्म 'आ' विष्णु 'म' महेश्वर तिस्रो मूर्त्तय, तिस्र 'शक्तय' उत्पत्ति स्थिति संहारशक्तय ॥ १६ ॥

सीता रामौ 'तन्मयौ' प्रकृति पुरुषमयौ अत्र बीजेन पूज्यौ

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः।
फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥
यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् ।
तथा बीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत्॥२१॥
बीज-शक्ती न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि ।
कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् २२

तयोच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते ; तेन यस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति। अयं मन्त्रो वाचको रामस्य ; रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात् ; 'एतयोः' वाच्य-वाचकयोः 'योगः' जीवनमात्मना सहैक्यापादनं, सर्वेषां साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत्र उक्तम्,—

"देवता गुरु मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना"। इति। २० ॥

यथेति। यथा य 'नामी' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयितुरिति शेष। यद्वा, 'नाययति' आकारयति नाय, नयतेर्णिजन्तादाङ्पूर्वः क्विप्, तस्य, आकारयितुरित्यर्थः। तथा बीजात्मकः नामवज्ज्ञातव्य, येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति पदार्थ-वाक्यार्थं ज्ञानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, बीजेति। 'बीजम्' आद्यपद, 'शक्तिः' उत्तरपदम्, तदुक्तं शौनककल्पे,—

"जानीयात् प्रथमं वर्णं बीजं शक्तिं नतिन्तथा" ॥ इति।

बीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत्। केचन आयेति शक्तिमाहुः। कील इति। कीलो य इति वर्णो 'मध्ये' स्तनयोः

सर्वेषामेव मन्त्राणामेष साधारणः क्रमः ।
अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥ २३ ॥

मध्ये दिशा भाव्यः, नियमेन न्यसनीयः । न केवलं हृदि कीलो न्यास्यः, किन्तु तस्य 'वाञ्छा' अभिलाषो विनियोगश्च, तावपि न्यास्यावित्याह, स्वेति । प्रयोगस्तु, श्रीराम-प्रीत्यर्थे लक्ष्मणादि प्राप्तये वा जपे पूजायां वा विनियोग इति हृदि न्यसनीयमिति । यद्वा ननु हृदये कीलन्यासस्य किं प्रयोजनम्? अत आह, स्वेति । तस्य वा 'वाञ्छा' साधकस्य योऽभिलाषः, तस्याः यो 'विनियोगः' विशेषेण नियोगः भवेदिति शेषः, तद्वान् साधकेच्छापूरक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति । बीजं, शक्तिः, कीलकमिति वर्णं न्यासध्यान-विनियोगाख्यं सहितमङ्गन्यासेषु न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः । उक्ताः शिष्टव्याख्याया ऋष्यादि षडङ्गानि च यथा,—

"अगस्त्यो व्यापकः सेन्दुबीजं रामाय तन्नमः ।
षडक्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥
ब्रह्मा मोक्षो मुनिश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः ।
ईडिकेशः समाख्यातो रामो राक्षस-मर्दनः ॥
दीर्घभाजा स्वबीजेन कुर्यादङ्गानि षड् क्रमात् ।
ब्रह्म-रन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यूरुषु पादयोः ॥
षडक्षराणि विन्यस्येन्मन्त्रस्य मनुवित्तमः" ॥ इति ।

अथ बीजन्तु तत्, तस्य व्याख्यामाह, अत्रेति । 'रामः' दाशरथिः, 'अनन्तरूपः' ब्रह्मरूपः 'तेजसा' वह्निना वह्नितुल्यः, अथ च रामः 'अनुष्णगुना' चन्द्रेण सीतया चिह्नो व्याप्तः चेष्टितश्चेत्, तदा प्रणवस्याकारो जगत् हितम्, अथ 'चन्द्रेण'

सत्वनुग्राह्य विश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
द्विभुजो कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
प्रसन्नवदनो जेता धृष्टाष्टकविभूषितः ।
प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्कभृत् ॥२६॥
हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतया चिता ।
श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोसलजात्मजः ॥२७॥

विश्वबिन्दुमाविष्टयेत्, तदा चग्नीषोमात्मकं जगत्, तद्रामश्च रामिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेण सम्बध्यते । स राम 'शीता' लाङ्गलपद्धतिः, शेते शीता, औणादिकस्तन् प्रत्ययः । तच्चात्वात् जगत्कारणमपि शीता, तया भाति । दृष्टान्तश्चन्द्र इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णेन 'धीर' निर्भयः ।

'धृष्टि' प्रागल्भ्यं सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकञ्च, तेन 'विभूषित' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या' मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्या' परमया ईश्वर्या जगतां 'योन्या' उत्पत्तिहेतुभूतया 'अङ्कित' चिह्नित य, 'अङ्क' उत्सङ्ग, तं बिभर्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कारेण अलङ्कारैः 'आचितया' व्याप्तया । सर्वालङ्कृताचितया इति वक्तव्ये छान्दसो विभक्तिलोपो प्रयोगः । यद्वा, सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतया, तया

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः।
हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥
तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्वङेन्तया।
एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः॥२९॥
स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम्।
कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥३०॥

'सिता' चिच्छक्ति-रूपया। सर्वथानुकूलतया तथा श्लिष्ट इति युक्तः पाठः। 'पुष्टः' विपुलाङ्गः, 'कोमलाङ्गः' कोमलजायाः कौशल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति। दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, अर्थात् वामे सीतया श्लिष्टः। तदुक्तम्—

"वामभागे समासीनां सीतां काञ्चन-सन्निभाम्" इति।

'तदा' देवतात्रय उपविष्टे सति 'कोणत्रयं भवेत्' एकं त्रिकोणं भवेदित्यर्थः। अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे देवतान्तर-पूजा वार्य्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति। यथा बीजमुक्तम्, एवं तस्य 'मन्त्रस्य' राम-मन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः। तस्य कस्य ? यस्य स्वङे-न्तया सह अणुः 'स्वं' रामस्वरूपं शब्दः, तस्य 'ङेन्ता' विभक्ति-श्चतुर्थ्येकवचन तेन सह 'अणुः' सूक्ष्मो भागः मन्त्रांशो नतिः नम शब्द इत्यर्थः। ङेन्तो रामो नम शब्द मन्त्रशेषोऽंश इत्यर्थः। 'एवं' सति षडक्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोण-रूपं स्यात्, त्रिकोणद्वये कोणषट्क षडक्षर समावेशार्थं, तं देवा इति। ये देवाः तं समाययुः ॥ २९ ॥

दृष्टुं स्वाध्यायसत्रान्ते तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, तं

नमो वेदादिरूपाय ओङ्काराय नमोनमः ।
रामाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ ३१ ॥
जानकीदेह-भूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने ।
भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तक-रूपिणे ॥ ३२ ॥
रामभद्र ! महेष्वास ! रघुवीर ! नृपोत्तम ! ।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्ष, देहि श्रियञ्च ते॥३३॥
त्वमैश्वर्य्यं दापयाथ सम्प्रत्याश्वरमारणम् ।
कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्द्धं सुखं स्थिताः॥३४

'स्तुति' स्तुतिविषय चक्रु । स्तुतिमाह, नम इति । 'कामेन' स्वेच्छया रूप यस्य, तस्मै, 'रामा' लक्ष्मी, तस्या 'धाराय' धर्त्रे, रमाधारायेति युक्त पाठ । 'शुभाङ्गिने' शुभमङ्गमस्यास्ति शुभाङ्गी, तस्मै । छान्दसत्वात् कर्मधारयादपि मत्वर्थीय साधु, शुभश्चासावङ्गी चेति वा, 'अङ्गी' प्रधान पुरुष ॥३०॥३१॥३२॥

रामभद्र इत्यादि सम्बोधन चतुष्टयम् । भो भगवन् 'दशास्यान्तक !' दश आस्यानि यस्य सः दशास्य रावण, तस्य अन्तक । अस्माक 'रक्ष' रक्षण कुरु, 'ते' तव 'श्रियञ्च' अस्मभ्य देहि । यद्वा 'ते अस्मान्' त्वदीयानस्मान् श्रियं देहीत्यन्वय । त्वम् 'ऐश्वर्य्यम्' ईश्वरभाव 'दापय' राघवेभ्योऽपि प्रत्यर्पय, 'अथ सम्प्रति' इदानीं सङ्क्षेपेण प्रार्थयामहे, 'आश्वरमारण' खरो नाम राक्षस तस्य मारण पर्य्यन्त कुरु, भो दशास्यान्तक ! अस्माक रक्षेत्यादिना प्रार्थितन्तु पौरुष पयास् करिष्यसि । 'इति स्तुत्य' एव स्तुत्वा 'देवाद्या' मुख्यदेवा 'तेन' रामेण सार्द्ध सुखं यथा स्यात्तथा स्थिता रावणवधेन निज

स्तुवन्त्येवं हि ऋषयः तदा रावण आसुरः ।
रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः ।
तद्व्याजेनेक्षितुं सीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥३६॥
विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम् ।
हत्वा कबन्धं शबरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥३७॥

थीलाभ प्रतीक्षमाणा । अन्विष्टुल्येति पाठे 'अन्ति सतीपि स्थिता इत्यन्वय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न केवलं देवाद्या, किन्त्वन्येऽपीत्याह, स्तुवन्तीति । यथा च देवा स्तुवन्ति, एवमृषयोऽपीत्यर्थः । 'तदा' खरादिषु हतेषु रावणनामा 'आसुर' असुर एव आसुरः 'यः' प्रसिद्धः, स राम पत्नीं वनस्थां 'स्वनिवृत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे यः, स रावण इति रावण पदव्युत्पत्तिः । 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात् कैलास ताल आवसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रौति स्म, तेन रावण, तत् पूर्वन्तु दशाननामाभूत् । तद्वेति । 'तत्' तस्मात्, यतः राम पत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् सीतामीक्षितुं यद्व्याज, तेन । सीताशब्दो इन्वयादिरालक्ष्म्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचेरतुरिति । न सीतेक्षणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य वध एवोद्देश्य, यदर्थं देवप्रार्थनया अवतीर्णं । 'भूमौ' उपानदाद्य नन्तर्हिताया विचेरतु देवी राजपत्नीं सीतां 'सन्दृश्य' इत स्ततो विलोक्य असुरं कबन्धं हत्वा 'शबरीं' तापसीं गत्वा प्राप्य तैन तत् स्वागत गृहीत्वा तस्य रामस्य आज्ञया 'तया'

पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।
आहूय शसतां सर्वमाद्यन्तं राम-लक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥
स तु रामे शङ्कित सन् प्रत्ययार्थञ्च दुन्दुभेः ।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥
सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा ।
तेन हृष्ट कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥

शवर्य्या पूजितौ सन्तौ ईर वायु तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भजन परेण हनूमता कारणेन प्रयोज्यकर्त्रा च 'कपीश्वर सुग्रीवम् आहूय 'शसताम्' अशसता कथितवन्तौ सर्वम् 'आद्यन्तम् आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तम् आद्यन्त, वाल्हिताग्न्यादिषु, आदित आरभ्य अन्त यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुग्रीवस्य राज्ये प्रतिज्ञाते सति, स तु रामे शङ्कित' वालिवधे रामस्य सामर्थ्यमस्ति न वेति सन्दिग्ध सन 'प्रत्ययार्थं स्वविश्वासार्थम्। 'तत्प्रत्ययार्थम्' इति पाठे 'तस्मिन्' रामे पौरुषस्य विश्वासार्थं 'दुन्दुभेः' दैत्यस्य वालिहतस्य 'विग्रहम्' अस्थिपुञ्ज रामाय दर्शयामास, अयं दैत्यो वालिना हत इति। ततो य' रामो दुन्दुभेर्द्रष्टा, स तं दुन्दुभिम् 'अचिक्षिपत् अनतिप्रयत्नेनैव क्षिप्तवान्। अथवा "यस्तु मातरिश्वनि" इति निर्घण्टु, 'य' मातरिश्वा इव वायुरिव तूलपुञ्ज क्षेपकारी राम 'त विग्रहम् अचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥

ततो बलनिश्चये सत्यपि धानुष्कता सन्देह निरासार्थं सप्त तालान् एकेन बाणेन 'आशु शीघ्र विभिद्य निर्भिद्य मोदते रघोरपत्य 'राघव राम । वर्त्तमानकाल निर्देशस्तु कल्पे कल्प एव भवतीति द्योतनार्थम्। तेन सुग्रीवो हृष्ट सन्

जगामागर्जदनुजो वालिनो वेगतो गृहात् ।
वाली तदा निर्जगाम तं वालिनमथाहवे ॥ ४१ ॥
निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः ।
हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥४२॥
आदाय मैथिलीमद्य ददत श्वाशु गच्छत ।
ततस्ततार हनूमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥

'सराम' रामसहित 'तस्य' वालिन 'पत्तन' नगर 'जगाम' गतवान् । तत्र 'अगर्जत्' सिंहनादं कृतवान् 'अनुज' कनिष्ठ, वालिन इत्युभाभ्यां सम्बध्यते । 'वेगत' वेगेन गृहात् जगाम, अगर्जच्चेत्यन्वय । 'निर्जगाम' गृहान्निर्गत ॥ ४०॥४१ ॥

'आशाविद' दिक्कुशलाः । 'अधुना' शीघ्र गच्छत, आशु मैथिलीमादाय अद्य ददत, 'श्व' आशु स्वरूपतो वा सन्देशतो वा आशु आदाय आशु ददतेत्यर्थ । श्वशब्द आश्चर्ये । ददत, श्व आशु, इति पदच्छेद ।

'तत' तदनन्तर 'हनुमान्' ईशपुत्र 'अब्धि' समुद्र 'ततार' तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्का समाययौ । कथाविस्तरस्तु वाल्मीकीयादौ द्रष्टव्य ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिकाया सीतां दृष्ट्वा 'असुरान्' रक्ष कुमारादीन् हत्वा 'पुर' लङ्का पुच्छाग्निना दग्ध्वा तथा स्वयं राम प्रति आगत्य रामाय 'स्वय' स्वमुखेन तत्त्वत 'न्यवेदयत' नितरा बोधितवान् । द्वि स्वयम्पदमादरातिशयार्थम् ॥४४॥

तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् ।
तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
घट श्रोत्र-सहस्राक्षजिद्भ्यां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥४७॥
ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।

'क्रोधरूपी' क्रोध रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति, तच्छीलः। तैः सार्द्धं लङ्का समाययौ। किं कृत्वा? 'अस्त्रान्' एकोनपञ्चाशत प्रयोग मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशत संहार-मन्त्रान् विश्वामित्रोपदिष्टान् कृशाश्वसुतान् 'आदाय' गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति। 'ताम्' लङ्का दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं युद्धम् 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा। 'घट-श्रोत्र' कुम्भकर्ण, 'सहस्राक्षजित्' इन्द्रजित् मेघनाद। 'तैः' वानरविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

याम्ये दक्षिणे बाहौ। ज्ञानमुद्रा, तल्लक्षणन्तु,—
"तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत।
वाम हस्ताम्बुज वामे जानुमूर्धनि विन्यसेत्।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वल्लभा" ॥ इति ॥

वामे 'तेज प्रकाशनं' धनु धृत्वा, यद्वा 'प्रकाशनं तेज'

धृत्वा व्याख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४९ ॥
उदग्-दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्न भरतौ धृतः।
हनूमन्तञ्च श्रोतारमग्रतः स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ५० ॥
भरताधस्तु सुग्रीव शत्रुघ्नाधो विभीषणम्।
पश्चिमे लक्ष्मणं धृत्वा धृतच्छत्र सचामरम् ॥ ५१॥

पुस्तकाख्यमुद्रा धृत्वा वाममुष्टि स्वाभिमुखी कृत्वा पुस्तक मुद्रिकाव्याख्यान निरत स्थित। व्याख्यानमुद्रा तु,—

"दक्षिणाङ्गुष्ठ तर्जन्यावग्रलग्ने पराङ्मुखौ।
प्रसार्य्य सहतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका।
रामस्य च परस्यास्य अत्यन्त प्रेयसी मता"॥ इति॥

ज्ञान व्याख्यान पुस्तकाना युगपत् समक्ष। धनुर्मुद्रा तु,—

"वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रे नियोजयेत्।
अनामिका कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत्।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता" ॥ इति ॥ ४९ ॥

'स्वस्य' रामस्य। धृत इत्यत्र धृतचामरौ इति पदलोपो द्रष्टव्य। तदुक्तम्,—

उभौ भरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ" ॥ इति ॥

यद्वा धृङ् स्थैर्य्ये, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, छान्दस शप्लुक्। 'धृत' स्थिरीभूय तिष्ठत। हनूमन्तञ्च श्रोतारं रामं व्याख्यातरि श्रिण्वम् 'अग्रत' गुरोरग्रे त्रिकोणग पूजयेदिति प्रकार स्यात्। अथवा भरत शत्रुघ्नौ धृतवान् राम स्यात् अग्रतो हनूमन्तञ्च धृत स्यात् कार्त्तरि च न लोकाव्ययेति षष्ठी निषेध ॥ ५० ॥

'भरताध' रामात् भरतस्यत्रधानेन धृत्वा स्थापयित्वा

तदधस्तौ तालहन्तकरौ त्र्यसं पुनर्भवेत् ।
एवं षट्कोणमाद्यौ स्वदीर्घाङ्गैरेव संयुतः ॥ ५२ ॥
द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेय्यादिषु संयुतः ।
तृतीयं वायुसूनुश्च सुग्रीवं भरतस्तथा ॥ ५३ ॥
विभीषणं लक्ष्मणश्च अङ्गदश्चारिमर्दनम् ।
जाम्बवांश्च तैर्युक्तः ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ५४ ॥
विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्द्धन एव च ।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रैरेभिरावृतः ॥ ५५ ॥
सहस्रहग्वह्नि-धर्म-रक्षो-वरुणानिलाः ।
इन्द्वीश-धात्रनन्ताश्च दशभिस्त्वेभिरावृतः ॥ ५६ ॥

राम कर्त्ता । 'तदध' लक्ष्मणाध 'तौ' भरत शत्रुघ्नौ इत्वा व्याख्यान निरत स्थित इत्यनुषङ्ग । पुनस्त्र्यस्र भवेत्, तेन [redacted] षडस्र जातम् । इदानीमावरणान्याह, आद्याविति । 'एव' देव 'आद्यौ' प्रथमावरणे 'स्वदीर्घाङ्गै' स्वस्य दीर्घाङ्गै रा० री० रू० रै० रौ० र इत्येतै संयुक्त स्यात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इद इममूर्ने । तृतीयमिति । वायुपुत्रादीन् प्राप्य तैर्युक्तो देवो यदा भवति, तदा तृतीय भवेदित्यर्थः । एते पूर्वादिष्व इष्ट क्रमेण पूज्या । 'तत' अनन्तर 'सुमन्त्रै' सुमन्त्र सहितै एभिरावृतश्चेत्, तदा चतुर्थं भवति । धृष्टिस्थाने धृष्टिरिति केचित् पठन्ति । इदं इमाथे ॥ ५३—५५ ॥

पञ्चममाह, सहस्रहगिति । 'सहस्रहक्' इन्द्र 'धर्म' यम, 'रक्षोवरुण वायव' इति सुगम पाठ । 'इन्दु' चन्द्र 'ईश' ईशान ; 'धाता' ब्रह्मा, सर्वमानयोर्मध्ये

वज्रिस्तदायुधैः पूज्यो नलादिभि रलङ्कृतः ।
वशिष्ठ वामदेवादि-मुनिभिः समुपासितः ॥५७॥
एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाधुना ।
त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वयं लिखेत् ॥५८॥
तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत् ।
द्वितीयान्तञ्च तस्योर्ध्वं षष्ठ्यन्तं साधकं तथा ॥५९॥

पूज्यः, 'अनन्त शेष स निर्ऋ'ति वरुणयोर्मध्ये, ततो वज्रि, 'तदायुधैः इन्द्राद्यायुधैः आहृत पूज्यः, तदायुधान्यु क्तानि, यथा —

"वज्रं शक्तिं दण्डमसि पाशमङ्कुशं गदाम् ।
शूलं चक्रं पद्ममेवामायुधानि क्रमाद्विदुः" ॥ इति ।

'नल नाम वानर मनलावतार', येन वत सेतुर्नलसेतु रुच्यते । आदित्यद्वादशान् शीलाद्यान् षोडश दशावरणे वक्ष्यामः । वशिष्ठादिभिश्च द्वादशभि सेवित, तैश्चावरणे पूज्या इति भाव । तानपि वक्ष्यामः, एतेन दशावरण पद्म सूचितः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवम् 'उद्देशतः' सङ्क्षेपतः पूजनं प्रोक्तं, तस्याधुना 'निर्देश नि:शेषतो देश उपदेश क्रियते साङ्गतरम् भारत यन्त्रमुप दिश्यते, तदेव चाङ्गादि देवता सहितं मन्त्रवर्णसहितं पूजनं यन्त्रमित्यर्थः । त्रिधा रेखा 'त्रिरेखा त्रिकोण, तस्याः पुट द्वय षट्कोणम् आलिख्य 'मध्ये' षट्कोणमध्ये 'तारद्वय प्रणवद्वय सव्यव्यधानं लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये चाद्यबीजमालिख्य तस्याधः साध्यं षष्ठ्यन्त प्रान्यतरं विषयमालिखेत् । कीदृशं ? द्वितीया विभक्त्यन्त

कुरुद्वयञ्च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजान्तरे रमाम्।
तत् सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेद् बुद्धि-वृद्धिमान् ॥६०॥
दीर्घभाजि षडस्रेषु लिखेद्बीजं हृदादिभिः।
कोणपार्श्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥६१॥
क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्राभितो गिरम्।

'तयोर्द्ध्वे' बीजस्योर्द्ध्वभागे षष्ठीविभक्त्यन्तं 'साधकं' षष्ठ्यादि कारकं लिखेत्। कुरु कुरु इति वर्णद्वयं 'तत्पार्श्वे' बीजपार्श्वे बीजस्य वामदक्षिणयोः लिखेत्। 'बीजान्तरे' बीजमध्ये साध्यस्योर्द्ध्वभागे 'रमां' श्रीबीजं लिखेत्। 'तत्सर्वं' बीजादि 'प्रणवाभ्यां' पूर्वोक्ताभ्यां यथा वेष्टितं स्यात्, तथा लिखेत्। शुद्धबुद्धिः, महान् लिपिविचक्षणः॥ ५९ ॥ ६० ॥

दीर्घेति। 'षडस्रेषु' षट्कोणेषु 'हृदादिभिः' सह, हृदयाय नमः इत्यादि जातिसहितं भूमस्य बीजं लिखेत्। कीदृशं बीजं? 'दीर्घभाजि' दीर्घान् भजति तद्बीजं दीर्घभाजि षड्दीर्घयुक्तमित्यर्थः। कोणपार्श्वे त्रिकोणगण्डेषु रमाबीजं मायाबीजं लिखेत्। 'तदग्रे' कोणाग्रे 'अनङ्गं' कामबीजं लिखेत्। तेषामुद्धारो यथा—

"शान्तं वह्निसमारूढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम्।
बीजमेतच्छ्रियः प्रोक्तं चिन्तामणिरिवापरम्॥
नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्धचन्द्रवान्।
बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः॥
यक्षा भूम्या समासीनः शान्तिबिन्दुसमन्वितः।
बीजं मनोभुवः प्रोक्तं जगत्त्रयविमोहनम्" ॥ इति ॥ ६१ ॥

क्रोधमिति। 'क्रोधं' हुङ्कारं "हुं क्रोधबीजं कवचम्"

वृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥६२॥
केसरेष्वष्टपत्रेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत्।
तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेट्टर्मि सङ्ख्यया ॥६३॥
अन्ते पञ्चाक्षराणेवं पुनरष्टदलं लिखेत्।
तेषु नारायणाष्टार्णं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥६४॥
तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद् द्वादशाक्षरम्।
तथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥
आदिक्षान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण सं लिखेत्।

इति लक्ष्मीकुलार्णवे। त कोणं कोणाग्रेषु कोणान्तरेषु च 'लिख्य' लिखिला 'अभित' परित 'गिर' सारस्वत बीजम् ऐमिति लिखेत्। वृत्तत्रय षट्कोणस्योपरि एक वृत्त, मध्ये चैक, पत्राग्रे चैकम्, अष्टपत्र सहित 'सरोजं कमल विलिखेत्। स्वरान् केसरेषु च द्विशो लिखेत्। अष्टपत्रेषु स्वरोपरि वर्गाष्टकम् क च ट त प य श लाख्य लिखेत्। तेषु पत्रेषु वक्ष्यमाण मालामन्त्र वर्णान् षट् सङ्ख्यया विलिखेत् ॥६२॥६३॥

'अन्ते' चरमपत्रे पञ्चाक्षराणि तावतामेवावशिष्टत्वात्। 'एवं' पूर्वोक्त वृत्तत्रय साष्टपत्रमित्यादि मार्गेण पुनरष्टदल लिखेत्, 'तेषु' दलेषु नारायणस्य अष्टाक्षरम् ओं नमो नारायणायेति प्रत्येक मेकैकाक्षर लिखेत्।

केसरेषु 'रमां' श्रीबीज लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्बहि' तदुपरि द्वादशदल पद्म विलिखेत्। द्वादशाक्षर माह, ओं नम इति। अथ द्वादशार्णो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'आदिक्षान्तान्' अकारादि क्षकारान्तान् वृत्ताकारेण न तु

तद्बहिः षोड़शदल विलिखेत् केसरे क्रियम् ॥६६॥
वर्म्मास्त्र नति-संयुक्त दलेषु द्वादशाक्षरम् ।
तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्त्रान् मन्त्री समालिखेत्॥६७
ह्रं स्रं भ्रं ह्र लृं भृं जृश्च लिखेत् सम्यक् ततो बहि ।
द्वात्रिंशार महापद्म नाद विन्दु समायुतम् ॥६८॥
विलिखेन्मन्त्र राजार्णान् तेषु पत्रेषु यतत ।
ध्यायेदष्टवसूनेकादश रुद्रांश्च तत्र वै ॥ ६९ ॥

वैपरीत्येण प्रतिकेसर चतुरश्चतुरो लिखित्वा मध्यमे सर्वेति मध्यम 'क्रियं' माया, 'वर्म' हुं 'अस्त्र' फट 'नति' नम शब्द 'दलेषु षोडशसु प्रत्येक मेकैको वर्ण 'तत् सन्धिषु षोडशपत्रसन्धिषु, ईरजादीनामिति। 'ईर' वायु, तज्जो हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोडशानां स्वाद्याक्षरा दीनि ऋकारविन्दु सहितानि षोडश बीजानि, षड्दलस्य त्व मिति, षट्कोणस्याद्यमिति धृष्टेर्धर्मपालस्य दृमिति, राष्ट्रवर्द्ध नस्य रुमिति, बीजानि, चकारसमुचितानि हनुमतो ह्रमिति, सुग्रीव सुराष्ट्रयो स्रमिति, भरतस्य भ्रमिति, विभीषण विज ययोर्ह्रमिति, लक्ष्मणस्य लृमिति, मधुमर्दनस्य भृमिति, जाम्ब वदङ्गदयोर्जृमिति सर्वेताति पृथक् षोडश सन्धिस्थानेषु लिखेत् ।

नादेति। 'नाद' अर्द्धचन्द्र 'विन्दु' चन्द्र, ताभ्यां आन्ते षड्वितम्। यद्वा नाद विन्दु समायुत यथा स्यात्तथा 'मन्त्र राजार्णान्' नारसिंहान् सविन्दुकान् लिखेत्।

ध्यायेदष्टवह्निति। ते यथा,—

"धवो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनल ।

द्वादशैनांश्च धातारं वषट्कारस्तु तद्बहिः।
भूपुरं वज्र-शूलाढ्यं रेखात्रय-समन्वितम् ॥७०॥

मत्स्यश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति।
रुद्रानिति। ते यथा,—
"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः।
स्थाणुर्भवश्च रुद्राश्च" इत्येकादश।
महायशा विशाम्पतिरिति विशेषणे॥१६॥१७॥१८॥१९॥
'इनान्' सूर्य्यांश्च, ते यथा,—
"धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" ॥
इति द्वादश। धातारमिति, 'धाता प्रथमादित्यः', अयन्तु वषट्कारस्य विशेषणम्। पुनरुक्तो वषट्कारो हि दानार्थः, दानेन लोका धीयन्ते इति वषट्कारो धाता भवति। चतुरादि वषट्कारान्तान् द्वात्रिंशत् पत्रेषु न्यसेत्। ततो बहिर्भागे 'भूपुरं' भूपुरं, तल्लक्षणन्तु "भूमौ चतुरस्रं समन्तात् पीठञ्च" इति। दिक्षु वज्राढ्यं, कोणेषु शूलाढ्यञ्च। वज्रलक्षणन्तु, "चतुरस्रं समन्ततरेखा सम्मुखाष्टवज्राणि कुर्य्यात्" इति केचित्। सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखासु अष्टवज्राणि कार्य्याणि इति वदन्ति। स्वरूपन्तु अन्योऽन्याभिमुखतमालिचक्र रेखा-द्वय परस्पर सम्बद्ध परस्परसम्बद्धमध्यरेखाद्वय मिति केचित्। रेखेति। सात्त्विकराजस तामस भेदेन॥७०॥

द्वारोपेतञ्च राश्यादि-भूषितं फणिसंयुतम् ।
एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥७१॥
नारसिंहञ्च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।
क-प-रेफानुग्रहेन्दु-नाद शक्त्यादिभिर्युतः ॥७२॥
यो नृसिंह. समाख्यातो ग्रह-मारण-कर्मणि ।

'द्वारोपेतं' मण्डपवत्, 'राश्यादि भूषितं' ज्योतिषशास्त्र विदित परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थं । भूपुरमेव भूलाख्यं मन्त्राधिष्ठक भवति। 'फणिसंयुत' फणिना शेषेण वृतमिति लेख्यम्।

दिक्षु नारसिंह, विदिक्षु वाराह लिखेत्। नारसिंहमुध इति कथयति। क प योगे च, ततो रेफ, तत 'अनुग्रह' ओकार, 'इन्दु' अनुस्वार 'नाद' अनुस्वारानन्तरो वर्णविशेष नादाख्य चरमवर्णनिभ, तत 'शक्ति' मन्त्र सामर्थ्यम्, आदि शब्दात् तस्य शान्ताख्य क्ष्रौमिति रूपम्॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अस्य ख्यातत्वमाह, य इति। 'ग्रह कर्मणि' ग्रहादि विमोक्षणे, 'मारण कर्मणि' शत्रु वधादौ। अस्य ऋष्यादिक यथा,—

"ऋषिरत्रिश्च गायत्री च्छन्दः श्रीनृहरि प्रभु ।
देवता दीर्घयुग् बीजेनैवाङ्ग कल्पयेत् सुधी ।
ध्यान सर्वस्य देवस्यैकस्य प्रजपेन्मनुम् ।
सहस्रार्ध हुते सम्यक घृताक्तै पायसै शुभै ।
अर्चा होमादिक सर्वमस्य पूर्ववदाचरेत् ।
मन्त्रराजवदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत् ।
क्ष्मेशया सम्पुट कोऽपि सद्भिरस्रो मनुर्लिमम्" ॥ इति ।

षन्त्यार्घीश युतो बिन्दु नादैर्बीजस्य सोद्धारम् ॥७३॥
हुङ्कारस्तत्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता ।
तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥७४
रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधामर-विभूषिता ।

षाराहमन्त्रमुद्धरति, षन्त्य इति । 'षन्त्य' केवलमायया-र्णान्त्यो हकार 'षघींश' उकार तेन युत, 'बिन्दु नादे' बिन्दु नाद प्रमुखादिभिरपि युत । 'सोद्धर' एकारस्येदं वर्णात्मकम् ॥ ७३ ॥

दशाक्षर राममन्त्र बीजमाह, हुङ्कारस्तत्र रामस्येति । रामस्य दशाक्षरस्य 'हुङ्कार हकारौकार बिन्दुसहित हकार बीजं जानीयात् । तत्रान्न षाराहबीज समीपे निवेश् । दशाक्षरो यथा —

"आग्नेयीमन्त्रभायान्त भवेत् पावक वल्लभा ।
कुमादिरेव कथितो राममन्त्रो दशाक्षर" ॥ इति ।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य मालामन्त्र ईरिता, छुट्, प्रपातेऽपि छान्दस । ईरिष्यते कथयिष्यते ।

'तार' प्रणव 'नति नम शब्द 'निद्राया भकारात् परा 'स्मृति' मकार । प्रणव वालाद्य प्रायेणैतानि नामानि । पन्न स्वरान्तरो प्रथमत्वाद्धकारो बोद्धव्य । 'मेदो धातु' वकार 'कामिका' तकार, सा 'रुद्रेण एकारेण एकादशत्वात्, संयुता सहिता, तेन 'तो' नमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वह्नि' रेफ 'मेधा' घकार, सा 'अमरविभूषिता' अमर उकार, तेन 'विभूषिता शोभमाना, तेन रघु इति सिद्धम् ।

दीर्घा-क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घा समानदा ॥७५॥
क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।
युता दीर्घा ज्वालिनी च ससूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥७६
सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलः प्रीतिश्च सामरा ।
ज्योतिस्तीक्ष्णाग्नि संयुक्ता श्वेतानुस्वार संयुता ॥७७
कामिका पञ्चमो लान्तस्तान्तान्तो धान्त इत्यथ ।
स सानन्तो दीर्घयुतो वायु सूक्ष्मयुतो विष ॥७८॥

'दीर्घा' कामा नकार 'अक्रूरयं' अनुस्वारेण संयुता न, 'ह्लादिनी' दकार, 'अथो' अनन्तरं 'दीर्घा' मकार सा समानदा मानदया कलया आकारेण सह वर्त्तमाना, 'क्षुधा' यकार तेन नन्दनाय इति सिद्धम्।

'क्रोधिनी' रफ अमोघा चकार। अनन्ता देति युक्त पाठ', प्रणवकलासु अनन्ताया चकार कलात्वात्, क्रौर्यादि अमोघायास्तत्पर्याचर कान्तकलात्वात्। विश्वम् ओकार, अपि अथ मेधया धकारेण युक्ता दीर्घा नकार 'ज्वालिनी' वह्निकला वकार सा ससूक्ष्मा सूक्ष्मया श्रीकण्ठादि तृतीय रूपया इकारेण सहिता 'मृत्युरूपिणी' मृत्यु प्रणवकला शकार, 'सप्रतिष्ठा' प्रतिष्ठया आकारेण सहिता 'ह्लादिनी' टकार त्वक यकार, तन रक्षोघ्न विशदायेति सिद्धम्।

'क्ष्वेलः' मकार 'प्रीति' धकारस्य सामरा' सोकारा, ज्योति रफ तीक्ष्णा पकार 'अग्नि संयुक्ता' रेफसंयुक्ता श्वेता सकार 'अनुस्वार संयुता सानुस्वारा कामिका पञ्चम' तकारपञ्चम मकार 'लान्त' वकार 'तान्तान्त' तस्यान्त

कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताथोऽथ स्थिरा स ए।
तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनिलोऽनन्तगोऽनल: ॥७६॥
नारायणात्मक: काल: प्राणोऽम्भो विद्यया युतम्।
पीता रतिस्तथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नति: ८०
सप्तचत्वारिंशद्वर्णो गुणान्त: सगुण: स्वयम्।
राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥८१॥

थकार:, तस्यान्तो दकार: 'धान्त:' नकार:, स: 'सानन्त:' अनन्तेन आकारेण सहित: 'दीर्घस्वरेण' आकारेण युत: 'वायु:' यकार: सूक्ष्मेण इकारेण युत: 'विप्र:' मकार: 'कामिका' तकार:, पुन: सैव 'रुद्रेण' एकारेण युक्ता, 'अथो अथ' अनन्तरं 'स्थिरा' जकार:, तत: स:, सकारात् पर एकार:; तेन मधुर-प्रसन्नवदनायामिततेजसे इति सिद्धम्।

अत्र सन्धिर्न कार्य:। 'तापिनी' वकार: दीर्घयुक्ता 'भू' लकार:, 'अनिल:' यकार:; तेन वलायेति। 'अनन्तग:' आकारग: 'अनल:' रेफ:, 'नारायण:' आकार:, तदात्मक: 'काल:' मकार:, 'प्राण:' यकार:; तेन रामायेति सिद्धम्। 'अम्भ:' वकार: 'विद्यया' इकारेण 'युतं' सहितं 'पीता' षकार:, 'रति:' णकार:, तेन 'युता' संयुता, 'लान्त:' वकार: 'योन्या' एकारेण युक्त:, तेन विष्णवे इति सिद्धम्। 'अन्तत' अन्ते 'नति:' नम: शब्द: ॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् 'वर्ण:' वर्ण। 'गुणान्त सगुण स्वयम्' स्वयं सगुणोऽपि अयाना 'गुणान्त' त्रैगुण्यनाशक मोक्षदत्वात्। अथवा, 'गुणान्त:' बीजत्रयान्त 'सगुण' बीजत्रयादि:। तदुक्तम्,—

"तारकं कामबीजैश्च सम्पुटं प्रजपेदमुम् ।
शिरस्याननयक्ष्णो च भ्रूमध्ये सिबकेऽपि च ॥
श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयो रोष्ठयोरपि ।
दन्तयोरास्यदेशे च दो पत् सन्ध्यग्रकेषु च ॥
कण्ठे हृदि स्तनद्वन्द्वे पार्श्वयो पृष्ठदेशतः ।
जठरे चाप्यधिष्ठाने गुह्ये वर्णान् प्रविन्यसेत् ।
मम षट् सप्तदश षड् रुद्रसङ्ख्यै षडङ्गकम् ॥
वन्दिद्द नीलकमलश्यामलकान्ति मम
चापासि बाण करसम्बुज पद्मनेत्रम् ।
पीताम्बर स्मितसुधा मधुर मुरारि
सञ्चिन्तयेन्मिथिलराज-सुता-सहायम् ॥
जपेद् द्वादश लक्षञ्च ध्यात्वैव विजितेन्द्रिय ।
बिल्वे फले प्रसूनैश्च पत्रैस्त्रिमधुर प्लुतैः ॥
मधुरत्रय युक्तेन पयोऽन्नेन सिताम्बुजै ।
होम दशांशत कुर्य्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूर्व्याद्य वाह्यदेवताम ।
प्रथमाङ्गा रति प्रोक्ता सप्तमी ध्या समीरिता ॥
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।
सुग्रीव पञ्चम प्रोक्त षष्ठ उक्तो विभीषण ॥
अङ्गद सप्तम प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृत ।
नारदश्च वशिष्ठश्च वामदेवस्तृतीयक ॥
जावाली गौतमश्चापि भरद्वाजोऽथ काश्यप ।
वाल्मीकिश्चाष्टम प्रोक्तो लक्ष्मीश्चाथ सरस्वती ॥
रति प्रीति कीर्त्ति कान्ती तुष्टि पुष्टिरिमा क्रमात् ।
दृष्टिर्जयन्त विजयौ सिद्धार्थ कार्य्य साधक ॥
अशोकश्चैव सर्वस्या श्रीवत्सश्च गदा तथा ।

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तास्वपि सेवितम्।
सेवकानां मोचकरमायुरारोग्य वर्द्धनम्॥ ८२॥
अपुत्रिणां पुत्रदञ्च बहुना किमनेन वै।
प्राप्नुवन्ति यथात् सम्यगत्र धर्म्मादिकानपि॥८३॥
इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम्।
एवं यन्त्र समाख्यातं न देयं प्राकृते जने॥ इति॥८४॥

पाञ्चजन्य कौस्तुभाख्यो वनमाला च दक्षिणे।
उत्तरे चक्र पद्मे च शार्ङ्गं चाथ मकरवकम्।
पश्चिमे धर्म्म गरुड धर्म्मपाल समन्वकान॥

इत्युक्तक्रमादेकैकस्मिन् षट् षट् यन्त्रे पञ्चेति क्रमेण चस्यो द्वारोऽत्नालाप्युक्त।

ओँ नमो भगवते भूयाच्चतुर्थ्यां रघुनन्दनम्।
रक्षोघ्न विशदायेति मधुरादि समीपयेत्॥
प्रसन्न वदनायेति पश्चादमित तेजसे।
बलाय पश्चाद्रामाय विष्णवे मदनन्तरम्॥
प्रणवादि नमोऽन्तोऽयं मालामनुरुदीरितः॥ ८१॥

'सर्वात्मकम्' त्रैलोक्यमय 'प्रागुक्त' पूर्वाचार्य्यैरुक्तम् 'अनेन' यन्त्रेण, 'धर्म्मादिकान्' धर्म्मार्थ काम मोक्षान, धर्म ज्ञान वैराग्यैश्वर्य्याणि वा, 'अपि' शब्दात् अणिमादि सिद्धिरपि॥ ८२॥ ८३॥

'ईश्वरेण' सर्वशक्तिमतापि उपदेशं विना 'दुर्गमम्' अगम्यम्। इति श्रीमद्यन्त्राभिधान समाप्तौ॥ ८४॥

भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।
अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्ध्व
पार्श्वार्चनं मध्यपद्मार्चनञ्च ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च, आदि शब्दादहङ्कारादि, तत् 'शोधयेत्' आत्मनि विलापयेत् । भूतशुद्धिः प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यासस्य चोपलक्षणम्, भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यासञ्च कुर्यादित्यर्थः । तत्र तस्य प्रकारस्तु,—

भूतशुद्धिं ततः कुर्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
पादादिजानुपर्य्यन्तं चतुरस्रं सवज्रकम् ॥
लयुतं पीतवर्णञ्च भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।
जान्वो नाभि चन्द्रार्द्धनिभं रामेच लाञ्छितम् ॥
शुक्लवर्णं स्ववीजेन युतं ध्यायेदपां स्थलम् ।
नाभितः कण्ठपर्य्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
स्ववीजेन युतं .... वह्नेस्तु मण्डलम् ॥
कण्ठाद् भ्रूमध्य पर्य्यन्तं कृष्णं वायोस्तु मण्डलम् ॥
षट् कोणं विन्दुभिः षड्भिर्युतं वीजेन चिन्तयेत् ।
भ्रूमध्याद् ब्रह्म रन्ध्रान्तं वर्त्तुलं ध्वज लाञ्छितम् ॥
धूम्रवर्णं स्ववीजेन युक्तं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
एवं ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविलापयेत् ॥
पृथ्वीमप्सु च ता वह्नौ वह्निं वायौ समीरणम् ।
प्रविलाप्य तथाकाशेऽप्याकाशं प्रकृतौ ततः ॥
अपरं ब्रह्मरूपां तां मायाशक्तिं परात्मनि ।

स्थले समस्तदेहादि-प्रपञ्चं परमात्मनि ॥
प्रविलाप्य पर ब्रह्मरूपाञ्चिन्तयेत् स्थितम् पापम् ।
पुनरुत्पादयेदेवं पवित्रं परमात्मनः ॥
शब्दमात्रात्मिका जाता प्रकृतिः परमात्मनः ।
अजायत जगन्मातुराकाशं • • • • • ।
नभसोऽनिल • • • • ।
समीरणादभूद्वह्निर्वह्नेरापस्ततः • • • ।
तोयेभ्योऽपि भूतिभ्यस्तेजो रूपं कलेवरम् ।
देवतारूपिणो योग्यतामयमिति भावयेत् ।
स्थितम् देहे परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ।
सम्बद्धा-देवताकल्पं सर्वसम्पादकं शुभम् ।
भावनादृशैव देहे तो योजनाद्येन सिध्यति ।
इत्येषा भावना शुद्धा भूतशुद्धिरितीरिता ॥
पञ्चतत्त्व-प्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।
धात्रीचन्द्र-समुद्भूतं जायते च सुयोगतम् ।
हिरण्यहृदयस्थेव परं विराज्य कर्णिकम् ।
कोविदम् समलं ध्यायेत् प्रधान त्रिभावितम् ।
तत्त्वा तत्त्वानिर्वाणेकं प्रदीपकलिकाकृतिम् ।
सुषुम्णा वर्त्मना तत्र परमात्मनि योजयेत् ।
योगयुक्तेन विधिना सोऽहं मन्त्रेण साधकः ।
तत्रैव सर्वतत्त्वानि विशेषाणि विचिन्तयेत् ।
पृथ्वाद्यं ततः पापपुरुषादिकम् सञ्चितम् ।
ब्रह्महत्या शिरस्कन्धं स्वर्णस्तेयं भुजद्वयम् ।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्प कटिद्वयम् ।
तत्संसर्गि-पदद्वन्द्वमङ्ग-प्रत्यङ्ग पातकम् ।
उपपातक रोमाणं रक्त-श्मश्रु विलोचनम् ।

षड्ढ धर्मे धरं कृत्वा कुचौ दक्षिणतः स्मरेत् ।
ततः संशोधयेद्देह पूरकादि क्रमेण वै ।
विधाय प्राणसरोध वायुबीजेन वायुना ।
वह्निबीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
भस्म तद्वाममार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
ततो वमिति बीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
सञ्जाते निर्मले देहे देवतोपासन क्षमे ।
आत्मजीवादि तत्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ।
एवमन्त्रेण विधिवद्देवावश्यं विधीयते ।
भूतशुद्धि विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
भूतशुद्धिं विधायेत्थं ततो वै स्थापयेदसून् ।
पाशाङ्कुशेन पुटितां शक्तिमादौ समुद्धरेत् ।
यकारादि सकारान्तान् बिन्दु-मस्तक-लाञ्छितान् ।
तदन्त उद्धरेत् प्राज्ञो व्योममर्द्धेन्दु-संयुतम् ।
ततो हंस पदात्मानौ ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्य पदं ततः ।
सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।
श्रोत्र-घ्राण पदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निवधू पूर्वं मन्त्रमुक्तपदं बुध ।
पाशाद्यानि प्रयोज्येव प्राणमन्त्रं समुद्धरेत् ।
ब्रह्मर्षिरस्य छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
प्रणवोऽग्निपङ्क्तिर्बीजं शक्तिरन्त्या मनीषिभिः ।
शिरो-वदन हृद्गुह्य पाद पद्मादि विन्यसेत् ।

चतुर्थ्यन्ते पदस्थाने साध्यनाम समुच्चरेत्।
विसर्जयेत् साध्य मध्यस्थं कृत्वा मन्त्रमुदारधीः।
एष प्राण प्रतिष्ठायाः प्रकारः परिकीर्त्तितः।

आं पाश, ह्रीं माया क्रोम् अङ्कुश। मातृकान्यासो यथा ऋष्यादिपूर्वं।

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री छन्द ईरितम्।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः।
षक्लीव ह्रस्व दीर्घान्तर्गते षड्वर्गके क्रमात्।
षडङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिके॥
पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्त मुख दो पन्मध्य वक्षस्थलां
भास्वन्मौलि निबद्ध चन्द्र शकलामापीन तुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुण सुधाढ्य कलश विद्यास्च हस्ताम्बुजै
र्बिभ्राणा विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतां मयये॥
ललाट मुख वृत्ताक्षि श्रुति घ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठ दन्तोत्तमाङ्गास्ये दो पत् सन्ध्यग्रकेषु च।
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्वं पाणौ पादयुगे ततः।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥ इति॥

द्वारपूजा कृत्वेति। सा यथा,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाह्णिकाः क्रियाः।
यायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम्॥
आचम्य विधिवत्तत्र सामान्यार्घ्यं विधाय च।
द्वारमस्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत्॥
ऊर्द्ध्वोडुम्बरके विघ्नं महालक्ष्मीं सरस्वती।
ततो दक्षिण शाखायां विघ्नेशेन समन्वितः॥
तयोः पार्श्वगते गङ्गा यमुने पुष्पवारिभिः।

कृत्वा मृदु-श्लक्ष्ण-सतूलिकायां
रत्नासने देशिकमर्चयित्वा ।
शक्तिं स्वाधाराख्यकां कूर्मं नागौ
पृथिव्यन्ते स्वासनाधः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देहस्थामर्चयेदस्य प्रतिहारमिति क्रमात्" ॥ इति ॥ पद्मायासनस्य इति । पद्मासनन्तु,—

"वामोरूपरि दक्षिणन्तु चरणं संस्थाप्य वामं तथा
याम्योरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेत्
एतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" ॥ इति

आदिशब्दात् स्वस्तिकादि । पूजाविधौ तु तन्निर्वाहार्थं मङ्गुष्ठबन्धनं हस्ताभ्यां न कर्तव्यम् । आदौ द्वारपूजां कृत्वा पद्मासने उपविश्य प्रसन्नचित्तो भूतशुद्ध्यादिकं कुर्यादित्यन्वयः ।

अर्घ्यविधाविति । 'अस्य' रामस्य 'अर्घ्यविधौ' पूजाविधौ, पीठस्य अधरदेशार्चनम्, ऊर्ध्वदेशार्चनम्, पार्श्वदेशार्चनं, मध्यवर्तिनं पद्मस्य चार्चनं कृत्वा पीठस्थादिषु अर्घ्यादिकान्यर्पयेदिति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

रत्नमये आसने 'मृदु' कोमला, 'श्लक्ष्णा' मनोहरा 'समाना' रत्नासनतुल्यपरिमाणा या तूलिका, तस्यां 'देशिकं' देश उप देशोऽस्यास्ति देशिक अत इति ठन् । उपदेष्टा, तञ्च 'अर्चयित्वा' सम्पूज्य । पीठाधारभागादिपूजाक्रममत्र विशदयति, शक्तिमिति । 'शक्तिस्वाधाराख्यकाम्' आधारशक्तिं 'कूर्मं' कच्छप

विघ्नं दुर्गां क्षेत्रपालञ्च वाणीं
वीजादिकांश्चाग्नि-देशादिकांश्च।
पीठस्याङ्घ्रिष्वेषु धर्म्मादिकांश्च
नञ्पूर्वां स्तांस्तस्य दिक्ष्वर्च्चयेच्च ॥ ८७ ॥

'नाग शेष तौ च पृथिवीलक्षणे च 'भाजे' नामसे एता स्तास नस्य देवता, स्तामनस्य अध प्रकाशः। तदुक्तम्—

"आधारशक्तिं प्रजपेत् पङ्कजद्वयधारिणीम्।
मूर्द्धि तस्याः समासीन कूर्म्मं नीलाभमर्च्चयेत्।
कहे ब्रह्म शिलासीनमनन्तं कुन्द सन्निभम्।
पञ्चाशकधरं मूर्द्धि धारयन्तं वसुन्धराम्।
तमाल श्यामलां तस्मिन् नीलेन्दीवर धारिणीम्।
अभ्यर्च्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागर मेखलाम्।
तस्यां रत्नमयं द्वीप तस्मिंश्च मणिमण्डपम्" ॥ इति।

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत्। द्वारे वि विघ्नाय नमः, दु दुर्गायै नमः, क्ष क्षेत्रपालाय नमः वा वाण्यै नमः, इति वीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्य अग्नि देशादिकान् धर्म्मादीन्, तदुक्तम्,—

"यजेत् कल्पतरू तस्मिन् साधकाभीष्ट सिद्धिदान्।
अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम्।
पश्चादभ्यर्च्चयेत्तस्याः पीठं धर्म्मादिभिः पुनः।
रक्त श्याम हरिदिन्द्र नीलाभान् पाद रूपिणः।
वृष केशरि भूतेभरूपान् धर्म्मादिकान् यजेत्।
गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञ्पूर्व्वाननुक्रमात्।
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाद्याक्षरं यजेत्" ॥ इति।

मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजां-
स्युपर्य्युपर्य्युत्तमैरर्चितानि ।
रजः सत्वं तम एतानि वृत्त-
त्रयं बीजाढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ८८ ॥
आशा-व्याशास्वप्यथात्मानमन्तः
आत्मानञ्च परमात्मानमन्तः ।
ज्ञानात्मानञ्चार्च्चयेदस्य दिक्षु
माया-विद्ये ये कला पारतत्वे ॥ ८९ ॥

'पत्त्रिषु' पादेषु 'नञ्पूर्वान्' धर्म्मादिकान् 'तस्य' पीठस्य 'दिक्षु' पूर्वादिषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति । सूर्य्येन्द्वग्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् 'वृत्तत्रय' तत् रजः सत्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तत्सात्मकम् 'बीजाढ्यं' कलिकारूपं 'क्रमात्' अनुक्रमेण 'भावयेत्' पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आशेति । 'आशा व्याशासु' दिक्षु-विदिक्षु च अष्टौ पद्म पत्राणि पूजयेदिति शेषः । अथेति । 'आत्मान' लिङ्गम् 'अन्तरात्मान' जीवं 'परमात्मानम्' ईश्वरं 'ज्ञानात्मानं' यत्र बिन्दुनाद शक्तियात्मात्मकान् एतान् 'अन्तः' मध्ये अर्चयेत् । माया, विद्या, कला, पारतत्व' दशम तत्वम्, एतानि चत्वारि तत्वानि दिक्षु पूज्यानि । तदुक्तम्,—

"आनन्दकन्दं प्रथमं अविद्यात्मकमनन्तरम् ।
सर्वतत्वात्मकं पद्ममभ्यर्च्य तदनन्तरम् ॥
मध्ये प्रकृति पत्राणि विकारमय केसरान् ।

सम्पूजयेद्विमलादीश्च शक्ती
रभ्यर्च्चयेद्देवमावाहयेच्च ।

पद्मामहार्णबीजाभ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः ।
कलाभिः पूजयेत् मार्हं तस्यां सूर्य्येन्दुपावकान् ।
प्रणवस्य त्रिभिर्मन्त्रैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ॥
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्च्चयेत् ।
ज्ञानात्मानञ्च विधिवत् पीठं मन्त्रासनात्मकम्" ॥ इति।
तत्त्वपूजायां, मां मायातत्त्वाय नमः, विं विद्यातत्त्वाय नमः, मं कलातत्त्वाय नमः, प परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः ॥ ८८ ॥

विमलादीश्चेति। 'विमला' उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति शक्तयः,

"प्रह्वी सत्या यथेशानानुग्रहा नवमी मता"।

इत्यासनस्थानमुक्तम्।

"पीठशक्ति-केशरेषु मध्ये च नवरामया"।

इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः।

देवमावाहयेच्चेति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्याद्युक्ता-वाहनादिमुद्राः प्रदर्शयेत्। ता यथा,—

"आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणी मता।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्धानामिका मूलपर्वणो।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्विय चेत्स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठ मुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता ॥ ४ ॥

अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्नीलकपालैस्तदूर्ध्वैः ॥ ६० ॥

उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥
अन्योऽन्याभिमुखाश्लिष्टकनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।
अमृतीकरणं कुर्यात् तया साधकसत्तम ॥ ८ ॥
अन्योऽन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ।
महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्मणि" ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यैः' उदकादानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यैरिति पाठे, अङ्गव्यूहे 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'अनलाद्यैः' नीलाद्यैः षोडशभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

"अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासां लक्षणमुच्यते ।
अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये शिरस्यपि ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्मणि स्युः ॥
नाराचमुष्ट्युद्धृतबाहुयुग्मकाङ्गुष्ठतर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
विष्वग्निषिक्तः कथितास्त्रमुद्रा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे स्तुः ।

वशिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यै-
राराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः।
मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ८१ ॥

नेत्रत्रय मत्र भवेदनामा षडङ्गमुद्रा कथिता यथावत्" ॥ इति।
इच्छादिकैरिति। इच्छादीनन्ये पठन्ति। तथा हि,—

पूजयेद्देवतां पीठे मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्।
श्री सीतायै दिगन्तेन सीता पार्श्वं गता यजेत् ॥
पश्चे पार्श्व द्वये शार्ङ्गं शरानङ्गानि तद्बहिः।
हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम्।
लक्ष्मणाङ्गद मप्राग्न् जाम्बवन्तं दलेष्विमान्।
वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
यजेद्भरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ।
छत्रातपत्र हस्ताभ्यां लक्ष्मण पश्चिमे यजेत् ॥
सृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्र वर्द्धनम्।
अकोपं धर्मपालाख्यं सुमन्त्रञ्च दलाग्रतः ॥
सर्वाभरण सम्पन्नांस्तोयेशानर्च्चयेत्ततः।
तदस्त्राणि ततो बाह्ये वज्रादीनि च पूजयेत्" ॥ इति। ८०

वशिष्ठाद्यैरिति। वशिष्ठ वामदेव जाबाल गौतम भरद्वाज कौशिक वाल्मीकि नारद सनक सनन्दन सनातन सनत्कुमारान् द्वादश कमण्डलुधरान् सर्वान् मन्मुखरतो सुमौन् द्वादशाग्रे चर्च्चयेत् पूर्वादिक्रमेण च तत्परान्। नीलमुख्यैरिति। नील सुषेण मैन्द शरभ द्विविद धनद गवाक्ष किरीट-कुण्डल-श्रीवत्स कौस्तुभ शङ्ख चक्र गदा पद्मानि षोडशाग्रे चर्च्चयेत्

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
गदारि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ८२॥
विश्वव्यापी राघवोऽथो तदानीम्
अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे ।
धृत्वा रमासहितः सानुगश्च
ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ८३ ॥
तद्भक्ता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
तथा पदं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण लताक्षमीम् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः । जपादीनिति । आदिशब्देन उपचाराः । जपसमर्पणे मन्त्रः,—

"गुह्यातिगुह्य गोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिता." ॥ इति ।

'सर्वतः' सर्वस्मात् बन्धनात् । सर्वः इति तु युक्तः पाठः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

राघव, अथो, तदानीम्, इति पदच्छेदः । 'अन्तर्दधे' मोक्षादृश्यो बभूव, न तु देहधर्मं गतः, रामायणेऽपि तेनैव रूपेण ब्रह्मलोके गमनमुक्तम् । 'सानुगः' आवरणैः परिवारैः सहितः, 'ससपत्नजः' सपत्नजेन वैरिसन्तानेनापि सहितः, समदर्शित्वात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ८३ ॥

ये तद्भक्ता, ते कामान् लभन्ते, लब्धांश्च कामान् भुक्त्वा परमं पदं यान्ति ।

इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम्।
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम्॥इति॥९४॥१०

इत्यथर्ववेदे रामपूर्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥२२॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। दशावरण पूजा यथा संहितायामुक्ता —

"षट्कोणे प्रथमा वृत्तिः स्यादङ्गैरन्वितं क्रमात्।
द्वितीयात्मादिभिः प्रोक्ता देवैरष्टाब्जमूलके"॥ इति।

तथा, आत्मा १। निवृत्तिः २। अन्तरात्मा ३। प्रतिष्ठा ४। परमात्मा ५। विद्या ६। ज्ञानात्मा ७। शान्तिः ८। इत्यादय।

"तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च।
चतुर्थी वायुसुताद्यैः पत्राग्रे पूर्ववत् क्रमात्॥
धृष्ट्याद्यैः पञ्चमी वृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा।
षष्ठी द्वादश पत्रेषु नारदाद्यैर्महर्षिभिः॥
सप्तमी षोडशास्रे स्यान्नीलाद्यैः कपिपुङ्गवैः।
ध्वजाद्यैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशद्दलपङ्कजे॥
इन्द्राद्यैर्भूगृहे चाद्यैर्नवमावरणं भवेत्।
तद्बहिर्वज्रतत्त्वाद्यैर्दशमावरणं शुभम्।
दशावरणपूजैवं कर्त्तव्या साधकोत्तमैः"॥ इति।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि यन्त्रधारणयन्त्रादयं विशेषः। तत्र हि षट्कोणादि भूपुरान्तं देवरूपाणि भवन्ति। धारणयन्त्रे तु मन्त्ररूपाणि इति आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुतौ द्रष्टव्यः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्।

रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

ओं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद् यत्र क्वचन गच्छति, तदेव मन्येतेति ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट पद वाक्यानां रामपूर्वस्य दीपिका ॥
इति रामपूर्वतापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २२ ॥

ओं रामोत्तर तापनीय स्वरूप महिमोच्यते ।
रामचन्द्रस्य षट्त्रिंश खण्ड पञ्चक मण्डितम् ॥ १ ॥

ऋषि संवादेन रामचन्द्रस्य मन्त्रतोऽर्थतश्च महिमानं स्वरूपञ्च प्रकाशयितुमादौ क्षेत्रोत्तमं विविनक्ति, बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यमिति । यत् क्षेत्रम् 'यदनु' हीनं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रा दपि यन्महिम्ना अधिकं, कुरुक्षेत्रं हि 'कुरो' ब्रह्मणो वरदानात् क्षेत्रोत्तमं प्रसिद्धं, तत्तु यतो हीनमित्यर्थः । हीने योऽन्वे अनु कर्मप्रवचनीयम्, तद्योगे यदिति द्वितीया । तथा देवाना मपि देवपूजास्थानं, तथा सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मलोकहेतुः, तत् वाकपतिः याज्ञवल्क्यापत्यं प्रति 'उवाच' तस्यामलो निद्र तत्र दर्शयेति पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्तु उत्तरयन् तावत्त नामतो निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति । 'अविमुक्तम्' ईश्वरे-णापरित्याज्यम् अविमुक्तं वाराणसीक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं, कुरु इति

इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद् याज्ञवल्क्यः॥

प्रथमः खण्डः॥ १॥

देवैः प्रार्थितेन शिवेन कृतत्वात् कुरुक्षेत्रम्। तथा देवाना मित्यादि विशेषणद्वयम् उत्तरेऽप्यनुदितम्। देशान्तर तद्वयो पास्यमित्याह, तस्मादिति। 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्येत' जानीयात्।

तस्य मननीयत्वमाह, इदं वा इति। 'इदं' अत्र यत्र विद्य मानं, तदेव विशेषणद्वय युक्तमविमुक्तमिति मन्येतेत्यन्वयः। एवं कृते सति अविमुक्त निवासफलं भवतीति भावः। नन्व न्यान्येभ्यः क्षेत्रेभ्यः को विशेषः? अत्राह, अत्र हीति। 'जन्तोः' प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारकं' षडक्षरं बोध्यं वा। तस्य किं फलम्? अत आह, येनेति। 'अमृतीभूत्वा' अमृतीभूय मोक्षी भवति, मोक्षीऽस्याप्नोति यस्मादविरतो भवति। कर्तव्यमाह, तस्मादिति। निषेवत' विमुक्तमादि। देशान्तर- स्यस्यापि मध्यवर्तीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति। 'एवमेवैतत्' भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह बृहस्पतिः, याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं स्वीकृतवान्। 'एवमेव भगवन्' इति पाठे, हे भगवन्। 'एव'

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, किं तारकं ? किं तरतीति ? । स होवाच याज्ञवल्क्यः, तारकं बिन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । ओं तत् ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ।

अयदुष्टोऽयं एव, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्य श्रोता बृहस्पतिराह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं बृहस्पति प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रश्नस्वरूपम् आह, किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्म्म सविषयमेव इत्याशङ्क्य प्रश्नस्य विषयतामाह, किं तरतीति । यत् 'तरति' संसारं तारयति, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतिरन्तर्भूतण्यर्थः । यद्वा कर्म्मप्रत्ययोऽयं, यस्य गर्भत्वाद्युत्तरं भावि, तत्तस्माद्, स होति ॥ 'दीर्घानल' दीर्घे आकारे आरूढ 'अनल' रेफः यस्मिन् तत्, तच्च 'बिन्दुपूर्वकं' बिन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रा सिद्धम् । दीर्घानल रा इति । पुनर्माय नमः इति स्वरूपम् । चन्द्राय नमः, भद्राय नमः इति द्वौ मन्त्रौ पृथक् । तदुक्तम्,—

"रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्मुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति" ॥ इति ।

ओं रूपा तद्रूपा ब्रह्मरूपा, तथा सदाख्याचिदाख्या आनन्दाख्याचेत्येवमेता रामाद्याख्या उपासितव्या । तदुक्तं गीतायाम्,—

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा" ॥ इति ।

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीयाक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति, बिन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकत्वात्तारको भवति ; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि, तदेवोपास्यमिति ज्ञेयम् ; गर्भ-जन्म-जरा-मरण संसार-महद्भयात् सन्तारयतीति ; तस्मादुच्यते तारकमिति ।

य एतत्तारकं ब्राह्मणो नित्यमधीते, स सर्वं पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स ब्रह्महत्यां तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स संसारं तरति, स सर्वं तरति, सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ओङ्कारात्मिका रामाख्यास्य इत्युक्तम् तेन रामादीना तारकत्व मुपपादयित्तु ओङ्कारस्य तारकत्वमुपपादयति, अकार इत्यादिना । अकारादयस्त्रयो मूर्त्ताः, अर्द्धमात्रादयस्त्रयोऽमूर्त्ताः, नादात् परे शक्तिशान्तात्यौ षष्ठ्यवस्थे वेदितव्ये । 'तदेव' इत्यौपम्यैव प्रथमात्मकत्वाद् ब्रह्मणो वाचकम्, 'अविमुक्त' वाराणसीक्षेत्रम्, यत्र सत्र स्थितो वाराणस्यामेव स्थितो भवति,

अथैते श्लोका भवन्ति ;
अकाराक्षर-सम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षर-सम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥ १ ॥
प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥
श्रीराम सान्निध्य वशाज्जगदानन्द-दायिनी ।
उत्पत्ति-स्थिति संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-संज्ञिता ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र मृतो वाराणस्यामेव मृतो भवतीत्यर्थः । शाम्यितो भवतीत्यस्यानन्तरं स महान् भवतीति क्वचित् पठ्यते, तेन भुक्तिरुक्ता, अमृतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव षडक्षराणां प्रमेयार्थानाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना । 'विश्वभावनः' विश्वाभिधानः जाग्रदभिमानी सङ्कर्षणः 'तैजसात्मकः' स्वप्नाभिमानी प्रद्युम्नः 'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यभिमानी अनिरुद्धः रामः ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्था ब्रह्मलक्ष्मास्य विवक्षार्थमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मणः सान्निध्यात् केवलया प्रकृत्या स दातुमशक्यः, कार्यं कर्तुं विन्दुः स वाच्या कार्योन्मुखी नादांशवाच्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्तिः प्राप्तावस्थे अव्यवस्थे आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य वाचकभावं त्यक्त्वा प्रणवेन यदाऽभेदं गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ज्ञानिनः । इति शब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं, भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं, तदप्योङ्कार एव। सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः, स्थूलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी, एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां, नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानमदृष्ट-मव्यवहार्य्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-मव्यपदेश्य-मेकात्म प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते।

'त्रिकालातीतम्' आत्मस्वरूपम्। ननु कथमेकस्य मूर्त्ता मूर्त्तरूपता? विरोधात्, अत आह, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत्कार्य्यहीनः स आत्मा बन्धहरः सर्वदा द्वैत-रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्योऽहमित्योँ तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः।

चिदात्मकः सोऽहमोँ तद्रामभद्रः परं ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्य्यात्। सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः प्रवदन्ति; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भाव। ननु तथापि जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा ब्रह्मेति। योऽयम् 'आत्मा' जीव प्रसिद्ध, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य आत्मनो ब्रह्मत्व ओङ्कारवाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे यत्र भेद व्यवहार ? इत्याशङ्क्योपाधि भेदादित्याह, सोऽयमिति। चतुर्थ मन्त्रान्ते इत्यन्तो ग्रन्थो माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यात। स आत्मेत्यादि स्पष्ट। 'अहमित्योँ तत्सदिति' एतच्छब्द-चतुष्टयवाच्य यत् पर ब्रह्म, स रामचन्द्र।

स किं मूर्त्तात्मक ? न इत्याह, चिदात्मक इति। ज्ञानैक विग्रह, सोऽहमिति, 'स' प्रसिद्ध अमुकपुत्रोऽमुकनामा अह मस्मि। स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूप तद्रूप पर ज्योतीरूप, इत्येवमात्मान प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविकृतेन सह

संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य! य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽविमुक्त उपास्य, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः? इति। वरणायां नाश्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा? का च नाशी? इति। सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति। सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति।

कौकुर्य्यात्। एकीकरणे फलमाह सदेति। 'उपनिषत्' परमार्थस्तत्र याज्ञवल्क्य' आह भरद्वाज प्रतीति शेषः ॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान पुरुष स्वरूपमाह, य एष इति। 'अव्यक्त' इन्द्रियाग्राह्य। अविमुक्ते किमित्युपास्य? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। कोऽयमविमुक्तो देशो न ज्ञायते अत पृच्छति, स इति। 'वरणाया' वरण नामिकायाः नद्याः, 'नाश्या' नाशी नामिकायाश्च मध्ये यो देश एतिद्ध प्रसिद्ध तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्त। प्रवृत्ति निमित्त पृच्छति, का वै

कतमच्चास्य स्थानं भवति ?। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद उपासत इति। सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति। अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्क्यः।

वरणा इति। उत्तरमाह, सर्वानिति। यत्र स्नाता मापदोषरहिता भवन्ति। तदुक्तम्,—

"असी वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोश महत्तरम्।
अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः" ॥ इति।

स्कान्दे वाक्यस्य प्रसिद्धेऽप्य ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति कतमश्चेति। 'अस्य' अविमुक्तस्य। भ्रुवोर्घ्राणस्य च य सन्धि भ्रूपंस्थानमित्यर्थं, तत्र हि इडा पिङ्गले सङ्गते। सन्धिशब्दस्य निमित्तान्तरमाह, स एष इति। द्यौरिति पवित्रस्य लोकस्य परस्य दिवो ज्योतिषश्च 'एतत्' वस्तु सन्धिरूप 'ब्रह्मविद' योगिन सन्ध्येत्युपासते, सोऽविमुक्त सन्धिधिया उपास्य इत्यर्थं। इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ। स राम परमात्मा अविमुक्त क्षेत्रे उपास्य इति विधिफलमाह, स इति। 'अविमुक्त ज्ञानम्' अविमुक्त प्रदेशे ध्यानवशेन यत् ज्ञानम्। यद्वा 'अविमुक्तम्' अत्यक्त नित्य 'ज्ञान सद्घारस्य यत्, तत् 'आचष्टे' कथयति। 'य पुमान् 'वै' निश्चित 'तत्' अविमुक्त स्थानम् उक्तप्रकार 'वेद' जानाति।

अथेति। 'तम्' अत्रि प्रति याज्ञवल्क्य कथान्तरमुवाच,

श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।
मन्वन्तर-सहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः ॥ ५ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।
वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर ॥६॥इति॥
अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
मणिकर्ण्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।
म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥७॥इति

अथ सहोवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश ! यत्र कुत्रापि वा मृताः ।
क्रिमि कीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥८

श्रीरामस्येति । वृषभध्वजः काश्यां 'श्रीरामस्य मनुं' मन्त्रं जजाप । ततः श्रीरामः प्राह, अहं परमेश्वर, यदभीष्टं तत् दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्तौ ।

अतः परं श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' ययाचे इति । सत्यानन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्द चिदात्मानं श्रीरामम् ईश्वरः पप्रच्छ इति । अत्र स्वामी महादेवेति क्वचित् पाठः ।

'मणिकर्ण्यां' मणिकर्णिकायां 'मत्क्षेत्रे' काश्यां यो म्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि, अतः परं वरान्तरं न प्रार्थनीयम् ।

तव क्षेत्रे इति क्षेत्रमपि तुभ्यं मया दत्तमिति भावः । क्रमेरिकारोपधाया इतीत्वम् इन् । क्रिमिः क्रमचारी पिपीलि

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाण-प्रतिमादिषु ॥ ९ ॥
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ! ।
ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः ॥१०॥
त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥११॥
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव! १२॥ इति

श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच । अथ कैर्मन्त्रैः स्तुतः श्रीरामः प्रीतो भवति, स्वात्मानं

कादि । कीट बन्ध वर्णयो, कीटति बध्नातीति । 'कीट' लूतादि । न चाव्यया इति महाक्षयोप । 'अनेन' षडक्ष रेण । 'मा शुच' मा शिवदु खेन शोक मा कुया । 'मुक्ता' त्यक्तदेहा । 'यस्य कस्यापि' पशु पक्षि कृमादेरपि । 'जन्मा न्तरितानिति' जन्मान्तरार्जितानपि दोषान 'नाशयति' छिनत्ति । तेन वरेणेति क्वचित् पाठ, श्रीराम दत्तेन वरेण । इति शब्दं खण्डसमाप्तौ । इह वाराणसी शब्दस्य व्युत्पत्त्य न्तरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणसीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणेति, यद्यपि शङ्कर भक्तानामपि समयान्तरे

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । श्रीरामेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गदया नमस्करोति ।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम् ।
पूर्णानन्दैक-विग्रहं परं ज्योतिः स्वरूपिणम् ।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

ओं यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमानन्दात्मा, यः परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चाखण्डैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मानन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मापि एव नारायणो वृत्तान्त रामेण शिक्षित पविस्वर्ष । 'गदया' गद्येन गाथया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्तायां वाचि । 'य' प्रसिद्ध 'वै' निश्चित श्रिया जुष्टो रामचन्द्र, स 'भगवान्' षड्विधैश्वर्य सम्पन्न 'अद्वैत परमानन्दात्मा' अद्वैतो य परमानन्द तदात्मा य परम्' उत्कृष्ट ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुव स्व' त्रैलोक्यरूप स्थूल सूक्ष्म कारणरूप, 'नमो' एव रूपाय 'वै' निश्चित नमो नम ।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ता-
ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा
विष्णुरीश्वरो य सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे
वेदा साङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व-
भूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुर-
मनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ९

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मत्स्य-
कूर्माद्यवतारः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः १०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च प्राणो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तः-
करण चतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मृत्युः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥१७॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्थावर-जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चा-ग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सप्त व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥२०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च सर-स्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मी-र्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च त्रैलोक्य भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्यो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव-ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥३२॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चैकादश रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादशादित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्याप्नोति विराट् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च हिरण्यगर्भो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

ओं यो वै श्रीराम स भगवान् यश्च चतस्रोऽर्धमात्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमपुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महेश्वरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चों नमो भगवते वासुदेवाय महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ओं यो वै श्रीराम. स भगवान् यश्च सच्चिदानन्दाद्वैतैकरसात्मा भूर्भुव. स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं

एव सप्तचत्वारिंशत् पर्य्याया पूर्वोद्धृत मालामन्त्राक्षर-सङ्ख्याका नारसिंहस्यैवानुष्टुभाक्षर-सङ्ख्याका द्रष्टव्याः ; अत प्रतिपर्य्यायं क्रमेण मालामन्त्राक्षराण्येकैकश आदावुच्चार्य्याणि। अथ षडक्षर वाच्य राममूल व्यूहस्य मालामन्त्र वाच्य सप्त-चत्वारिंशद्व्यूह । तदुक्तम्,—

"कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि कल्पना"। इति ।

देवं स्तुवन् ; ततो देवः प्रीतो भवति; तस्माद् य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति, स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २३ ॥

'शरीरस्थ' मूलव्यूहस्य 'सेनादि कल्पना' सप्तपञ्चादिम व्यूहस्य कल्पना इत्यर्थः । इति सप्त स्तुतिसमाप्तौ ।

'एतान्' पूर्वोक्तान् अद्वैत परमानन्दात्मादीन् मन्त्रत्वेन 'वित्' वेत्ता एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' प्रत्यह 'देवं' राम स्तुवन् भवेत् । 'ततः' स्तवनात् देव 'प्रीतः' अनुकूलो भवति । तस्मात् यत अयं स्तव प्रीतिकृत्, तस्मात् 'यः' पुमान् एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' विश्रभ्य देवं स्तौति 'सः' स्तोता 'देवं' विष्णुं 'पश्यति' साक्षात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तरग्रन्थाभावादिति द्विः विरुक्त्या सूच्यते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां रामोत्तर प्रदीपिका ॥

इति रामोत्तर तापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २२ ॥

रामोत्तरतापन्या अनुष्टुप् मूल पुस्तकेषु पञ्च खण्डाः सन्ति क्वचित् पुस्तके तु सप्त खण्डा दृश्यन्ते । दीपिकाकारसम्मतादधिक खण्डद्वयस्य व्याख्या नास्ति तत्खण्डद्वयम् अत्र निवेश्यते । यथा,—

अथैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच।
श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन्! इति।
स होवाच याज्ञवल्क्यः॥
स्वप्रकाशः स्वयं ज्योतिः स्वयम्भूरेक-चिन्मयः।
तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्यक्षरः स्मृतः॥ १॥
अखण्डैक रसानन्द-तारक ब्रह्म वाचकः।
रामायेति सुविज्ञेयः सदानन्द चिदात्मकः॥ २॥
नमः पदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक विग्रहम्।
सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः॥ इति॥ ३॥

य एतं मन्त्रराजं रामचन्द्रस्य षडक्षरं नित्यमधीते, सोऽग्नि-पूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेण पूतो भवति, स सर्वयज्ञ क्रतुभिरिष्टवान् भवति, स सर्वेदेवैर्ज्ञातो भवति, इतिहास पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, गायत्र्याः षष्टियत सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रण वानामयुतानि जप्तानि भवन्ति। दश पूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति, स पङ्क्ति पावनो भवति, स महान् भवति, सोऽमृत त्वञ्च गच्छति।

षष्ठः खण्ड॥ ६॥

अथ पुराणेष उदाहरन्ति,—

गाणपत्येषु शैवेषु शाक्त-सौर्येषु मन्त्रेष्वथ।
वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्र फलाधिकः॥ १॥
गाणपत्यादि मन्त्रेषु कोटि कोटिगुणाधिकः।
मन्त्रराजस्तथास्य फलदोऽयं षडक्षरः॥ २॥
षडक्षरोऽयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघ-विनाशनः।
मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः॥ ३॥

कृतं दैन्येन दुरितं पञ्च मासत्तु वर्धजम्।
स हरेत् निःशेषन्तु चलाचलमिवाचलः ॥ ४ ॥
ब्रह्महत्या सहस्राणि ज्ञानाज्ञान कृतानि च।
स्वर्णस्तेय सुरापाण गुरुतल्पायुतानि च ॥ ५ ॥
कोटिकोटि सहस्राणि उपपातकजान्यपि।
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राम मन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
भूत प्रेत पिशाचाद्या कुष्माण्ड ब्रह्म राक्षसाः।
दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र प्रभावतः ॥ ७ ॥
चाम्यारण्य पशुप्रत्वे सञ्चित दुरितञ्च यत्।
मद्यपानेन यत् पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ ८ ॥
अभक्ष्य भक्षणोत्पन्न मिथ्याज्ञान समुद्भवम्।
सर्वं विलीयेत पापं राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
श्रोत्रिय स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपस्थितं।
रत्नादि वीज हरणाच्चयेन तद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
गत्वापि मातरं मोहादगम्याश्चैव योषितम्।
उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
महापातकया बध्वा सङ्गत्य सञ्चितञ्च यत्।
बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥
कृच्छ्रैः मन पराकाद्यैर्नाना चान्द्रायणैरपि।
पापं दुरपनाद्यं यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १३ ॥
भ्रात्मतुल्य सुवर्णाद्यैर्नैर्यहुविधैरपि।
एतदप्यपरिच्छीर्य तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥
भवस्यान्तु लयश्चैव मूलबन्धमघञ्च यत्।
तन्मन्त्र स्मरणादेव न शेष तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
तत्तद्रूपादिष्टेन वक्तनानुष्ठितञ्च यत्।
रामाख्या मनुरयाय पापराशिं विनाशकृत् ॥ १६ ॥

हनुमदुक्त रामोपनिषत् ।

श्रीं सनकाद्यो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥

आ ब्रह्मबीजदोषाश्च नाशयेत पृथक् तथा ॥ १७ ॥
पितृ मातृ वधोत्पन्न बुद्धिपूर्वमघञ्च यत् ।
निःशेष नाशयेत्त्वं च राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ १८ ॥
पितृ मातृ स्वसृस्नाना यद्वा विश्वास घातिनाम् ।
यद्वा बालघोधोत्पन्न स्त्र्या महत्वाद्युमायनाम् '१' ॥१८॥
गुरुपुत्र कलत्रादि॰वधोत्पन्नमघञ्च यत् ।
तदनुध्यानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ २० ॥
य प्रयागादि तीर्थेषु मघषु कुरुक्षेत्रादिषु ।
सूर्ये नियमादि क्रमाद् भूय ० ० ० ० ॥ २१ ॥
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणा स्वाभ्यन्वेषणानेन दीयत ॥ २२ ॥
येषु येषु विरोधेषु रामभद्रमुपासते ।
दौर्भिक्ष्यादि भयान्येषु न भवन्ति कदाचन ॥ २३ ॥
शान्त प्रसन्न वदनो ह्यक्रोधो भक्तवत्सल ।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २४ ॥
सम्यगाराधितो राम प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णु पदञ्च यत ॥ २५ ॥
तदेतदृचाभ्युक्त तद्विष्णो परम पदम् ॥ २६ ॥
स मुक्तो भवति, स मुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इत्याथर्वण रहस्ये रामोत्तर तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

पूर्वतापनीये साङ्गस्तारको वर्णित । उत्तरतापनीये प्रणवस्यापि तारकत्वमुक्तम्, रामस्य परब्रह्मत्व प्रणव बीजा

वायुपुत्र । महाबाहो । किं तत्त्व? ब्रह्मवादिनाम् ।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वांध्यात्म-विद्यासु च ।
सर्वेषु विष्णभिधानेषु विघ्न-सूर्य्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्व कथय त्व महाबल ! ।
हनुमानुवाच ।
भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥४॥

व्याख्या स्पष्टत्वमुक्तम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते किं विघ्नराजादय अद्यापि तुल्यसामर्थ्या एव ? आहोस्विदन्यतरस्मिन विशेषोऽस्ति ? किं श्रेष्ठ नाम ? अथ के च राममन्त्राङ्गमन्त्रा ? तथा प्रणवे गृहस्थ ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति ? उत यतीनामेवेति ? । अधिकारपक्षे कियान् प्रणवो जप्य ? कियान् षडक्षर ? इति । विभीषणकृता रामस्तुतिश्च किमित्य प्रसिद्धा ? कियता च पुरश्चरणेन परम पुरुषार्थसिद्धि ? क च पुरश्चरणानुकल्प ? इति । तदर्थं रामोपनिषदारभ्यते, पर्ं सनकादय इति ।

अस्य अनुष्टुपछन्द । अन्ये च नारदादय ब्रुवन्' अनुमन् बहुल छन्दसीत्यमाड्योगेऽप्यडभाव । ब्रह्मवादिनाम भिमतमिति शेष । पुराणादिषु प्रतिपाद्य किं तत्त्व ? सर्वेषु विष्णो 'रभिधानेषु नामसु मध्ये किं 'तत्त्व' ? श्रेष्ठ नाम ? । विघ्न' गणेश्वर 'सूर्य' आदित्य ईश रुद्र शक्ति चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुश्च, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्व' ? परमदैवतम् ? ।

शृणुत मामकीं वाचं भवबन्ध-विनाशिनीम् ।
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वञ्च ब्रह्म तारकम् ॥ ५ ॥
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेणोक्ता योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ताः पुनः पप्रच्छुर्हनुमन्तं, रामस्याङ्गानि नो ब्रूहि हनुमन् ।। स होवाच वायुपुत्रः, विघ्नं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वासुदेवं वाराहम् अन्यांश्च कांश्चित् सर्वान् मन्त्रान् श्रीसीतां लक्ष्मणं हनुमन्तं शत्रुघ्नं विभीषणं सुग्रीवम् अङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवम् एतान् रामस्याङ्गानि जानीयात् । अङ्गानि विना रामो विघ्नकरो भवति।

भो भो इत्यादरे वीप्सा। 'एतेषु' शास्त्रेषु तत्त्व प्रतिपाद्य, देवेषु तत्त्व परमदैवत, नामसु तत्त्व सर्वाधिकारत्व ब्रह्म तारक, 'राम एव' श्रीराम एव तारक ब्रह्म।

राममन्त्र जपता के चाङ्गमन्त्रा जप्तव्या ? इति तृतीय सन्देह पृच्छन्ति, वायुपुत्रेणोक्ता इति। 'अङ्गानि' अङ्गस्थानीयान् मन्त्रान् देवांश्च ब्रूहि हे हनुमन् ।। 'वाणी' सरस्वती, विघ्नादयो वाराहान्ता दशाङ्गदेवता, अन्यांश्च कांश्चित् वशिष्ठ वामदेवादीन, अन्येषामप्राधान्य सूचनाय सामान्यशब्द प्रयोग । श्रीबीज पूर्विका सीता, सीताशब्द चतुर्थ्यन्त

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनुमन्तं पप्रच्छुः। आञ्जनेय! महाबल! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति।

पुनरुवाच हनुमान्।

अयोध्यानगरे रम्ये समासीनो रामो मया पृष्टः, सीतापते! योगिमानसहंस! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति। स होवाच रामः। येषामेव षडक्षराधिकारो वर्त्तते, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, नान्येषाम्।

स्वाहान्त, सीतादय प्रणवान्ता दश एतान् रामस्य 'षड्ङ्गान्' षड्मन्त्रान् जानीत। यथा प्रणवादि विन्दन्तमाद्यक्षर बीज, चतुर्थ्यन्त नाम मन्त्र। तदुक्तं डामरे।—

"आद्यार बिन्दु मध्यस्थ नामधयाद्यमक्षरम्।
देवतानां स्ववीज तत् पूजायामति सिद्धिदम्"॥ इति।

एतन्मन्त्रोच्चारणे साधकमाह, षड्ङ्गान विनेति। विघ्नकारित्व जप पूजनादिकमेव न सिध्यति।

चतुर्थं मनाय पृच्छन्ति, आञ्जनेयेति। अञ्जनाया अपत्यम आञ्जनेय, तत् सम्बोधनम। महाबलेति मनाय निराकरण सामर्थ्य सूचितम्। कथं स्यादिति यतीनामिव स्नातकोऽपि तदुपासन विधानात्।

सीतापते। इत्यादि हनुमदुक्त रामस्य सम्बोधनम्। येषामिति। गृहस्थ साधना षडक्षराधिकार मस्त्येव प्रणव स्याङ्गत्वात्, तत्समान योगक्षेम प्रणवाधिकार, 'नान्येषा'

प्रणवं केवलम् अकारमुकार मकारमर्द्धमात्रा-सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य शुभकरोऽहं स्यात्; तस्मात् प्रणवस्य चाकारस्य चोकारस्य च मकारस्य चार्द्धमात्रस्य च ऋषि-च्छन्दो-देवताः तद्वत् वर्ण-चतुःस्थान-स्वर-वेदाग्नि-गुणादीन्युच्चार्य्य न्यासं कृत्वा प्रणवमन्त्रान् द्विगुण जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रमाद्यन्त-प्रणवं यो जपते, स रामो भवेत्, इति रामेणोक्तम्; तस्मात् रामाङ्ग प्रणवः कथित इति वायुपुत्रेणोक्ताः पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छुः ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-रामपरिचर्य्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि,

---

पञ्चवर्णाद्योच्चितानाम् । प्रणवजपं विना राममन्त्रजपेऽधि-कार एव नास्तीत्याह, प्रणवमिति । अकारादि-चतुरक्षर सहितमिति वक्तव्यम् । अकारादिषु पृथग्विभक्त्युच्चारणं स्यात् क्रमेण ऋन्दऋष्याद्यभिधान-सूचनार्थम् । तदेवाह, तस्मादिति । एतामर्थादयोऽथर्वशिरसि, माण्डूक्ये, आरम्भे चोक्ताः । न्यास कृत्वा प्रणवकलोक्त मन्त्रान् पञ्चाक्षरान्, 'आद्यन्त प्रणवम्' आदौ अन्ते च प्रणवोऽस्य त, प्रणव पुटितमित्यर्थः, 'जपते' जपति । उपसंहार, स्यादिति । इत्यमृतकलो उक्ता । पुन प्रथम सन्दाय पप्रच्छुरित्यन्वय ।

रामस्य भक्तो यो विभीषण, तेन कृता 'रामपरिचर्य्या'

सप्त सहस्राणि गद्यानि, पञ्चशतान्यार्य्याः, अष्टौ सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति सहस्राणि पद्यानि, दश सहस्राणि दण्डकाः, इत्येवमनुक्रमं ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवेदिति । इति हनुमदुपनिषत् ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हनुमानुवाच ।

सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम् ।
प्रणम्य दण्डवद्-भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥७
रघुनाथ ! महाबाहो कैवल्यं कथितं मया ।
अज्ञाना-सुलभञ्चैव कथनीयञ्च सौलभम् ॥ ८ ॥

रामस्तुति, सा विस्तरेण सम्प्रति श्रोतुमशक्या बहुत्वात्, उद्देशतस्तु वक्ष्यामीत्याशयेनाह, स होवाचेति । 'गद्यानि' संस्कृत-प्राकृत साधारणानि, 'आर्य्या' गणच्छन्द, 'श्लोका' वृत्तानि 'पद्यानि' अनष्टुप्प्राया, 'दण्डका' षड्विंशत्याद्यक्षरपादा । ननु उद्देशमात्रेण तदर्थाज्ञानात् फलासम्भव ? इत्याशङ्क्य फलमाह, इत्येवमिति । उद्देशेन अनुक्रमो ज्ञात, तावतापि ज्ञातार्थो भवेदित्यर्थ । इति हनुमदुक्त रहस्यज्ञानम । अति विस्तृतत्वात् सा न सर्वजनप्रसिद्धेति भाव ।

षष्ठ सन्देह निरस्यति, हनुमानुवाचेति ।

'पौलस्त्य' पुलस्त्यापत्य रावण तस्य 'सूदन' निरसितारम् ; सूद निरसने । 'पौलस्त्य' विभीषण । कैवल्यमिति । अन्यदा संस्कृतवाक्यादिषु कैवल्य 'कथित' निरूपित, तत् 'अज्ञानानाम्'

श्रीराम उवाच ।

अथ पञ्च दण्डकाः, पितृघ्नो मातृघ्नो जारो गुरुघ्नानेककोटि-यतिघ्नोऽनेक-कृतपापो यो मम षण्णवति-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते ; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् ? ।

पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स किं करोति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशल्लक्ष-मन्त्रमन्त्र माद्यन्त-प्रणवं मन्त्रमन्त्राद्विगुणः प्रणवो यो जपते, स स्वयमेवाहं भवेन्न किम् ? । पुनरुवाच मार्कण्डेयः । तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति । स होवाच रामः । अथ त्रीणि पद्यानि पुरश्च-

---

भक्तदुर्लभाम् 'भसुलभ' दुष्प्राप, च शब्दो हेतौ, तत. 'सौलभ' सुलभस्य भावस्य इद कारण सौलभं सुलभज्ञान-प्राप्तिसाधन त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच ।

'अथ' शब्दः मङ्गल्यानन्तर्यार्थं । पञ्च दण्डकाः पठनीयाः विभीषणोक्त दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः । 'जार' गुरुतल्पग, चतुर्न्यून-शतकोटिनामानि रामेत्यादीनि । सच्चिदानन्दरूप स्वयमेव कि न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । इद मुख्य पुरश्चरणम् ।

असमं सन्देह निरस्यन् अनुकल्पान् प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति । इति । मन्त्रमन्त्र यो जपते इत्यन्वयः । मन्त्रमन्त्राच्च द्विगुण. प्रणवो

रणानि, ततोऽप्यशक्तो यो मम गीता मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं मदष्टोत्तरशताभिधानं नारदोक्तं स्तवराजं हनुमदुक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवञ्च सीता-स्तवञ्च राम! रक्षेत्यादिभिः स्तवैरेतैर्यो मां नित्यं स्तौति, स मत्सदृशो भवेन्न किम् इति।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्याथर्वण-रहस्ये रामोपनिषत् समाप्ता ॥ २४ ॥

सर्वोपनिषत्सार ।

ओं कथं बन्धः कथं मोक्ष काऽविद्या का विद्येति जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तं तुरीयञ्च कथम् अन्न

जातम्य इति शेष । स स्वयमेव 'वह' राम कि न भवेत् ?। पद्यान्तर पुनरिति । कर्मभ्याया पपत्य कार्कमेय । स्तौषि 'पद्यानि' श्लोका, गीतादीन्यष्ट ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट पद वाक्याना रामोपनिषद्दीपिका ॥
इति श्रीमद्दरत्नाकरसूनु भट्टनारायण विरचिता
श्रीरामोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २४ ॥

ओं बन्धादिमायापर्यन्त लक्षणं तैत्तिरीयके ।
सर्वोपनिषदा सार सप्तत्रिंशे चतुर्दशे ॥ १ ॥
प्रश्नोविषयो रथानामादौ स्वरूप सप्तपमध्ये बन्धस्वरूप

मयः प्राणमयो मनोमय आनन्दमयः कथं कर्त्ता जीवः क्षेत्रज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्यामी कथं प्रत्यगात्मा परमात्मा आत्मा माया चेति। कथमात्मेश्वरः। अनात्मनो देहादीनात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः ; तन्निवृत्तिर्मोक्षः तमभिमान कारयति या, साऽविद्या ; सोऽभिमानो यया निवर्त्तते, सा विद्या ; मन आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन् विषयान् स्थूलान् यदोपलभते, तदात्मनो जागरणम्।

तद्वासनारहितश्चतुर्भिः करणैः शब्दाद्यभावे-

मायदाद्य, आत्मेश्वर इति। अनात्मन. स्थूलत्वात् देहेन्द्रियादीन् 'आत्मत्वेन' ब्राह्मणोऽहं, स्थूलोऽहं, गच्छामीत्यात्मत्वेनाभिमन्यते, सोऽभिमानी बन्ध ; तत्त्यागो मोक्षः ; तत्कारिका अविद्या , तन्निवर्त्तिका विद्या। मन आदीति, मनो बुद्धि-चित्ताहङ्कार श्रोत्र त्वक्-चक्षूरसना घ्राण वाक् पाणि-पाद-पायू पस्थाख्यैर्ज्ञान कर्मकरणै 'पुष्कलै.' वह्निरादिभूतैश्चन्द्राच्युत शङ्कर-चतुर्मुख-दिक् वातार्क प्रचेतोऽश्वि वह्नीन्द्रोपेन्द्र मित्र ब्रह्मभिरनुगृहीतैः सहत्वाध्यवसाय चेतनाभिमान-शब्द स्पर्श-रूप-रस गन्ध-वक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दान् स्थूलान् बहिर्भूतान् यदोपलभते, तदा आत्मनो जाग्रद् व्यवहारः।

तद्वासनारहित इति। देवतानिमित्ते अदृष्टनिमित्ते च

ऽपि वासनामयान् शब्दादीन् यदोपलभते तदात्मनः स्वप्नम्। चतुर्दशकरणोपरमाद्विषय विशेष विज्ञानाभावात् यदा, तदा आत्मनः सुषुप्तम्। अवस्था-त्रयाभावाद्-भावसाक्षि स्वयं भावरहितं नैरन्तर्य्यं चैतन्यं यदा, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते।

अन्नकार्य्याणां षण्णां कोशानां समूहोऽन्नमय कोश इत्युच्यते। प्राणादि-चतुर्दश वायु-भेदा

स्वप्न इति बोद्धव्यम् चिन्ताखप्ने वासनाया निमित्तत्वात्, अतएव वासनामयानित्युक्तम्। अदृष्टेन इति वा च्छेदः। देवताद्युद्भवे तु वासनाहये वासनाशब्देन देवेच्छा धर्माधर्मौ च व्याख्येयौ। तदात्मन स्वप्नमिति। सा मनोवृत्तिः स्वप्न इत्यर्थः। तदा आत्मन स्वप्नमिति तु युक्तः पाठः जागरण सुषुप्त्योरात्म शब्दग्रहणात्। चतुर्दशेति, स्वप्ने तु दशानामेवोपरम, चतुर्णामन्तःकरणाना व्यापार करणाभावे विषयाणां शब्दादीनां विशेषतो ज्ञानाभावात् यदा आत्मनोऽवस्थानमिति शेष तदा आत्मन 'सुषुप्तं' सुषुप्तिरित्यर्थः। तदात्मन सुषुप्तमिति क्वचित् पाठः, तदा तदात्मन सुषुप्तम् उपरम इति व्याख्येयम्। 'भावसाक्षि' भावानां साक्षि साक्षाद्द्रष्टृ, साक्षिशब्द साक्षा द्रष्टृवाची, स्वयं भावरहितं निर्लेपत्वात् 'नैरन्तर्य्यं' स्वार्थे भावप्रत्यय, व्यवधायकवस्त्वन्तररहितं चैतन्यं ज्ञानमात्रं यदा अवतिष्ठते इति शेष, तदा तुरीयम्।

अन्नेति। षट्कोशा यथा—

"अस्थि मज्जा मेद स्त्वङ्मांस शोणितम्।

अन्नमये कोशे यदा वर्त्तन्ते, तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशद्वयसंयुक्तो मन आदिभिश्चतुर्भिः करणैरात्मा शब्दादिविषयान् सङ्कल्पादिधर्म्मान् यदा करोति, तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते। एतत् कोशत्रय संयुक्तस्तद्गत-विशेषाविशेषज्ञो यदा भासते, तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते। एतत् कोशचतुष्टय स्वकारण-विज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्त्तते, तदा आनन्दमयः कोश इत्युच्यते।

पटकोशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम्" ॥ इति।

प्राणादिचतुर्दशेति। प्राणापान व्यानोदान समान-नाग कूर्म्म कृकर देवदत्त धनञ्जया दश, चत्वारोऽन्ये,—

वैरम्भण स्थानमुख्य प्रद्योत प्रकृतस्तथा।
"वैरम्भणादयस्तत्र सर्व्ववायु समाहृता" ॥ इति।

एते चतुर्दश वायवो देहे यदा कृतास्तदा, तदा प्राणमय कोश। एतदिति, 'एतौ' अन्नमय-प्राणमयौ कोशौ, तयोर्द्वय, तेन संयुक्त आत्मा 'शब्दादिविषयान्' शब्दादय पञ्च विषया येषां ते तान्, सङ्कल्पादयो ये धर्म्मास्तान्। एतदिति, 'एतेन' पूर्व्वोक्त-कोशत्रयेण संयुक्त 'तद्गत विशेषा विशेषज्ञ' तद्गत सङ्कल्पादिगत विशेष शान्तघोरमूढत्वादि, 'अविशेष' मनुष्यत्वादि सामान्य, तयोर्ज्ञाता, स विकल्प कल्पनादिमान्, 'स्वकारण विज्ञाने' स्वस्य कारणीभूत यदा एतत् कोशचतुष्टय पूर्व्वोक्त ज्ञानं ब्रह्म तत्र वर्त्तते। तत्र दृष्टान्त, वटबीजे यथा

सुख-दुःख-बुद्ध्याश्रयो देहान्तःकर्त्ता यदा, तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्पर्श रूप रस-गन्धाः सुख-दुःख हेतवः ।

पुण्य पाप कर्म्मानुसारी भूत्वा प्राप्त-शरीर-सम्बन्ध-वियोगम् अप्राप्तशरीर-संयोगमिव कुर्व्वाणो यदा दृश्यते, तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

घटो वर्त्तते तद्वत्, स च निर्विषये जाग्रति मनसि सुषुप्ते च भवति ।

कर्त्तुर्लक्षणमाह, सुखेति । सुखं मे भवतु, दुःखं मे मा भूदिति महभ्य सुख दुःखयोरनुभविता देहान्त स्थूल सूक्ष्म-देहोपाधि कर्त्तृत्वं । यदा तदेति पूर्व्वेण सम्बध्यते, यदा देहोपाधिस्तदा कर्त्तृत्वं ।

सुख दुःखबुद्ध्योर्लक्षणे लक्षणाद्वतया आह, इष्टेति । इष्टानिष्ट विषयानाह, शब्देति । अनुकूलवेद्या सुखहेतव, प्रतिकूलवेद्या दुःखहेतवः ।

सुख दुःख हेतून् निदर्शयन् जीवलक्षणमाह, पुण्येति । पुण्य पापानुसारित्वं ज्ञान संस्कारयोरप्युपलक्षणम्, "तमेतं विद्या कर्म्मणी समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा च" इति श्रुते । प्राप्तस्य शरीरस्य य सम्बन्ध, तस्य वियोगमिव कुर्व्वाण अप्राप्तस्य शरीरस्य संयोगमिव शब्दो वस्तुतोऽसङ्गत्वात् । उपहितत्वात् ज्ञाता शरीरोपाधिमत्त्वात् जीव इत्युच्यते । प्राप्त शरीर सन्धि योगमिति पाठे प्राप्त शरीर योग सन्धि येन स । एकशरीर

मन आदिश्च, प्राणादिश्च, सत्त्वादिश्च, इच्छादिश्च, पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इति।

एतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यति। आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते। ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभाव-

---

त्यागेन अपर शरीर ग्रहणम्। सन्धियोगमित्यस्यैव व्याख्यानम् अपरापर-शरीर संयोगमिति।

क्षेत्रज्ञं लक्षयितुं लिङ्गं लिलक्षयिषुः पञ्च वर्गानाह, मन आदिरिति। मनो बुद्धिश्चित्तमहङ्कारश्च; 'प्राणादिः' पञ्च वायवः; 'सत्त्वादिः' त्रयो गुणाः; 'इच्छादि' कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा, श्रद्धाऽश्रद्धा, धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीश्च; 'पुण्यादि' पुण्यपाप-ज्ञान संस्काराः; पञ्च एते वर्गाः, 'इति' वाक्यसमाप्तौ।

लिङ्गस्य मन आदिमत्त्वमाह, एतेषामिति। 'धर्मीभूतात्मज्ञानात्' भूतसिद्धो य आत्मा, तस्य ज्ञानं विना न नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इत्यादिश्रुतेः।

इदानीं लिङ्गलक्षणान्तर्भूतमात्मान्तरमाह, आत्मसन्निधाविति। आत्मनो नित्यत्वधर्माध्यासात् नित्य इव भासमान इति स्वरूपकथनम्, एवंविधो य आत्मोपाधिः, तस्य द्वे संज्ञे, लिङ्गं हृदयग्रन्थिरिति च।

यदयं लिङ्गलक्षणमुक्तं, तल्लक्षणमाह, तत्रेति। 'ज्ञाता'

ज्ञाता स्वयमेव-आविर्भाव-तिरोभाव-हीनः स्वयं ज्योतिः, स साक्षीत्युच्यते। ब्रह्मादि-पिपीलिका-पर्यन्तः सर्वप्राणि बुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणि-बुद्धिस्थो यदा, तदा कूटस्थ इत्युच्यते। कूटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूप-लाभ-हेतुर्भूत्वा मणिगणसूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशते आत्मा, तदान्तर्यामीत्युच्यते। सर्वोपाधि-विनिर्मुक्तः सुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्र-स्वभाव आत्मा यदावभासते, तदा त्वं पदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यते।

प्रमाता, 'ज्ञान' चित्तवृत्ति, 'ज्ञेयाः' विषयाः, तेषामुत्पत्ति विनाशौ जानाति स्वयमेव ज्ञात्रादिवत् यस्य तौ नस्तः, किन्तु निर्विकारः, स्वप्रकाशश्च, स 'साक्षात्' अव्यवधानेन तद्‌द्रष्टृत्वात् साक्षीत्युच्यते। 'अविशिष्टतया' विशेषरहित चेतनतयेति सर्वप्राणिबुद्धिस्थ ध्यायतीव लेलायतीव सुधीरिति श्रुतेः, 'कूटे' बुद्ध्यादौ मिथ्याभूते तिष्ठति कूटस्थः, कूटस्थादयो ये उपहिता 'भेदाः' उपाधियुक्ता विशेषाः, तेषां स्वरूपलाभं प्रति हेतुः सन् मणिगुणस्थसूत्रवत् सर्वशरीरेष्वनुगतत्वेन यदा आत्मा तदान्तर्यामि संज्ञो भवति। तदुक्तम्—

"मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव"। इति।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म, सत्यमविनाशि, नाम-देश-काल वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति, तदविनाशि ज्ञानमिति उत्पत्ति-विनाश रहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते। अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव, सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्य्येषु तन्तुरिव, अव्यक्तादि-सृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापक चैतन्यमनन्तमित्युच्यते। आनन्दो नाम सुखचैतन्य-स्वरूपोऽपरिमितानन्द समुद्रः।

अविशिष्ट-सुख-स्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते।

त्वम्पदार्थं शोधित इति शेष, न ह्यशोधिते त्वम्पदार्थे सर्वोपाधि विनिर्मुक्तत्वादि विशेषण सम्भव ।

परमात्मान तत्पदार्थं वक्तु ब्रह्मणो रूप चतुष्टयमाह, सत्यमिति । चतुष्टय क्रमेण लक्षयति, सत्यमविनाशीति । अविनाशीत्यस्य कोऽर्थः ? इत्यत आह, नामेति । नामादिपञ्चसु नष्टेष्वपि यत् तत्त्व स्थिर, तदविनाशि ज्ञातव्यमिति शेष । ज्ञानपदार्थमाह, ज्ञानमितीति । आद्य ज्ञानपद प्रतीकम्, उत्तरमर्थनिर्देश । एवमनन्तानन्दयोरपि द्रष्टव्यम् । 'पूर्वं' कार्य्यात् प्राक् वर्त्तमान कार्य्यजातस्य च व्यापक रूपाच्छादक शुक्तिरिव रजत व्यापिका । सुखेति, सुखात्मक यच्चैतन्यं तद्रूप, न तु ज्ञानाद्भिन्न सुखमस्ति । तस्य निरवधितामाह, अपरिमितेति । इन्द्रियसुख क्षीणसुखमितिवत् ।

विशेषोऽस्य नास्तीत्याह । अविशिष्टेति । लक्षणमिति ।

एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देश-काल-निमित्ते-ष्वव्यभिचारि, स तत्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्मे-त्युच्यते। त्वंपदार्थादौपाधिकात् तत्पदार्थादौ-पाधिकाद् विलक्षणः आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रस्तत्पदार्थस्त्वात्मेत्युच्यते।

अनादिरन्तर्वती प्रमाणाप्रमाण साधारणा, न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविकारा-

---

एतच्चतुष्टय रूपमित्यर्थः। 'अव्यभिचारि' सदोपलभ्यमान यद्रूप, स तत्पदार्थ ईश्वर इत्युच्यते। तस्यैव पुनर्नामद्वयमाह, परमिति। परमित्युभयत्राप्यन्वयः। तस्य पदलक्षितमर्थं लक्षयति, त्वंपदार्थादिति। अतत्पदार्थश्च तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण इत्यर्थः। 'आत्मा' शुद्ध ब्रह्मेत्यर्थः।

मायालक्षणमाह, अनादिरिति। 'अनादि' पूर्वावधि विधुरा, 'अन्तरवती' गर्भिणी कार्योत्पादन समर्था। अन्तव तीति पाठे कार्य्यरूपेण नश्वरा, चिद्रूपेण कारणात्मना तु नित्यैव शक्ति शक्तिमतोरभेदात् चिच्छक्तित्वाख्या कदा-चिदपि ब्रह्मणो अनन्तमायासामर्थ्यासम्भवात् स्वभावद्वानि प्रसङ्गात् प्रागभावात् सत्त्वात् नास्तीति सम्प्रदायविद।

प्रमाणेति। उभयोरतस्य विषयत्वात् ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणाविषयत्वात् 'न सती' ब्रह्मातिरेकेण 'नासती' उपलम्भ विरोधात्, 'न सदसती' विरोधात्, किन्तु सदसद्विलक्षणा निर्वचनीया ज्ञानबाध्या इति साम्प्रदायिका। यद्वा तु सूक्ष्म ब्रह्मरूपेण सती, कार्य्यरूपेणासती, तेन उभयात्मक सती,

विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे सती, लक्षणशून्या, सा मायेत्युच्यते।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः ॥ २५ ॥

हंसोपनिषत्।

गौतम उवाच।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः।
ब्रह्मविद्या-प्रबोधो हि केनोपायेन जायते ? ॥१॥

नाप्यसती, नापि सदसती, सद्रूपेणासत्त्वाभावात् असद्रूपेण सत्त्वाभावात्, एतदुपपादितम् अधस्तात् स्वयमधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽविकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'असती' आत्मानमदर्शयन्ती ब्रह्मातिरेकेणानुपलभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे' अविवेकदशायां 'सती' स्वकार्यं दर्शयन्ती 'लक्षणशून्या' ईदृशी तादृशीति निर्वक्तुमशक्या सा माया। माशब्दो निषेधे, याशब्दः प्राप्तौ, प्राप्तापि सती या नास्ति, सा माया।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद वाक्यानां सर्वोपनिषद्दीपिका॥
इति सर्वोपनिषत्सारस्य दीपिका सम्पूर्णा ॥ २५ ॥

श्री हंसोपनिषद् विद्यादर्शितात्मने नमः।
आथर्वणे चतुःपञ्चा हंसनाद-पटीयसीम् ॥ १ ॥

गौतमो ब्रह्मणि प्राप्ते सति तत्प्राप्त्युपायोपाय उप-

सनत्सुजात उवाच।

विचार्य्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः।
पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम! तन्मम ॥२॥
अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोष-सन्निभम्।
हंसस्यागति-विस्तारं भुक्ति मुक्ति फल प्रदम् ॥३॥

अथ हंस परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः, ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस हंसेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्त्तते, यथा ह्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव। तं विदित्वा न मृत्युमेति। गुदमवष्टभ्य आधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ प्राणान् निरुध्य आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन्। अथो

दृश्यते। तत्रापि प्रामाण्य दार्ढ्याय आख्यायिकारभ्यते, अथ भिति। ब्रह्मविद्यायां प्रबोध' "आदिश्वास्य दलस्यार्थान् सञ्चरेत् कमलासन" इत्यादि कुण्डल्यनुसारेण वायोरपि चोर्द्ध्व गच्छन त्रि परिवृत्ति, 'मणिपूरकं नाभिचक्रं 'गत्वा' प्राप्य 'अनाहतम्' अनाहतचक्रं हृदि चक्रम् 'अतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य 'विशुद्धौ' कण्ठदेशे 'प्राणान्' वायून् निरुध्य 'आज्ञाम्' आज्ञा चक्रं' भ्रूमध्यवर्त्ति अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं च सहस्रदलपद्मं

नादमाधाराद्-ब्रह्मरन्ध्र-पर्य्यन्तं शुद्धस्फटिक-सङ्काशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते ॥ १ ॥

अथ हंसऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः परमहंसो देवता-ऽहमिति बीजं स इति शक्तिः सोऽहमिति कीलकं षट्सङ्ख्यया अहोरात्रयोरेक-विंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्य्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म

ध्यायन् 'त्रिमात्र' ओङ्कारः अहमित्येव 'सर्वदा' नित्यं ध्यायन्। अथो नादं ध्यायन्, कीदृशं ? 'आधारात्' आधार-मारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं प्रतीयमानं तथा उज्ज्वलं स वै ब्रह्म आत्मा परमात्मैव ॥ १ ॥

हंसमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह, अथ हंस इति। अन्यत्र तु भिन्ना ऋष्यादय उक्ता, यथा,—

"ऋषिर्ब्रह्मा स्मृतो देवी गायत्रीच्छन्द ईरितम् ।
देवता जगतामादिः सम्भोक्तो गिरिजापतिः" ॥ इति ।

तत् हंसस्य बाह्यपुरश्चरण विषयं ज्ञातव्यम्। षट्सङ्ख्यया ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः। यद्वा 'षट्शतानि' षट्सङ्ख्यया अधिकानि भवन्तीत्यन्वयः, षट्शतोपरि षट् इत्यर्थः। २१६०६ इत्यङ्कतः। अमृतबिन्दौ तु—

"अशीतिः षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश।
लक्षमेकोऽपि निश्वासा अहोरात्र-प्रमाणतः" ॥ इति
सङ्ख्यामिदं उक्तं, स तथैव समाश्रितः।

षडङ्गन्यासः, ओं सूर्य्याय हृदयाय नमः, ओं सोमाय शिरसे स्वाहा, ओं निरञ्जनाय शिखायै वषट्, ओं निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वौषट्, हृदया-
द्यङ्गन्यास कराङ्गन्यासौ भवतः एवं कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मान ध्यायेत्।

अग्नीषोमौ पक्षावोङ्कारः शिरो विन्दुस्तु नेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ बाहू कालश्चाग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः। पश्यत्यनागारश्च शिष्टोभयपार्श्वे भवतः।

एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटि प्रतीकाशः

कवचाय हुं, ॐ तन्नु हंस नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ प्रचोदयात् अस्त्राय फट्। एभिरेवादौ करन्यास'। हंसा हंसौमित्यादिना षडङ्गन्यासपरे। हंसा सूर्य्यात्मने हृ, हंसीं सोमात्मने शिर इत्यादिनेत्यन्ये। अग्नीषोमाभ्यां वौषडिति पक्षा शेष। 'हस्' अग्नि 'स' सोम "ह पुमान् प्रकृतिस्तु स" इति चोक्तम्। हृदयादीनि यानि अङ्गानि तेषां न्यास करन्यासश्च तौ भवतः। एव न्यास कृत्वा हृदये अष्टदल, तत्र हंसात्मान ध्यायेत्।

ध्येयस्वरूपमाह, अग्नीषोमाविति। हंसस्य पक्षित्वात् पक्षिरूपेण ध्यान ताभ्यां जगत् प्रवृत्ते। ओङ्कार शिर उत्तमाङ्गत्वात्, विन्दुस्तु नेत्र प्रकाशकत्वात्, मुख रुद्रो मङ्गलत्वात्, रुद्राणी चरणौ सर्वाधारत्वात्, बाहू कालश्च सर्वदात्वात्, अग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वाऽसौ तत्त्वसाम्यात्, 'पश्यति' दृशधातु लक्षणया ज्ञानम्, 'अनागार अनिकेत' वैराग्य, ते अवशिष्टे उभयपार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वा।

ध्यानमुपसंहरति, एषोऽसाविति। तथ्याष्टसु दलेषु स्थितस्य

येनेदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः, आग्नेय्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रूरे मतिः, नैर्ऋते पापे मनीषा, वारुण्यां क्रीड़ा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये रतिप्रीतिः, ईशाने द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं,

---

अष्टधा वृत्तिमाह, तस्येति। तत्र दिक्पाल-गुणानुसारेण फलं बोद्धव्यम्। इदञ्च दिगभिप्रायेण सामान्यतः फलमुक्तम्, तत्तद्दलाभिप्रायेण तु विशेषफलमध्यात्मविवेके उक्तम्, तद्यथा—

गुद-लिङ्गान्तरे चक्रमाधारन्तु चतुर्दलम्।
परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः॥
योगानन्दश्च तत्र स्यादीशानादिदले फलम्।
स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य तु॥
पूर्वादिषु दलेष्वाहुः फलान्येतान्यनुक्रमात्।
प्रश्रयः क्रूरता गर्वो नाशो मूर्च्छा ततः परम्॥
अवज्ञा स्यादविश्वासो जीवस्य चरतो ध्रुवम्।
नाभौ दशदलं पद्मं मणिपूरक-संज्ञकम्॥
सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यादीर्ष्या पिशुनता तथा।
लज्जा-भय-घृणा-मोह कुधियोऽथ विषादिता॥
हृदयेऽनाहतं चक्रं दलैर्द्वादशभिर्युतम्।
लौल्य प्रणाशः कपटं वितर्कोऽप्यनुतापिता॥
आशाप्रकाशश्चिन्ता च समीहा ममता ततः।
क्रमेण दम्भो वैकल्यं विवेको ह्यहंकृतिस्तथा॥
फलान्येतानि पूर्वादि-दलस्थस्यात्मनो विदुः।
कण्ठेऽस्ति भारतीस्थानं विशुद्धिः षोडशच्छदम्॥

केसरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वप्नं, लिङ्गे सुषुप्तिः, पद्मत्यागे तुरीयं, यदा हंसो नादे लीनो भवति, तदा तुर्य्यातीतमुन्मननमजपोपसंहार-मित्यभिधीयते।

एवं सर्वं हंसवशात्; तस्मान्मनो हंसो विचार्य्यते; स एव जपकोट्या नादमनुभवति, एवं सर्वं हंसवशात्।

तत्र प्रथम छन्दोय हुं फड्वषडथ स्वधा।
स्वाहा नमोऽन्त सप्तस्वरा षड्जादयो मता॥
इति पूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि योजय" इति॥१॥

स्थानान्तरेषु नियममाह, मध्य इति। 'लिङ्गे' नाले 'पद्मत्यागे' पद्मादूर्ध्वं निरालम्बप्रदेशे 'नादे' वक्ष्यमाणे 'तुर्य्यातीतं' तुरीयात्परम्, 'उन्मननम्' मनन रहितम् 'अजपोपसंहार' प्राणव्यापार रहितम्। त्रय एते पर्य्यायाः।

एव सर्वमित्यादि। 'एवं' तुरीयातीतपर्य्यन्तमुक्तं सर्वं फलं 'हंसवशात्' हंसजप निवेदनाधीनं वेदितव्यम्। 'तस्मात्' सर्वफलदत्वात् मनो 'हंस' हन्ति गच्छति हंस सप्तदशक लिङ्ग मनो विचार्य्यते मम स्वरूपमेव विचार्य्य नियेतव्यम्, येन त्वमर्थोऽवभासते, 'स एव' हंसोपासक 'जपकोट्या कोटिसङ्ख्यकजपनिवेदन पूर्वकमनो नियमे सति नाद वक्ष्यमाणम् अनुभवति। तस्यैवेति यावत् हंसस्यैव, पुनरेवमित्यादिकमुपसंहार नादहेतुत्वस्याधिकस्योक्तत्वात्।

नादो दशविधो जायते। चिणीति प्रथमं, चिञ्चिणीति द्वितीयं, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्खनादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्ताल नादः, सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो भेरीनादः, दशमो मेघनादः; नवम परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत्।

प्रथमे चिञ्चिणी गात्रं, द्वितीये गात्रभञ्जनम्।
तृतीये खेदनं याति, चतुर्थे कम्पते शिरः॥
पञ्चमे स्रवते तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम्।
सप्तमे गूढविज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे॥
अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम्।
दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्म-सन्निधौ॥

तस्मिन् मनो विलीयते मनसि सङ्कल्प-

सप्रकारां नादोत्पत्तिमाह, नाद इति। चिण्यादयोऽनु करणशब्दाः, इति शब्दा अनुकारणत्वद्योतकाः, 'घण्टानाद' घण्टाया इव नाद, एवमग्रेऽपि। नवम परित्यज्येति, नव मपर्यन्तान् त्यक्त्वा ब्रह्मभवनफलं दशममेव अभ्यसेत्॥

दशानां प्रत्येक लक्षणानि, फलानि चाह, प्रथमे इति। चिञ्चिणीशब्दाकारं तद्वदिदं भवति। 'गात्र भञ्जन' गात्रभङ्ग इव भवति, 'खेदन' खिन्न इव भवति, 'अमृतनिषेवणम्' अमृत पानमिव। दशममिति, दशमभेदाभ्यसात् परम ब्रह्म भवेत्।

अस्य फलमाह, ब्रह्मात्मेति। तस्मिन् ब्रह्मणि आत्मन सन्निधौ

विकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

इति मनो 'विलीयते' विलीनं भवति, मनसि सङ्कल्पविकल्परूपे गते सति, पुण्यस्य पापस्य तयोः समाहारे दग्धे सति, सदाशिवो भवति। शक्त्यात्मा च शिवशक्तिरूपो भूत्वा सर्वत्रावस्थितादिरूपो ब्रह्मरूपः प्रकाशते ब्रह्मैव भवति। इति शब्दो हंसवर्णनसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

सनत्सुजातेन गौतमं प्रति पार्वतीपरमेश्वरसंवादे हंसवर्णनमुक्तम्। स संवादो यथा,—

श्रीईश्वर उवाच।

अजपाराधनं देवि! कथयामि तवानघे!।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥
हंसं परं महेशानि! प्रत्यहं जपते नरः।
मोहान्धो यो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥२॥
श्रीगुरोः कृपया देवि! ज्ञायते जप्यते यदा।
तदोच्छ्वासैस्तु निश्वासैस्तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥३॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम्।
तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥४॥
नाभेरूर्द्धं च निश्वासो हृदयाग्रे व्यवस्थितः।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥५॥
षष्टिनाड्या ह्यहोरात्रं जपसंख्या क्रमो मतः।
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि! ॥६॥
प्रत्यहं जपते प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्।

उत्पत्तिर्जप आरम्भोऽमृतिरस्य निवेदनम् ॥ ७ ॥
विना अर्पेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रिय ।
अजपेय तत प्रोक्ता भवपाश निकृन्तनी ॥ ८ ॥
एव जपं महेशानि । प्रत्यह विनिवेदयेत् ।
गणेश ब्रह्मा विष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि । ॥९॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथा च परमात्मने ।
षट शतानि सहस्राणि षडेव च तथा पुन ॥ १० ॥
षट सहस्राणि च पुन सहस्रञ्च सहस्रकम् ।
पुन सहस्र गुरवे क्रमेण विनिवेदयेत् ॥११॥
आधारे स्वर्णवत् भूत्वा वादि सान्तानि सस्मरेत् ॥१२॥
हुतभीवर्ण वर्णानि दलानि परमेश्वरि । ।
स्वाधिष्ठाने हि हेमाभे वादिलान्तानि च स्मरेत् ॥१३॥
विद्युत्पुञ्ज प्रभाभानि सुनीलमणिपूरके ।
डफान्तानि महानील प्रभाणि च विचिन्तयेत् ॥१४॥
पिङ्गवर्ण महावह्नि कणिकाभानि चिन्तयेत् ।
कादिठान्तानि पत्राणि चतुर्थेऽनाहते प्रिये । ॥१५॥
विशुद्धौ धूम्रवर्णे तु रक्तवर्णान् स्वरान् स्मरेत् ।
आज्ञाया विद्युदाभाया हक्षौ वर्णौ विचिन्तयेत ॥१६॥
कर्पूर द्युति संराजत सहस्रदल नीरजे ।
नादात्मक ब्रह्मरन्ध्र जानीहि परमेश्वरि । ॥ १७ ॥
एतेषु सप्त चक्रेषु स्थितेभ्य परमेश्वरि । ।
जप निवेदयेदेनमहोरात्र भव प्रिये । ॥ १८ ॥
अजपा नाम गायत्री योगिना मोक्षदायिनी ।
अस्या सङ्कल्पमात्रेण नर पापै प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जप ।
अनया सदृश पुण्य न भूत न भविष्यति ॥ २० ॥

ओं वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥
इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः ?

प्रश्नो तत्परमामिताहं प्रमिना सचित्तमाद्य स्मरन् ।
मन्त्री मन्त्रमिमं जपन् विप गदोत्सादाद्यमृत्यु ज्वरान्
जित्वा वर्षशतं समग्र विभवो जीवेत् सुखं बन्धुभि "
इति ॥ ११ ॥

ओं वेदप्रवचनमिति । इदं हंसनिरूपणम् अकारादि लकारान्त वेदस्य 'प्रवचन' निर्वचनमित्यर्थः । तथा च हंसमन्त्रस्यैव पुंप्रकृत्यात्मकस्य वर्णविपर्यासे सोऽहं भवति, स च परमात्ममन्त्र, तस्य चतुष्टयवदव्यञ्जन परित्यागे पूर्वरूपे च ओमिति भवति, स च शुद्धब्रह्मवाची, तत्प्रतीकस्य ओंकारात् चतस्रो व्याहृतय, तास्त्रिपदा, त्रिभ्य पदेभ्यस्त्रयो वेदा, वेदेभ्यो लोकत्रयमिति । दिङ्मात्र समाश्रयः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां हंसोपनिषद्दीपिका ॥
इति हंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

श्री शुकात्मा परमो हंसस्तस्योपनिषदुच्यते ।
विष्णुनाथर्वशिरसि चत्वारिंशत्तमो मता ॥ १ ॥
संन्यासोपनिषदि परमहंस संन्यास उक्तः, हंसोपनिषदि

तेषां का स्थितिः ? इति नारदो भगवन्तमुप गम्योवाच। तं भगवानाह।

च योग उक्त, तत्र प्राप्तयोगस्य ज्ञानिनः कीदृशी लोके स्थितिः ? इति सन्दिह्यते। यदुक्तम् —

"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? समाधिस्थस्य केशव ।।
स्थितधीः किं प्रभाषेत ? किमासीत ? व्रजेत किम् ?" ॥ इति।

तथा च, पामरत्व शङ्कया चवज्ञा स्यात् ततो मध्यम प्रत्य वाय इत्येतत् स्वरूपज्ञानार्थं परमहंसोपनिषदारभ्यते। 'योग चित्तवृत्ति निरोध', तद्वतो योगिनः परमहंसस्य उत्पन्न तत्त्वज्ञाना मन निरुद्धचित्तोऽप्यणिमादि सिद्धिषु विमुक्ति दशायां समासक्त सन् चात्मनि सङ्कीर्णो विपर्यस्तश्च परम पुरुषार्थोऽद्य मन्यतेति परमहंसपद, परमहंसश्च विवेकेनैव व्यवहारता सदा विरज्यति। तदुक्तम् —

"चिदात्मन इमा इत्थ प्रस्फुरन्तीह शक्तय ।
इत्यस्याश्चर्य जालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम्" ॥ इति।

परमहंसा विद्याबलेन विधि निषेधान् लङ्घयति तत शिष्टविगान स्यात्। तदुक्तम् —

"सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सम्प्राप्ते तु कलौ युगे।
नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय ! शिश्नोदर परायणा" ॥ इति ॥

तदर्थं योगिग्रहणम्। अधिकारप्राप्त निष्काम कर्मानु ष्ठानमपि योग एव। विशेषणद्वयेन स्थितप्रज्ञत्व गुणातीतत्वासङ्गत्वादयोऽपि विशेषा दर्शिता । यदुक्तं प्रश्न प्रतिवच नाभ्यां वशिष्ठ,

"एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सन्मते ।

योऽयं परमहंसमार्गो लोकेषु दुर्लभतरो न

अपूर्वातिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदांवर ।" ॥ १ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

"नास्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति भवत्यतिशयेन धीः ।
नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥
अल्पमिष्टेस्तथा मिष्टैर्योग निष्ठेव भूरिशः ।
कालमाकाशयानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥
एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः ।
सर्वत्रास्था परित्यागः सदा निर्वासनं मनः ॥
एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्ग मूर्त्तेः
संशान्त संसृति चिरभ्रम निर्वृतस्य ।
तज्ज्ञस्य यन्मदन कोप विषाद मोह
लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम्" ॥ ५ ॥ इति ॥

कोऽयं मार्ग इति प्रश्ने अयमिति वचनमदृष्टपूर्वं प्रत्यक्षतो दर्शय इति प्रश्नार्थम् । प्रकृतान्वयेनैव सिद्धे पुनस्तेषामिति वचनं गौरवार्थम् । 'नारद' ब्रह्मपुत्रो देवर्षिः 'भगवन्तं' सनत् कुमारं, स हि नारदाय शोकतरणाय भूमानमुपदिष्टवान् । यथा "छन्दोगानामाम्नातमधीहि भगवः । इति हो पससाद सनत्कुमारं नारदः" इत्यारभ्य "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इत्यन्तेन । स ततो लब्धसाक्षात्कारो मार्गे स्थितो पृच्छति विज्ञानदार्ढ्यार्थं 'उप गम्य' न्यायेनोपसन्नः सन् 'उवाच' पप्रच्छ । उत्तरोपक्रमं, तमिति । 'प्राह' ब्रवीति, कालसामान्ये लट् ।

श्रद्धातिशयस्य प्रश्नमाह योऽयमिति । य इह सोऽय

तु बाहुल्योऽपि, यद्येकोऽपि भवति, स एव नित्य-पूतस्थ इति, स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यते ॥

मनसि स्फुरन् परमकाष्ठा प्राप्तस्य वैराग्यात् दृष्टचरत्वात् दुर्लभतरत्वम्। अत्यन्तासत्त्वमाशङ्क्याह, न त्विति। बाहुल्यमस्यास्तीति बाहुल्य ओप्राद्यच्॥

अथ मार्गोऽतिदुर्लभत्वेनादर्त्तव्य,

"अतिश्रेयेन ये श्रद्धा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः"।

इति न्यायादित्याशङ्क्याह, यद्येति।

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः"॥

इति न्यायेन यद्येक कश्चिद् भवति पुरुषधौरेय.। यथा जाबालोपनिषद्युक्त "तत्र परमहंसा नाम सम्वर्त्तकारुणि श्वेतकेतु दुर्वास ऋभु निदाघ जडभरत-दत्तात्रेय रैवतक प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त" इति। स एव 'नित्यपूत' परमात्मा, तत्र तिष्ठति नित्यपूतस्थ स एव न केवलो योगी, नापि केवल परमहंस, स एव 'वेदपुरुष' वेदप्रतिपाद्य पुरुषो ब्रह्मेति 'विदुष' विद्वांस ब्रह्मानुभव चित्तवित्स्यान्ति प्रतिपादक शास्त्रपारङ्गता, मन्यते, वचनव्यत्यय। तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वन्तु अन्येऽपि मन्यन्ते, विद्वांसस्तु ब्रह्मत्वमेव मन्यते। तथा च स्मृति,—

"दर्शन स्पर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपत।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्! ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स्वयम्"॥ इति।

न तु बाहुल्योऽपि यद्येकोऽपि इत्यपिशब्दद्वयमार्य्यपाठे दृश्यते, तत्र पदार्थे अपिशब्दापत्यता द्योतयत,

महापुरुषो यच्चित्तं तत् सदा मय्येवावतिष्ठते ; तस्मादहञ्च तस्मिन्नेवावस्थीयते ।

असौ स्वपुत्र-मित्र-कलत्र बन्ध्वादीन् शिखां

नित्यपूतस्यास्य वेदपुरुषत्वस्य मुखतो विपदयन् अर्थात् का स्थितिरिति प्रश्नस्योत्तरं सूचयति, महापुरुष इति। महापुरुषत्वे हेतुः 'यत्' यस्मात् चित्त तदीय 'मय्येव' भगवत्यात्मनि अवतिष्ठते, तत् तस्मात् महापुरुषः संसारगोचराणां मनोवृत्तीनाम् अभ्यास वैराग्याभ्यां निरुद्धत्वादात्मन्येव स्थापनात् भगवान् शास्त्रमिदं परमात्मानं स्वानुभवेन परामृशन् ब्रवीति अपदिशति, यस्मात् योगी मय्येव चित्तं स्थापयति, तस्मात् 'अहञ्च' अहमपि परमात्म स्वरूपत्वेन 'तस्मिन्नेव' योगिनि प्रादुर्भूत 'अवस्थीयते' अवतिष्ठे, पुरुषादिष्वस्थय, नान्येषु योग्यताहीनेषु ।

इदानीं इष्टमार्गमुपदिशति, असाविति । 'असौ' जनकयाज्ञवल्क्यादिन्यायेन गार्हस्थ्य एवोत्पन्न ज्ञानोऽयं विद्वान् चित्तविश्रान्ति सिद्धये स्वपुत्रादि सम्बन्ध कौपीनादि परिग्रहेत् । यद्यपि विदुषोऽर्थसिद्ध एव सन्यासः, तथापि ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयेदिति प्रतिपत्तिवदयं लौकिको वैदिकश्च त्यागः । न च

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥

इत्यादि स्मृति-विरोध, सत्यपि ज्ञाने विश्रान्ति रहितस्य दृश्यमाणेन विश्रान्ति-सम्पादन लक्षण कर्त्तव्य सद्भावेन कृतकृत्यत्वाभावात् चित्त-विश्रान्ति-प्रतिबन्ध वारणस्य दृष्टफलस्य

यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डञ्च हित्वा कौपीनं दण्ड-माच्छादनञ्च स्वशरीरस्योपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्।

न्यासेन श्रवणादि विधिवशादादृष्टफलकल्पना, तस्मात् विविदिषुरिव विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुख श्राद्धोपवास जागरणादि विधिपूर्वकमेव संन्यसेत्, प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्याये नात्र विविदिषा संन्यासवत् प्रैषमन्त्रेणैव पुत्रवित्तादि त्यागः। यज्ञोपवीतादिशब्देन सर्व एव वेदादि-लौकिक परिग्रहादि विशेषा गृह्यन्ते। तिस्रो यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्चेति चकारेण तदर्थोपयुक्तानि पद वाक्य प्रमाण शास्त्राणि, वेदोपबृंहणादीनि, इतिहास पुराणानि च समुच्चिनोति। लौकिकनिष्फलाभिमात्र प्रयोजनानां काव्य नाटकादीनां त्यागः कैमुतिकन्याय सिद्धः। सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिक वैदिक नित्य नैमित्तिक निषिद्ध काम्यानि संगृह्यन्ते। पुत्रादि त्यागेनैहिकभोगाः परिहृताः। सर्वकर्मत्यागेन आमुष्मिक भोगास्ता चित्तविक्षेप कारिणो परिहृताः। अयमसौ परिहरे दित्यन्वय, अयमसौ अहमागममितिवत् ब्रह्माण्डञ्चेति ब्रह्माण्ड त्यागेन तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्यागः। चकारेण सूत्रात्माख्यप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्व ज्ञान हेतूनां श्रवणादीनां समुच्चयः। पुत्रादि त्याज्यतोपासनान्तमैहिकामुष्मिकञ्च सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं परिगृह्णीयात्। आच्छादनञ्चेति चकारेण पादुकादि परिग्रहः समुच्चितः। स्मृतिश्च,—

तत्र न मुख्योऽस्ति, को मुख्य ? इति चेदय मुख्यो न दण्ड न कमण्डलुं न शिखा न यज्ञोपवीतं न स्वाध्याय नाच्छादनं चरति परमहंस', न च शीत न चोष्णम् ।

"कौपीन युगलं वास कन्था शीत निवारिणीम् ।
पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्यान्नान्यस्य सङ्ग्रहम" ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाध्याहृति, दण्डेन गो सर्पाद्युपद्रव परिहार, आच्छादनेन शीतादि परिहार । चकारेण पादुकाभ्यामुच्छिष्टदेश स्पर्शादि परिहार समुचिनोति । लोकस्योपकारो नाम दण्डादि लिङ्गैनैतदीयमुत्तम माश्रम परिज्ञाय तदुचिताभिवन्दन भिक्षा प्रदानादि प्रवृत्त्या सुकृतसिद्धि । चकारात् सन्न्यास मर्य्यादाया शिष्टाचार-प्राप्तया पालन मनुचीयते ।

कौपीनादि परिग्रहस्यानुकल्पत्वमभिप्रेत्य मुख्यत्व प्रति-षेधति, तत्र न मुख्योऽस्तीति । यत् कौपीनादि परिग्रहण मस्ति तदस्य योगिन परमहंसस्य मुख्य कल्पो न भवति ; किन्त्वनुकल्प एव, विविदिषा सन्न्यासिनस्तु दण्डग्रहण मुख्य मिति, दण्डवियोगस्य निषेध स्मर्य्यते,—

"दण्डात्मनोस्तु सयोग सर्वदैव विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयाद् बुध " ॥ इति ।

प्रायश्चित्तमपि दण्डत्यागे प्राणायामशत स्मर्य्यते,

"दण्डत्यागे शत चरेत्" इति । योगिन परमहंसस्य मुख्य कल्प पृच्छति, कोऽयं मुख्य इति चेदिति । उत्तरमाह, अय मुख्य इति । अयं क ? इत्यत आह, न दण्डमित्या

न सुखं न दुःखं न मानापमानश्च षडूर्म्मिरहितं न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवं निन्दा गर्व मत्सर दम्भ दर्पेच्छा द्वेष सुख-दुःख-काम क्रोध रोष लोभ-मोह मद-हर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्वं वपुः कुणपमिव दृश्यते।

दिशः। शिश्नम् इति छान्दसो ह्रस्वः। न स्वाध्यायमिति पाठः। 'चरति' गच्छति निरुद्धाशेष चित्तवृत्तेर्योगिनः शीतादि नास्ति तत्प्रत्ययाभावात्। यथा बालस्य लीलासक्तस्य शीताद्य भावः तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः। न चोष्णमिति चर्का भावसमुच्चयार्थश्चकारः, शीतादि निषेधे तज्जन्यसुखादेरप्यभावात्।

न सुखमित्यादि। मान' पुरुषान्तरेण सम्पादितः सत्कारः, 'अपमानः' तिरस्कारः, यदा योगिनः स्वात्म व्यतिरिक्तः पुरुषान्तरमेव न प्रतीयते, तदा मानापमानौ दूरापास्तौ। चकारश्चतु भिन्न राग द्वेषादि द्वन्द्वाभावं समुच्चिनोति। 'षडूर्मयः —

"क्षुत् पिपासे शोक मोहौ जरा मरणमेव च"।

तेषां त्रयाणां द्वन्द्वानां प्राण मनो-देह धर्मत्वादात्मतत्त्वाभि सुखस्य योगिनः तद्वर्जनं युज्यते। न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमित्यादिग्रन्थः शिष्टैर्व्याख्यातः। अस्त्वेवं समाधि दशायां शीताद्यभावाद्व्युत्थानदशायां निन्दादि क्लेशः संसारिणमिवैनं बाधेतैव इत्यत आह निन्देति। रोष मदावमानार्थी, विरोधिभिः पुरुषैः स्वमिथ्यापादित दोषोक्तिर्निन्दा, अन्येभ्योऽहमधिक इति चित्तवृत्तिर्गर्वः विद्या

यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय-विपरीत-मिथ्या-ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामीति बुद्धिर्मत्सरः, परेषामग्रे जप-ध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, मद्यपानादिषु बुद्धिर्दर्पः, धनाद्यभिलाष इच्छा, असुखादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल-लाभेन बुद्धि-स्वास्थ्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःखं, योषिदाद्यभिलाषः कामः, कामितार्थ-विघातजन्यो बुद्धिविक्षोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धि-र्मोहः, चित्तगत-सुखाभि-व्यक्ति-मुख-विकासादि हेतुर्धीवृत्ति-र्हर्षः, परगुणेन दोषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-सङ्घातेष्वा-त्मत्वभ्रमोऽहङ्कारः। आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममत्वाकार-समीचीनत्वादि वृत्तयो गृह्यन्ते। चकारो यथोक्त-निन्दादि-विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः। एतान् निन्दादीन् 'हित्वा' पूर्वोक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्य वर्त्तत इति पूर्वेणा-न्वयः।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः ? अत आह, स्वं वपुः कुणपमिव दृश्यते इति। पूर्वं यत् स्वकीयं वपुः तदानीं योगिना चैतन्यभूतेन मृतकमिवालोक्यते इत्यर्थः। लोकः स्पर्शभीत्या कुणपं यथा दूरस्थोऽवलोकयति, तथा योगी तदात्मदृष्ट्युदय-भिया तटस्थो देहं नित्यमात्मनो विविनक्तीति भावः।

तत्र हेतुमाह, यतस्तद्वपुरपध्वस्तमिति। 'यतः' हेतोः, तद्वपुः आचार्योपदेशानुभवैः 'अपध्वस्तं' चिदात्मभावाभिरा-कृतम्, 'अतः' चैतन्य-वियुक्तस्य देहस्य शवतुल्यतया दृश्यमान-त्वात् सत्यपि देहे निन्दादित्यागो घटते इत्यर्थः।

तन्नित्यबोध', तत् स्वयमेवावस्थिति रिति।

ननु उत्पन्नो दिग्भ्रमो यथा सूर्योदय दर्शनेन विनष्टोऽपि कदाचिदनुवर्त्तते, तथा चिदात्मनि संशयाद्यनुवृत्तौ निन्दादि क्लेश पुन प्रसज्येत इत्याशङ्क्याह, संशयेति। आत्मा कर्त्तृत्वादि धर्म्मोपेत स्याद्रहितो वा इत्यादि संशयज्ञानं, देहादिरूप आत्मेति विपरीतज्ञानम्। तद्धेतुश्चतुर्विध, अनित्याशुचि दुःखा नात्मसु नित्य शुचि सुखात्म ख्यातिरविद्येति पातञ्जलसूत्रात्। 'अनित्ये' गिरि नदी समुद्रादौ नित्यत्व मिथ्या भ्रान्तिरेका अविद्या, 'अशुचौ' पुत्र कलत्रादौ शुचित्वबुद्धिर्द्वितीया, 'दुःखे' कृषि वाणिज्यादौ सुखत्व भ्रान्तिस्तृतीया, 'अनात्मनि' पुत्रादौ अन्नमयादिके तु सुख्यात्मत्व भ्रान्तिश्चतुर्थी, एषां संशयादीनां 'हेतु' अद्वितीय ब्रह्मतत्त्वावरक मज्ञानं, तद्वासना च, तत्राज्ञानं तत्त्व महावाक्यार्थ बोधेन निवृत्तम्, वासना च योगाभ्यासेन निवृत्ता। दिग्भ्रान्तौ त्वज्ञाने निवृत्तेऽपि तद्वासनाया सद्भावात् यथापूर्वं व्यवहार, योगिनस्तु भ्रान्तिहेतुराहित्यात् कुत संशयादीन्यनुवर्त्तेरन्। तदयमर्थ, संशयादीनां यो हेतुरज्ञानं तद्वासना च, तेन हेतुद्वयेन यासौ 'नित्यनिवृत्त, अभिकरणे क्त, अज्ञान तद्वासनयोर्निवृत्तिस्तत्र नित्या, पुनस्तयोरनुद्भवादिति तेन नित्यनिवृत्त अज्ञान रहित इति यावत्।

सवासनाज्ञान निवृत्तेर्नित्यत्वे हेतुमाह, तन्नित्य बोध इति। 'तस्मिन् परमात्मनि नित्यो बोधो यस्य स, नित्यभूतस्य इत्यर्थ। योगी हि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति मतमनुसृत्य चित्तविक्षेपान् योगेन परिहृत्य नैरन्तर्य्येणात्मस्वमात्म

तं शान्त मचल-मद्वयानन्द-विज्ञानघन एवास्मि ; तदेव म परमं धाम, तदेव शिखा च, तदेवोपवीतञ्च, यत्रा पदे नित्यपूतश्च: तदेवावस्थानम् ।

शिरसामेव मक्षा करोति , तेन बोधस्य नित्यत्वम्, तन्नित्यत्वात् ।

तद्भिन्नाश्रयोरज्ञान तद्वासनयोरपि निवृत्तिर्नित्यैत्यर्थं । "तन्नित्य पूतस्य" इति केषाञ्चित् पाठः । 'तत्र' तस्मिन् 'नित्यपूते' परमात्मनि स्थित इत्यर्थं ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्तात्त्विकेश्वरत्वत् तटस्थत्व मङ्गीकारयति, तत् स्वयमिति । यत् वेदान्तवेद्य पर ब्रह्मास्ति, तत् स्वरूप, न तु स्वम्भादन्य इत्येव निश्चित्य योगिनोऽत्र स्थितिर्भवति ।

अनुभव प्रकारमाह, स शान्तमिति । पदत्रये द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या । य परमात्मा 'शान्त' क्रोधादि विक्षेप रहित, 'अचल' गमनादि क्रिया रहित, 'अद्वय' स्वगत सजातीय विजातीयभेद रहित , सच्चिदानन्दैक रसोऽस्ति, स एवाहमस्मि 'तदेव' ब्रह्मतत्त्व 'मे' मम योगिन 'परम धाम' वास्तव स्वरूप, अन्यैतत् कर्तृत्व भोक्तृत्वादि युक्त तस्य मायिकत्वात् ।

आचार त्यागे दोषमाशङ्क्य निरस्यति, तदेव शिखा च तदेवोपवीतञ्चेति । 'तदेव' ज्ञानमेव शिखा चोपवीतञ्च । यज्ञा रम्भो मम्य द्रव्यरूपे अपि कर्माङ्गे । ज्ञानमेव यदास्यातमायर्वं णिकैर्ब्रह्मोपनिषदि, "सशिख वपन कृत्वा" इत्यादि । अत

परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः, या सा सन्ध्या । सर्वान् कामान् परि-त्यज्याद्वैते परमस्थितिः ॥ २ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञान-वर्जितः ।

"यदा पदे नित्यपूतस्तदेवावस्थानम्" इति मन्त्रः शिष्टैर्गीतः ।

सन्ध्यालोपे दोषमाशङ्क्याह, परमात्मात्मनोरैकत्व ज्ञानेन 'तयोर्भेद एव विभङ्ग', या सा सन्ध्येति । जीव ब्रह्मणोरैक्य-ज्ञानेन महावाक्यजेन तयोर्यः प्रतीतो भेदः विशेषेण भग्नः पुनर्भाव्यनुदयात्, 'या' इयमेकत्व-बुद्धिः सैवोभयोरात्मनोः सन्धौ जातत्वात् सन्ध्या, यथाहोरात्रयोः सन्धावनुष्ठीयमाना क्रिया सन्ध्या यथा, तद्वत्, तथा च नास्य प्रत्यवायः ।

कोऽयं मार्ग इत्यस्य पन्था खल्वित्यादिना उत्तरमुक्तम् । का स्थितिरित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । संशय-विपर्ययेत्यादिना तदेव प्रपञ्च इदानीमुपसंहरति, सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिरिति । क्रोध-लोभा-दीनां कामपूर्वकत्वात् काम परित्यागेन चित्तदोषाः सर्वे त्यज्यन्ते । अतएव वाजसनेयिनाम् "अथो खल्वाहुः काममयः स एवायं पुरुष" इति ॥ २ ॥

ननु माभूत् कर्ममार्ग-त्यागे दोषः, चतुर्थाश्रम-लिङ्गत्याग-निमित्तो दोषस्तस्य स्यादेव इत्यत आह, ज्ञानदण्ड इत्यादि । त्रिदण्डिनो यथा वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रिविधो

स याति नरकान् घोरान् महारौरव-सञ्ज्ञकान् ॥
इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ।

आशाम्बरो ननमस्कारो नस्वधाकारो ननिन्दा-
स्तुतिर्नवषट्कारो यादृच्छिको भवेद्भिक्षुः ।

दण्डः ; एवमेकदण्डिनो द्विविधः, ज्ञानदण्डः, काष्ठदण्डश्चेति । तेषां स्वरूपञ्च दर्शितम्,

"वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहता ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते" ॥ इति ॥

एवं सति मौनादीनां वागादि-दमनहेतुत्वात् यथा दण्डत्वं, तथैव अज्ञान तत्कार्ययोर्दमन हेतोर्ज्ञानस्यापि दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो 'येन' परमहंसेन धृत, स एव मुख्य एकदण्डी-त्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृतिर्मा भूदिति स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते । एतदेव ज्ञात्वा वेष-मात्रेण पुरुषार्थं सिद्धिमभिमेत्य येन परमहंसेन काष्ठदण्डो धृत', स बहुविध यातनोपेतत्वात् घोरान् महारौरव सञ्ज्ञ-कान् नरकान् 'याति' प्राप्नोति । तत्र हेतुः, यतः 'सर्वाशी' वर्ज्यावर्ज्यमकृत्वा सर्वमश्नाति । 'इद' ज्ञानदण्ड-काष्ठदण्ड-योर्यत् 'अन्तरम्' उत्तमत्वाधमत्व लक्षणमुक्तं, तज्ज्ञात्वा उत्तमं ज्ञानदण्ड यो धारयति, स एव परमहंसो मुख्यो ज्ञेय इत्यर्थः ।

ननु मामूदस्य काष्ठदण्ड', अन्या [illegible] चर्या कीदृशी ? इत्याशङ्क्याह, आशाम्बर इत्यादि । आशा एवाम्बरं यस्य सः दिग्वासा', न नमस्कारः कर्त्तव्यो यस्य स ननमस्कारः । निषे-धार्थ-नकारस्य समासत्वान्नलोपाभावः । तदुक्तं, "निर्नमस्कार-मस्तुतिम्",इति । स्वाहाकारोऽपि न स्वधाकारोऽस्य न तथा,

नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रो न ध्यानं नोपासनञ्च, न लक्ष्यं, नालक्ष्यं, न पृथक्, नापृथक्, नाहं, नत्वम् न सर्वञ्चानिकेत-स्थिति रेव स भिक्षु-र्हाटकादीनां नैव परिग्रहेत्, न लोकं नावलोकनञ्च ।

न निन्दास्तुति । निन्दागर्वेत्यादि वाक्ये परैः कृतया निन्दया यस्य क्षोभो निवारित , अत्र तु स्वकृत्वे निन्दा स्तुती निषिध्येते । 'याहच्छिक' निर्बन्धरहित 'भवेत् स्यात् 'भिक्षु' परमहंस ।

नन्वस्ति निर्बन्ध ,

'भिक्षाटन जप शौच स्नान ध्यान सुरार्चनम् ।
कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वदा नृपदण्डवत्' ॥

इति सुव्यक्त भेदादर्शित्वात्तस्य सम्भवति इत्यभिप्रायेणाह, नावाहनमित्यादि । 'ध्यानं' स्मरणम् 'उपासनं परिचर्य्येति भेद । यथा स्तुति निन्दादि लौकिकं न, यथा देवपूजादि धर्म्मशास्त्रीयं न, तथैव तत्त्वमस्यादि ज्ञानशास्त्रीयमपि ।

तथा—वाच्यादि व्यवहार्य्यं योगिनामित्याह, न लक्ष्य मिति । साक्षिचैतन्य त्वम्पदेन लक्ष्य देहादि विशिष्ट चैतन्य त्वम्पदेन वाच्य, न लक्ष्य नामवत् तदपि तस्य न व्यवहार्य्य मित्यर्थं । चित्पदार्था जडात् पृथक्, तत् त्वम्पदयोर्वाच्य पृथक्, तच्च पृथक् त्वमपि योगिनो नास्ति , स्वदेह निष्ठो वाच्यो ऽप्यहं परदेह—निष्ठस्त्व , तदप्यस्य नास्ति , सर्वं पर्य्यस्य दर्शिनोऽप्यपि न, चकारादसर्वं न किञ्चिदस्तीत्यपि तस्य नास्ति, तद्वित्तस्य ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात् , अतएव अनिकेत स्थितिरेव

दुःखे नोद्विग्न, सुखे निस्पृह, त्यागी रागे,
सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेह, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्च,

कारात् ब्रह्म तेन हतमिव भवति, तेन ब्रह्महा भवेत्। यत् स्मृति,

"ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयात् द्वेष्टि ब्रह्मविदश्च य ।
अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्म घातका ॥" इति ॥

यद्वा ब्रह्मघ्न इति तस्य नरको भवति। पौल्कस इति निषादाच्छूद्रायां जात पुत्रम, प्रज्ञादित्वात् पौक्कस एवं व्यत्ययेन पौल्कस, तत्तुल्य इति यावत्। यत् स्मृति,

"पलल्यसौ भूत्व भिक्षुर्यस्य मिथोऽहंय भवेत्।
धीपूर्वं रेत उत्सर्गौ द्रव्यमङ्गुह एव च" ॥ इति ॥

आत्महा इति, असद्व्याभोज्जरात्मनो हिरण्यमङ्गित्व भीमृत्वाङ्गीकारात्। यत् स्मृति,

"अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" ॥ इति ।

श्रुतिरपि तस्यान्धतामिस्र लोकानाह —

"असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना" ॥ इति ॥

न इष्टञ्च न सृष्टञ्च यावच्चेति इच्छेदिति शेष। चकारे श्रुतञ्च कथितञ्च अवस्थ्रुतञ्च नेच्छेदिति समुच्चय। दमन दर्शन प्रश्न वदभिलाप पूर्वक हिरण्य वृत्तान्त श्रवण तद्गुण कथन तदीय क्रियादि व्यवहारा अपि प्रत्यवाय-हेतव इत्यर्थ। हिरण्य वर्जनस्य फलमाह, सर्वे कामा मनोगता इति। एत भाव्योहीना हिरण्य मूलकत्वादिति भाव।

कामनिवृत्ते स्थितप्रज्ञ फलमाह दुःखेनोद्विग्न इति।

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव; इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिना परमहंसानां मार्गे स्थिती उक्ते। इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ध्येयः? तदुपासना च कस्मिन् देशे कस्मिंश्च देहभागे कर्त्तव्या? कीदृशे च वयसि पारमहंस्याधिकारः? तदङ्गीकारे कश्च विधिः? तेषां क आचारः? किञ्च फलम्? कुतो वायं सम्प्रदायः प्रवृत्तः? के च सम्प्रदायिकाः? कथं वा देहं त्यजेत्? इति प्रश्नात् सत्यकाम नामक जाबाल पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्पतिरित्यादि। आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच' पप्रच्छ। किं पप्रच्छेत्यत आह, यदनुमिति। यतो होम कुरु चैव यत्र देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वेषामपदञ्च, तत् पप्रच्छेत्यर्थः। याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति। अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कुर्वन्ति देवैः प्रार्थितेन शिवेन सेवितम् अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति, देवैः पुण्यार्थमधिष्ठितं सर्वप्राणि ब्रह्मप्राप्ति स्थानञ्चाविमुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत तस्मादित्यादि ग्रन्थः।

द्वारान्तरमध्येऽप्यतिशयमाह, अत्र हीति। 'तारकं'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति, तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेत्, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

षडक्षरं तारमिति शेषः 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतश्च उपदिशति । 'अमृती' अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी' मोक्षवान् । फलितमाह, तस्मादिति । परमहंस कर्त्ता । एवकारेण देशान्तरसेवने निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कर्त्तव्या इत्यत आह अविमुक्तं न विमुञ्चेदिति । वाक्यपतिरङ्गी करोति एवमेवैतद् याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देशे ज्ञातेऽपि निरूपितोऽपि ज्ञानार्थं पृच्छत्यत्रिरित्याह, अथ हैनमत्रिरिति । अत्र हि बृहदारण्यक इव अत्रि मधुं प्रष्टा, याज्ञवल्क्यः समाधाता जनकः श्रोता परन्तु नाय जनक, किन्तु वाद इति ज्ञेयम् । अनन्तत्वाद् विषयस्य दुर्बोधत्वख्यापनाय, कथमिति प्रश्नकरणम् । इतरः विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति । तत्र हेतुः सोऽवि मुक्ते प्रतिष्ठित इति । स आत्मा परमशिवाख्य अविमुक्त मेतं प्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिरस्थः, य आत्मन्येवावस्थीयते, स एव योगी च, स एव ज्ञानी च।

दुःखे सति उद्वेगं न गतः, सुखे अभिलाषरहितः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। सुखदुःखयोरविक्षेपकत्वेन तत्साधनयोरप्यविक्षेपकत्वमाह, त्यागो रागे इति। 'रागे' इच्छाहेतौ, ऐहिकामुष्मिके तस्य त्यागो भवति फलानपेक्षत्वात्। रागत्यागं विवृणोति, सर्वत्र शुभाशुभयोरिति। अनभिस्नेहोऽनभिद्वेष इत्यपि ज्ञेयम्।

रागत्यागस्य फलमाह, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्चेति। प्रतिकूलात् न द्वेष्टि, अनुकूलं दृष्ट्वा प्रमोदञ्च न याति। ततः किं स्यादत आह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति। सुखप्राप्तये दुःखपरिहाराय च इन्द्रिय-प्रवृत्तिः, तद्द्वयस्य योगिनोऽनुद्देश्यत्वादिन्द्रियोपरम इति भावः।

ननु निर्वीजो योगो दुःसाध्य इत्याशङ्का परमप्रेमास्पदात्मलाभत्वात् सुसाध्य एवेत्याशयेन आत्मनिष्ठामुपसंहरति, य आत्मन्येवावस्थीयते इति। अवतिष्ठते इति वाच्ये व्यत्ययः। तदुक्तम्,—

"न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्त्तिनः।

यत् सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः" ॥ इति।

इन्द्रियोपरतौ च न कदाचिदात्मनि निर्वंकल्पक समाधिविघ्ना भवन्ति, तेषां का स्थितिरिति प्रश्नस्य सङ्क्षेप विस्तारा-भ्यामुत्तरं पूर्वमुक्तं, तदेवात्र पुनरपि स्थिरस्य निर्देश प्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम्।

यत् पूर्णानन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति।

इत्यथर्ववेदे परमहंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ जाबालोपनिषत्।

ओँ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं, यदनु कुरु-

अथ विद्वत्संन्यास-मुपसंहरति, यत् पूर्णानन्दैक-रसबोधः तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति। अधिक प्रक्षिप्त पन्थ निरासाय सम्पूर्ण-प्रतीकोपादानम्। 'यद्' ब्रह्म वेदान्तेषु 'पूर्णानन्दैकरसबोधः' परमात्मेति निरूपितं, तद् ब्रह्माहमस्मीति अनुभवन् योगी परमहंसः 'कृतकृत्यः' कृतार्थो भवतीत्यर्थः। यद् स्मृतिः।

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥ इति।

द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता जीवन्मुक्ति-विवेकतः।
श्रुत्यर्थापार-परम-हंसोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥
सच्चिदानन्द-पूर्णोऽहं कूटस्थाद्वैत-रूपतः।
महावाक्य-प्रबोधेन कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २ ॥

इति परमहंसोपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ २७ ॥

ओं जाबालोपनिषत् खण्ड षट्क युक्ता हि याजुषी।
पञ्चचत्वारिंशत्तमी वर्ण्या मुनिजन प्रिया ॥ १ ॥

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव; इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिनां परमहंसानां मार्गे स्थितौ उक्ते। इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ध्येयः? तदुपासना च कस्मिन् देशे कस्मिंश्च देहभागे कर्तव्या? कीदृशे च वयसि पारमहंस्याधिकारः? तदङ्गीकारे च को विधिः? तेषां च आचारः? किञ्च फलं? कुतो वाऽयं सम्प्रदायः प्रवृत्तः? के च सम्प्रदायिकाः? कथं वा देहं त्यजेत्? इति प्रश्नानां सत्यकाम-नामक-जाबाल-पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्पतिरित्यादि। आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्थां, 'उवाच' पप्रच्छ। किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति। यतो हीनं कुरुक्षेत्र यत्र देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत् पप्रच्छेत्यर्थः। याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति। अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कुर्वन्ति देवैः पार्थितेन शिवेन स्वीकृतम्, अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति, देवैः पुण्यार्थमधिष्ठितं सर्वप्राणि ब्रह्मप्राप्ति स्थानञ्चाविमुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि यत्र.।

प्राणापाया अन्त्येभ्योऽतिशयमाह, अत्र हीति। 'तारकं'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनामावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति ; तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेत्, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्य, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं विजानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति।

एतच्चर रामिति बीज 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतश्च उपदिशति। 'अमृती अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी मोक्षवान्। फलितमाह, तस्मादिति। तत्रमदम कर्त्ता। एवकारेण देशान्तर सेवने निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कर्त्तव्या इत्यत आह अविमुक्तं न विमुञ्चेदिति। आकपतिरङ्गी करोति एवमेवैतद् याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देशे ज्ञातेऽपि लिङ्गतोऽपि ज्ञानार्थं पृच्छत्यत्रिरित्याह अथ हैनमत्रिरिति। अत्र हि बृहदारण्यक इव अपि सह प्रश्ना, याज्ञवल्क्य समाधाता जनक सभ्य, परन्तु नात्र जल्प, किन्तु वाद इति ज्ञेयम्। अनन्ताव्यक्त विशेषणे दुर्बोधत्व-ख्यापनाय, कथमिति अधिकारप्रश्न। इतरो विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति। तत्र हेतु सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। स आत्मा परम शिवाख्य अविमुक्ते नित्यं सन्निहित इत्यर्थः।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नाश्यास्त्र मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा, का च नाशीति । सर्वानिन्द्रिय कृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय कृतान् पापान् नाशयतीति ; तेन नाशी भवतीति ।

कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धि, स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति ।

इदानीं तच्चाश्रित्य पृच्छति स इति । उत्तर वरणाया नाश्याश्चेति । यत् स्कान्दे,

"नाशी वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोश महत्तरम् ।
अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जना" ॥ इति ।

वरणा नाशी शब्दयो प्रवृत्ति निमित्त पृच्छति, का वै इति । अन्वर्थं निर्वचनेनोत्तरयति, सर्वानिति ।

लोक पुराण प्रसिद्धाधिभूतमविमुक्त ज्ञातम् तस्मात्यध्यात्माभिप्रायेणाविमुक्त स्थान पृच्छति, कतमच्चास्येति । 'च' पुन, एतस्मादन्यदप्यविमुक्तस्य किं स्थानमिति प्रश्न, इतरो विदिताभिप्राय आह, भ्रुवोर्घ्राणस्य चेति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च य सन्धि कूर्पाख्य, तदविमुक्तस्य स्थानमित्यर्थं । तदुक्तम्,

"इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये प्रयागस्तु यस्त वेद स वेदवित्" ॥ इति ।

नासामध्य प्रयाग, तेन तत पूर्वभागे भ्रूमध्ये अविमुक्त

मिति ज्ञेयम्। स प्राण सर्वे सन्धिले निमित्तान्तरमाह, स एष इति। 'द्यौर्लोकस्य' द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च यत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तस्य च एष एव सन्धि। प्राणमूला दर्वाक् द्युलोक, ललाटादारभ्य पर सत्यलोक। अनेन शरीरेऽपि ब्रह्माण्ड सन्निवेशोऽस्तीति सूचितम्। तदुक्त गरुड पुराणे,—

"ब्रह्माण्डे ये गुणा सन्ति शरीरे तेऽप्यवस्थिता।
पाताल भूधरा लोकास्तथोऽन्ये द्वीप सागरा ॥ १ ॥
आदित्याद्या ग्रहा सर्वे पिण्डमध्ये व्यवस्थिता।
पदोऽधस्तु तल प्रोक्त पादोर्द्ध वितल स्मृतम् ॥ २ ॥
जानुभ्या सुतलं विद्धि निलम्ब सर्व सन्धने।
तथा तलातलञ्चोर्द्ध गुह्यदेशे रसातलम् ॥ ३ ॥
पाताल कटिसस्थन्तु पादादौ लक्षयेद् बुध।
भूर्लोक नाभिमध्ये तु भुवर्लोक तदूर्द्धकम् ॥ ४ ॥
स्वर्लोक हृदये विद्यात् कण्ठदेशे महस्तथा।
जनलोक वक्त्रदेशे तपोलोक ललाटत ॥ ५ ॥
सत्यलोक महारन्ध्रे भुवनानि चतुर्दश।
त्रिकोणे सस्थितो मेरुश्च कोणे च मन्दर ॥ ६ ॥
दक्षिणे चैव कैलासो वामे कोणे हिमाचल।
निषधश्चोर्द्ध भागे तु दक्षिणे गन्धमादन ॥ ७ ॥
रमणो वामरेखायां सप्तैते कुलपर्वता।
कुशद्वीप स्थित मासे क्रौञ्चद्वीप शिरास्थितम् ॥ ८ ॥
अस्थि स्थान स्थित जम्बु शाकं मज्जासु सस्थितम्।
त्वचायां शाल्मलिद्वीप प्लक्ष केशे प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
नखस्य पुष्करद्वीप ज्ञेयेद रोमसञ्चये।
क्षीरोदश्च तथा मूत्रे क्षीरे क्षीरोद सागर ॥ १० ॥

एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते इति, सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥

सुरोदधिः श्लेष्मसंस्थो मज्जायां घृतसागरः।
रसोदधिं रसे विद्याच्छोणिते दधिसागरम् ॥ ११ ॥
स्वादूदं लम्बिकास्थाने गर्भोदं शुक्र-संस्थितम्।
नादचक्रे स्थितः सूर्यो बिन्दुचक्रे च चन्द्रमाः ॥ १२ ॥
लोचनाभ्यां कुजो ज्ञेयो हृदये च बुधः स्मृतः।
कण्ठदेशे गुरुं विद्यात् शुक्रः शुक्रे व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
नाभिस्थाने स्थितो मन्दो मुखे राहुः स्थितः स्मृतः।
वायुस्थाने स्थितः केतुः शरीरे ग्रह-मण्डलम् ॥ १४ ॥
विभज्यैवं समाख्यानमापाद तल मस्तकम्" ॥ इति।

तेन द्युलोक परलोकयोः सन्धिः।

ननु सन्ध्यादि कर्महीनस्य योगिनः कथं ब्राह्मण्यम्? अत आह, एतद्वै सन्धिं सन्ध्यामिति। एतदिति क्रियाविशेषणम्, सन्धिं सन्ध्येयमित्येतदुपासनं कुर्वन्ति। तत्र परमं ज्योतिर्ध्यानमेव ब्रह्मविदां सन्ध्यादि फलदमित्यर्थः। सर्वस्य कर्मफलसुखस्य ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात्। तदुक्तं गीतायाम्,—

"यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" ॥ इति।

उपसंहरति, स इति। 'स' आत्मा 'अविमुक्ते' वाराणस्यां स्थितः 'अविमुक्ते' भ्रूमध्ये 'उपास्यः' ध्येय इत्याहत्य योज्यं। 'इति' उपदेश-समाप्तौ।

उपासनाज्ञाने फलमाह, सोऽविमुक्तमिति। 'यो वा' यश्च.

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः, किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि, एतैर्ह वा अमृतो भवतीति, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्यः ॥३॥

'एतत्' आत्मोपासनम् 'एवम्' अविमुक्ताधिकरणकं 'वेद' जानाति, सः 'अविमुक्तं' नित्यशुद्धं ज्ञानम् 'आचष्टे' शिष्येभ्यः उपदेष्टुं क्षमो भवति ॥ २ ॥

अध्यात्मानन्तमात्मानं ज्ञातुं चिन्तयितुमशक्ताः प्रथमाधिकारिणः सरलोपायं पृच्छन्तीत्याह, अथ हैनं ब्रह्मचारिण इति । 'ऊचुः' पप्रच्छुः 'किं जप्येन' केन जपनीयेन 'अमृतत्वं' मोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारा गच्छतीति तत् ज्ञाप्यं वदेति शेषः । ब्रूहीति पाठे स्पष्टम् । यथाधिकारमनुसरयति, शतरुद्रियेणेतीति ।

"षट्षष्टिर्नील-सूक्तञ्च षोडशर्चस्तथैव च ।
एष ते द्वे नमस्ते द्वे नतं विद् द्वयमेव च ॥
मीढुष्टम चतुष्कञ्च एतद्धि शतरुद्रियम्" ॥

नमस्ते इत्यादि. षट् षष्टिः, नीलसूक्तञ्च यः सोमित्यष्टौ, षोडशर्चा नमस्ते इत्यादिरेवाम्नाया, ततो द्विकद्वय, शतचतुष्कमिति शतरुद्री रुद्राध्यं यजुर्विदाम्, "रुद्राध्यायी दहेत् पापम्" इति स्मृतेः । ध्यानं सत्त्वशुद्धया प्राप्य अमृता भवन्तीत्यर्थः । द्रोणपर्वपठितं वा स्तोत्रं परम-हंसानन्तु कैवल्योपनिषदाम्नातमेव शतरुद्रियमुचितम् । तत्र हेतुमाह, एतान्येव ह, वा, इति ।

'अमृतस्य' मोक्षस्य 'एतैः' जपैः, 'इति' वाक्यसमाप्तौ । एव

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच, भगवन्! सन्यासं ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः, ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।

मेवैतद् याज्ञवल्क्येति ब्रह्मचारिणामङ्गीकार वाक्यम्। याज्ञवल्क्य इति पाठे याज्ञवल्क्यो यदाह, एवमेवैतदिति श्रुतेर्वच ॥ १ ॥

ननु सन्यासिनामेव अविमुक्तोपासन द्वारा मुक्ति, नद्याश्रमान्तर परिग्रह न कोऽपि कुर्य्यादित्याशङ्क्य जनक इच्छति, अथेति। पितृव्याहृत्यर्थं वैदेह इति विशेषणम्। 'उपसमेत्य' समोपमागत्येति विनय प्रदर्शनार्थम्। असत्यपि सन्यासे भवत सिद्धिं पश्यामीति प्रदर्शनार्थं भगवन्निति सम्बोधनम्। 'सन्यासं' सन्यासाधिकार, तद्विधिञ्च। इतरो विदिताभिप्राय क्रमेणोत्तरयन्नादौ क्रमसन्यासमाह, स होवाचेति। ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्येति, अन्यथा अनधीत वेदस्य कर्मण्यनधिकारात्। गृहीभूत्वेति, अन्यथा सन्तत्यभावे पितृऋणानपाकरणात्। वनीभूत्वेति, "तपसा हन्ति किल्विषम्" इति अकिल्विषस्या नधिकारात्। अतएव स्मृति,

"ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" ॥ इति।

तथा। "अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।
शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मन कुर्य्यात्तु नान्यथा" ॥ इति च।

"न्यायागत धनस्तत्त्व ज्ञान निष्ठोऽतिथि प्रिय।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते" ॥

यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद् वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा अस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।

तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तदु तथा

इति कुवैराग्यमात्रस्यापि ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानिनोऽपि याज्ञवल्क्यादेः क्रमसंन्यासो न विरुद्ध इति भाव ।

ननु तृतीयखण्डे ब्रह्मचारिभिरात्मज्ञानोपाय पृष्ट, ब्रह्मचारित्वाच्च विवाहादि नास्ति व्यवस्था कथमात्मज्ञानाय स्यात् ? इत्याशङ्क्य वैराग्यपाटवे क्रमातिक्रमेणापि संन्यास सम्भवात् ज्ञान सम्योपपत्ति रित्याशयेनाह यदि वेति। 'यदि वा' इत्यनियमे, 'इतरथा' गार्हस्थ्याद्यनङ्गीकृत्य व्युत्थान प्रकारेणापि परम विरक्तस्य कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरर्थात् संन्यास सिद्धिरिति भाव । गृहाद्वनाद्वेति वा शब्द प्रत्येक मभिसम्बध्यते। 'वनात्' तृतीयाश्रमात्। एतच्चाश्रमावच्छिन्न मव्रतादि न संन्यासाङ्गमित्याह अथ पुनरिति। अव्रती अधीताध्ययनाङ्गव्रत 'स्नातक व्रतविधौ समाप्त स्नात, उत्सन्नाग्नि' मृतदार, 'अनग्निक अपरिगृहीताग्निश्च । यद हरेवेत्येवकारोऽविलम्बार्थं "हेतु हेतुमतोर्लिङ्" इति लिङ्।

संन्यासविधिमाह तद्धैक इति ॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

"वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेद सदक्षिणाम्।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि" ॥ इति ।

भान्ते मत कुर्य्यादिति दूषयति, तदु तथा न कुर्य्यादिति।

न कुर्य्यादाग्नेयीमेव कुर्य्यात्; अग्निर्हि वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति। त्रैधातवीयामेव कुर्य्यात्; एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्व रजस्तम इति।

अथ ते योनि र्ऋत्वियो यतो जात प्राणा-

तर्हि किं कुर्य्यादत आह आग्नेयीमेव कुर्य्यादिति। प्रजापतये इत्यपहाय अग्नये त्वा जुष्ट निर्वपामीति प्रयोग। अग्नेयेष्टि करणे हेतु अग्निर्हि वै प्राण इति। प्रजापतीष्टिस्तु मन प्राण मनसोऽथ प्राण एव कनीयान् इत्यय दृष्टान्तेन छान्दोग्ये तथोपपादानात्। आग्नेयेष्टे सामर्थ्यमाह, प्राणमेव तथा करोतीति। यत्र प्राणस्तत्र मन यत्र मनस्तत्र सर्वेन्द्रियाणि, तत विषया इत्याग्नेय्या सर्वं सिध्यति।

ततोऽधिक वीर्य्यमाह, त्रैधातवीयामेव कुर्य्यादिति। त्रयाणा वेदाना धातव रसगर्भास्त्व इव येरतेऽस्या त्रैधातवीया इष्टि, तस्या ऐन्द्री त्रैधावी द्वादशकपाल पुरोडाशो हवि, तत्र तण्डुल पिष्ट वेष्टित यवपिष्टरूप, सर्वसदानात् इष्य' अस्यामाधिकार। तदुक्त शतपथब्राह्मणे,

"द्वे सहस्रे भूयो वा दद्यात् स एतया यजेत्" इति।

तस्या सामर्थ्यमाह, एतयैव त्रयो धातव इति, वर्द्धन्ते इति शेष। के ते इत्यपेक्षाया तान् धातून् निष्कृष्य दर्शयति, यदुत सत्त्व रजस्तम इति। त्रिविधा अपि त्रैविधा रसा अनया वर्द्धन्ते इत्यर्थं। तिसृणामिष्टीना यथोत्तरमधिक वीर्य्यत्व द्रष्टव्यम्।

आग्नेयेनाग्नेरात्मनि समारोप लक्षण मन्त्रमाह, अय ते योनिरिति। 'अय' प्राण 'ते' तव अग्ने. 'योनि' उत्पत्ति-

इरोचथाः। तं प्राण जानन्नग्ने! आरोह, अथा नो वर्द्धय रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह। ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्।

यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्; आपो वै

स्थानम्, "वायोरग्निः" इति श्रुतेरनुभवाच्च। 'ऋत्वियः' ऋतुगर्भाधानसमये प्राप्तोऽयम् इति वचनात् समये "तदस्य मासम्" इत्यधिकृत्य च्छान्दसि घस्। अग्ने प्राणयोनित्वे प्रमाणमाह, यत इति। जातः सन् यतः' प्राणात् 'अरोचथाः' दीप्तोऽभूः, दीप्तिमापन्नोऽसि, पितुः सकाशादिव पुत्रः, तेन ते प्राणयोनित्वमिति मन्यते। तं प्राणं स्वयोनिं जानन् अग्ने। 'आरोह' मत्प्राणारूढो भव मत्प्राणमाविशेत्यर्थः। अथ प्राणमाविष्टः सन् नः' अस्माकं कुले 'रयिं' धनम् ऐश्वर्यं वर्द्धय पोषयेति। पुत्रादि श्रेयसि प्रार्थनामन्त्रं व्याचष्टे एष ह वा इति। तृतीय पादं व्याचष्टे, प्राणं गच्छेति। एतन्मन्त्ररूपमग्निं प्रति गच्छ स्वाहेत्येवमेव 'आह' प्रतिपादयति।

यद्यनग्निः स्यात्, तदा इत्यमनधिकारात् किं कार्य्यम्? अत आह, ग्रामादिति। पूर्ववत् अयं ते इति मन्त्रेण, अत्रापि सन्न्यासोपनिषदुक्तो होमविधिर्द्रष्टव्यः, प्राणायाने त्यादिमन्त्रैर्होमश्च।

ननु महावनादौ यदि सन्न्यासेच्छा स्यात् तदा तदह रेवेति नियमविधानात् तत्कालश्च अग्न्यलाभात् किं

सर्वा देवताः ; सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वा, उद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयं मोक्षमन्त्रः त्रय्येवं वदेत्, एतद् ब्रह्मैतदुपासितव्यम्, एवमेवैतद् भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य! अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण

कार्य्यम् ? अत आह, यद्यग्निं न विन्देदिति। आपो वा इति। "आपो वा इदमग्र आसन्" इति श्रुतेरपां सर्वदेवताकारणत्वात् कार्य्यस्य च कारणानतिरेकादाप एव सर्वा देवता। तत्र मन्त्र सर्वाभ्य इति।

हविःशेषस्य प्रतिपत्तिमाह, हुत्वेति। 'उद्धृत्य' पात्राद् गृहीत्वा 'प्राश्नीयात्' भुञ्जीत, 'साज्यम्' आज्यसहितं 'हवि' चरुम्। सन्न्यासस्य फलमाह, अनामयं मोक्षमन्त्र इति। सन्न्यासो निष्पृहस्य मोक्षोपाय इत्यर्थं। तत्र प्रमाणमाह, त्रय्येव वदेदिति। वेदत्रयी एव सन्न्यासिनामनामयं मोक्षमन्त्र इत्येव 'वदेत्' वदतीत्यर्थः। वेदैरिति क्वचित् पाठ। एतद् ब्रह्मेति। 'एतत्' सन्न्यासलक्षणवस्तु ब्रह्म ज्ञातव्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्, अत एव सन्न्यासानन्तर ब्रह्मेति सन्न्यासिन व्यवहरन्ति। एतदुपासितव्यमिति। मोक्षार्थिभिः 'एतत्' सन्न्यासरूपम् उपास्यम् अङ्गीकार्य्य "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति श्रुतेः। एवमेवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

उपवीतत्यागे ब्राह्मण-सन्देह प्रश्नपूर्वक निराकरोति, अथ

इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः, इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं य आत्मा प्राश्याचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम्।

वीराध्वाने वा अनाशके वा अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा।

हैनमत्रिरिति। उक्तं यज्ञोपवीतं किमित्यत आह, य आत्मेति। आत्मध्याने सर्वं कर्मफलमन्तर्भूतमित्यर्थः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः"। इति।

भक्षं निवर्त्य प्राश्नीयादिति पूर्वोक्तमनुसरति, प्राश्याचम्येति। प्राशनमनूद्याचमने विधिः, आचम्य अग्निमाधापयेदिति पूर्वेणान्वयः। अन्यभावे फलमेवोपसंहरति अयं विधिः परिव्राजकानामिति। एवं परिव्रज्या कार्येत्यर्थः।

इमं विधिं पञ्चस्वतिदिशति, वीराध्वाने वेत्यादिना। वाशब्दः पञ्चकसमुच्चये। एतेष्वपि पञ्चसु यथाधिकारम् अयम् इष्ट्यादिविधिः। ते चोक्ता आदित्यपुराणे,—

"समायुक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः।
दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ १ ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः।
अब्राह्मणो वा स्वर्गादि महाफल जिगीषया ॥ २ ॥
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा।
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ॥ ३ ॥
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात्।
प्रयागवटशाखाग्रात् देहत्यागं करोतु वा ॥ ४ ॥

अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो ब्रह्मभूयाय भवतीति । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा सन्न्यसेत् ।

उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ।
महापापक्षयात् सद्यो दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥५॥
एतेषामधिकारस्तु तपसा सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा' ॥ ६ ॥ इति ।

वीराध्वाने अग्निपुराणे फलमुक्तम्,—

"यस्तु शास्त्रमनुस्मृत्य वीर्यवान् वाहिनी मुखे ।
सम्मुखे वर्त्तते शूर न स्वर्गान्न निवर्त्तते ।
वीराध्वा च वीराध्वा वीरस्थान स्थिति स्थिरा" ॥ इति ।

अध्वान शब्दोऽध्वपर्याय ।

अनाशके फलमुक्तं भविष्योत्तरे,—

'समा सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।
महाहवे षष्टि रशीति गोग्रहे अनाशके भारत ! चाक्षया गति" ।
इति ।

अनेनापां प्रवेशे अग्निप्रवेशे च फलमुक्तम् ।

महाप्रस्थाने ब्रह्मपुराणोक्त फलमाह,—

"महाप्रस्थान यात्रा तु कर्त्तव्या निश्चितोपरि ।
शान्तिस्य सत्य धैर्यस्य सद्य स्वर्गप्रदा च सा" ॥ इति ।

चातुराश्रमिकमुक्त्वा प्रक्रान्त परिव्राजमाह, अथ परिव्राडिति । 'विवर्ण' गैरिकादिना त्यक्त स्वाभाविकवर्णं वासो यस्य स विवर्णवासा 'मुण्ड' मुण्डितशिरा । अकामतोऽपि क्वचित् पाठ । अपरिग्रह इति, स्त्रिया सब्रह्मचारिणा सह न गन्तव्यमित्यर्थं । 'शुचि' बाह्याभ्यन्तर शौचवान् 'भैक्षण' नित्यभागसशाघत

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः तेनैवेति सन्न्यासी ब्रह्मविदित्येवमेवैष भगवन् याज्ञवल्क्य ! ॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेतकेतु-दुर्वासा-ऋभु-निदाघ-जड़भरत-दत्तात्रेय रैवतक-प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ।

मिति पारमहंस्यपदवत् युक्तमाम सार्थिकोऽयम् । 'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मभावाय 'भवति' सम्पद्यते । मानेनानशनादिना पूर्वं मरणस्याभ्य । आतुरसन्न्यास विधिमाह, यदीति । आर्त्तं मनयोरेव सामर्थ्यादैहिक सामर्थ्याभावात् ।

सन्न्यासमार्गस्य कल्पितत्व शङ्कां निराकरोति, एष पन्था इति । 'ब्रह्मणा' विरिञ्चिना 'ह' प्रसिद्धौ 'अनुवित्त' बोधित 'तेन' मार्गेण 'यति' प्राप्नोति, सन्न्यासी 'ब्रह्म' सच्चिदानन्दाख्य, कथं भूत ? 'वित्' ब्रह्मवेत्ता 'इति' अपदेश सन्न्यासी, एवमेव 'एष' अर्थः । याज्ञवल्क्येति अर्थेऽङ्गीकार वाक्यम् । अविसर्गपाठे एवमेवैषोऽर्थ इति याज्ञवल्क्योक्तमिति श्रुतेर्वच ॥ ५ ॥

परमहंस सन्न्यास एव नास्तीति विप्रतिपत्तिं प्रति सम्प्रदाय दर्शयति, अत्रेति । संवर्त्तकादयोऽष्टौ पुराणप्रसिद्धा । आरुणस्यापत्य श्वेतकेतु । प्रभृति ग्रहणाम् इतरे पञ्चशुभदेवादय । अव्यक्तानि 'लिङ्गानि' उपवीतादीनि येषां ते अव्यक्तलिङ्गा 'अव्यक्तः' आश्रमाविरुद्ध आचारो येषां ते

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं जलपवित्रं पात्रं शिखां यज्ञोपवीतञ्च, इत्येतत् सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु, परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ।

यथा-जातरूपधरो निर्ग्रन्थो निष्परिग्रहः तत्तद् ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् उदर-पात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृण-कूट-वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्रगृह-नदी-पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डिलेषु-तेष्वनिकेतवास्य प्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-परायणोऽध्यात्मनिष्ठो-

---

मध्यमाधारा । तदेवाह, उत्पलवदिति । यथा इतरोनीयस्य मदिरा स्त्री निषेधार्थं ।

त्रिदण्डी यदा परमहंसपदवीमधितिष्ठति, तदा दण्डत्रयीना का प्रतिपत्तिः ? अत आह, त्रिदण्डमिति । त्रयाणां दण्डानां समाहारः पात्रादि 'जलपवित्रं' जलशोधितं वस्त्रम् । चकारात् कुण्डिका चमस शिक्यासनकौपीनम् कन्था कौपीन स्नानवस्त्राद्युत्तरासङ्गाणां ग्रहणम् ।

'यथाजातरूपधरः' यथाजातो निर्ग्रन्थः तथारूपस्य धरो धर्त्ता 'सम्यक्' कुशलं 'यथोक्तकाले' "निवृत्ते धूमसञ्चारे मन्दीभूते दिवाकरे" इत्यादि प्रयुक्ते काले 'विमुक्तः' ममतिबन्ध, अथवा जीवन्मुक्तः । तस्य स्थानान्याह, शून्येति । 'मठ'

अशुभकर्म-निर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति, स परमहंसो नाम, परमहंसो नामेति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे जाबालोपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

कैवल्योपनिषत् ।

ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं
परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच ।

ब्रह्म, तच्चिन्तनपरः । अशुभेति, शुभस्याप्युपलक्षणम् । संन्यासेन देहत्यागं करोति न पौराध्यानादिना । स परमहंसो नाम प्रसिद्ध इति शब्दात्, द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां जाबालस्य प्रदीपिका ॥

इत्यथर्ववेदे जाबालोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २८ ॥

श्रीकैवल्योपनिषद् ब्रह्म शतरुद्रिय सङ्ग्रहिका ।
एकचत्वारिंशत्तमो मध्ये खण्डद्वयान्विता ॥ १ ॥

साधनोपदेशप्रकरणत्वात् जाबाले शतरुद्रियं ब्रह्मज्ञान साधनत्वेन विनियुक्तम्, तत् किं स्वरूपम्? इत्यपेक्षायां सेतिहासं तत् कैवल्योपनिषदि प्रदर्श्यते, अथाश्वलायन इति। अश्वलस्यापत्यम् आश्वलायनः नडादित्वात् फक् । परमे तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' ब्रह्मा तम् ।

अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम् ।
यथा चिरात् सर्वपापं व्यपोह्य
परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच पितामहश्च
श्रद्धा-भक्ति ध्यान-योगादवैहि ॥
न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥
परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद्-यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

अधीहि इत्यादि विद्यामित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । एतदादयः सप्त वृत्तमन्त्राः, ततस्त्रयोऽनुष्टुभः, पुनस्त्रीणि सार्धानि वृत्तानि, एतावच्छ्लोकद्वयमिति । अस्य फलावबोधकोऽद्वितीयः खण्डः । तत्र अस्पष्टपदानि स्पष्टीक्रियन्ते । 'सद्भिः' साधुभिः । यतिभिरिति क्वचित् पाठः । 'अचिरात्' अविलम्बेन 'सर्वपापं' सर्वबन्धनं 'व्यपोह्य' निराकृत्य 'याति' प्राप्नोति । क्वचिदुपैतीति पाठः । 'अवैहि' जानीहि । अवेहीति युक्तः पाठः । 'एके' मुख्याः ।

परेण नाकमित्यनया द्वितीया इति परेण योगी द्वितीया ॥
'गुहायाम्' अज्ञानगह्वरे ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृता परिमुच्यन्ति सर्वे ।
विविक्तदेशे च सुखासनस्थ
शुचि समग्रीवशिर शरीर ॥ ४ ॥
अत्याश्रमस्थ सकलेन्द्रियाणि
निरुध्य भक्त्या स्वगुरु प्रणम्य ।
हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध
विचिन्त्य मध्ये विशद विशोकम् ॥ ५ ॥
अचिन्त्य मव्यक्त मनन्तरूप
शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनिम् ।
तमादि मध्यान्त विहीनमेक
विभु चिदानन्द मरूप मद्भुतम् ॥ ६ ॥
उमा सहाय परमेश्वर प्रभु
त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्तम् ॥

परान्तकाले कल्पान्तसमये ।

"ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते सम्प्राप्ते युगपर्य्यये" इति स्मृते । सन्न्यासयोगादित्युक्तम् तत्र गुह्यनिहितप्रकाशनाय योगस्वरूपमाह, विविक्तेति । समानि ग्रीवा शिर शरीराणि यस्य स समग्रीव शिर शरीर । आर्ष इति ग्रीवाशब्दस्य ह्रस्व । समा ग्रीवा यस्य तत् समग्रीव तादृश शिरो यस्मिन् तत् समग्रीव शिर, तादृश शरीर यस्य स तथेति वा ।

'अत्याश्रम' चतुर्थाश्रम, 'ब्रह्मयोनि' वेदकारण

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्त-साक्षिं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥८॥

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥९॥

सर्वभूतस्थ-मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥१०॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ज्ञान-निर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥११॥

स एव माया-परिमोहितात्मा
शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियन्न पानादि-विचित्रभोगैः
स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥ १२ ॥

स्वप्ने स जीवः सुख-दुःख-भोक्ता
स्वमायया कल्पित जीव-लोके ।

'समस्तसाक्षि' सर्वसाक्षिणम् । इकारान्त साक्षिशब्दश्छान्दसः ।

'सेन्द्र' स इन्द्र, छान्दस सन्धि ।

स्त्रियन्नेति छान्दस इयङ् ।

'स्वमायया' स्वाज्ञानेन कल्पिते जीवलोके सुख दुःख-भोक्ता

सुषुप्तिकाले सकले विलीने
तमोऽभिभूत सुखरूपमेति ॥ १३ ॥
पुनश्च जन्मान्तर कर्म्म योगात्
स एव जीव स्वपिति प्रबुद्ध ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव
तत सुजात सकल विचित्रम् ॥ १४ ॥
आधार मानन्द मखण्ड बोध
यस्मिन् लय याति पुरत्रयञ्च ।
एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ।
ख वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥१५॥
यत् पर ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर नित्य तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥१६
जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च यत् प्रकाशते ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धै प्रमुच्यते ॥१७॥

प्रत्यन्वय । सकले जगति विलीने' कारणभावमापन्न तमो ऽभिभूत' अज्ञानावृत स्वपिति 'प्रबुद्ध' स्वप्नादुत्थित पुरत्रये विश्व तैजस प्राज्ञैरभिमते अवस्थात्रये सकल तत सुजात तस्मात् जीवात् सम्यगुत्पन्नम्। ततस्तु जातमिति शुद्ध पाठ । तुरीयमाधारमिति पुरत्रयञ्च यस्मिन् लय याति।

एतस्मात् तुरीयावस्थात् ब्रह्मण ।

तत्त्वमपीति। ब्रह्मणस्त्वदनन्यत्व बोध्यते, त्वमेव तदिति, तव ब्रह्मानन्यत्वम्। प्रपञ्चमिति छान्दस नपुसकत्वम्।

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः १८
मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ १९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणीयानहमेव तद्वत्
महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ २० ॥
अपाणि-पादोऽहमचिन्त्य शक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥ २१ ॥
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ।
न पुण्य-पापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रिय-बुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥

न चास्ति वेत्ता ममेति, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेति श्रुत्यन्तरात् ।

न पुण्य पापे मम स्त . नास्ति नाशो ममेत्येव , न जन्म

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च।
एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥ २३ ॥
समस्त-साक्षि सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ।

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स आत्मपूतो भवति, स सुरापानात् पूतो भवति, स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, स सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति, स कृत्याकृत्यात् पूतो भवति; तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमी, सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव नाशनम् ।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पद-मश्नुते ॥
कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २४ ॥

द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

ममैत्येव, देहेन्द्रियशुक्ता बुद्धिर्मम नैत्येव। आपो न चेति वाक्यम्, वह्निरस्ति न चेति वाक्यम्, अनिलो नास्तीति वाक्यम्, अम्बरञ्च नास्तीति वाक्यम्। एवं फलमाह, एवं मिति। एवं विदित्वा शुद्धं परमात्मरूपं प्रयातीत्यन्वय।

वेदने फलमुक्ता पाठफलमाह, य इति। मरणा इति प्रत्यहमिति शेष। 'कैवल्यं' केवलभाव मोक्ष पदम् 'अश्नुते' प्राप्नोति। द्विरुक्ति समाप्त्यर्था। 'इति' स्वरूप कथने।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट पद वाक्यानां कैवल्यस्य प्रदीपिका॥
इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ २८॥

कैवल्याख्योपनिषद कैवल्यार्थावबोधिनीम।
व्याख्यास्ये केवलत्वेन कैवल्यात्मा प्रसीदतु॥ १॥

भगवती श्रुतिर्सर्वोतेव सुखमतिपत्त्यर्थं कथनाश्वलायनसुर रीकृत्य आख्यायिकामवतारयति ब्रह्मविद्यायामाविवक्ष जन यितुम्। 'अथ साधन चतुष्टय सम्पत्त्यनन्तरम् 'आश्वलायन' ऋगवेदाचार्य 'भगवन्त पूजावन्त 'परमेष्ठिन' सर्वोत्कृष्टस्थान निवास 'परिसमेत्य' शास्त्रीयेण विधिना समीपमागत्य 'उवाच' उक्तवान्।

'अधीहि' मदनुग्रहार्थं स्मर, भगवन्। समग्र धर्मज्ञान वैराग्यैश्वर्य्य यत्र श्रीमन्। 'ब्रह्मविद्या' ब्रह्मण देश काल वस्तु परिच्छेद शून्यस्य विद्या बुद्धि साक्षात्कार कारण तां 'वरिष्ठाम्' अतिशयेन श्रेष्ठा, 'सदा' नित्य 'सद्भि' देहादि व्यात्म बुद्धिशून्यै, 'सेव्यमाना हृदये ध्रियमाणा 'निगूढा सर्व भूतस्यात्मनो विद्यमानत्वेन विद्यमानामप्यविद्यया नितरा सहताम्, 'यया ब्रह्मविद्यया 'अचिरात्' अदीर्घेण कालेन 'सर्वपापं निखिल दुःखकारणम् अज्ञान ससंस्कार व्यपोह्य विविध परित्यज्य विनाश्येत्यर्थः। 'परात्' सर्वजगत् कारणा दव्याकृतात् 'परम् उत्कृष्टम् अज्ञानाश्रय विषयत्वाभ्या,

'पुरुष' परिपूर्णं 'याति' प्राप्नोति, 'विद्वान्' चरमेव सोऽश्नोति साक्षात्कारवान् ॥ १ ॥

एव पृष्ट 'तस्मै अधियाय ब्रह्मविद्यार्थिने 'स' गुरु सर्वेश 'ह' किल 'उवाच' उक्तवान, 'पितामहश्च' जगत् पितॄणां ब्रह्मादीना पिता पितामह कमलासन, 'चकार' अपि-कारार्थं, स पितामहोऽप्युवाच, न तूपेक्षा क्रमवानित्यर्थं। ब्रह्मविद्याया साक्षाद्ब्रह्मप्रापकत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वात्, अत श्रोतव्यां तामाह, 'श्रद्धा भक्ति ध्यान योगात्' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धि, भक्ति भजन तदेक तात्पर्यं बुद्धि, ध्यान विजातीय प्रत्यय शून्य सजातीय प्रत्यय प्रवाह, एतेषा 'योग' सम्बन्ध एतत् कारणमिति यावत् तस्मात् 'अवेहि' जानीहि।

इदानी यथा श्रद्धा भक्ति ध्यान योगो ब्रह्मविद्याया कारण, तद्वत् सन्यासोऽपीत्याह, न 'कर्मणा' श्रौतेन स्मार्त्तेन वा, न 'प्रजया' पुत्रादिना, 'धनेन' दैवेन मानुषेण वा वित्तेन, नेति पूर्वमनुषज्यते, अमृतत्वमिति वक्ष्यमाणानुषङ्ग कर्म प्रजा धन परित्यागमात्र, 'त्यागेन' निखिल श्रौत स्मार्त कर्म परित्यागेन पारम हंस्याश्रम रूपेण, 'एके' महात्मान सम्प्र दायविद 'अमृतत्वम्' अविद्या मरणभाव राहित्य 'आनशु' आनशिरे प्राप्ता ॥ २ ॥

एव कृते सन्यासे 'परेण' परस्मात् 'नाक' ऽकं सुख, तद्वि रोधि दु खम् अकम्, न अक यस्मिन् स नाक त, स्वर्गस्यो परीत्यर्थ। अथ वा, 'परेण' पर, नाकम् आनन्दात्मान 'निहित' प्रचिह्न यात्रा 'गुहाया' बुद्धौ 'विभ्राजते' विशेषेण स्वय प्रकाशत्वेन दीप्यते, 'यत्' प्रसिद्ध विश्वव्यापितत्त्व 'यतय' कृतसन्न्यासा प्रयत्नवन्तो ब्रह्मसाक्षात्कार सम्पन्ना

'प्रविशन्ति' इदं वयं स्म इति साक्षात्कारेण तदेव भवन्तीत्यर्थः ।

यतीनां विशेषणान्याह, 'वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः' वेदान्ताः प्रसिद्धाः, तेभ्यो जातं विशिष्टम् अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं, तस्मिन्नेव सुनिश्चितः अर्थः प्रयोजनं येषां ते । अथवा सुनिश्चितः अयमित्थमेवेति सम्यगवधारितो ब्रह्मलक्षणः अर्थो विषयो यैस्ते वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः । 'सन्न्यासयोगात्' सम्यक् वान्तविलादिवत् लोकद्वय-भोगस्य न्यासः त्यागः सन्न्यासः तस्य योगः अहं सन्न्यास्यस्मीति बोधः, तस्मात्, 'यतयः' व्याख्यातम्, पुनरादानं विशेषणत्व-कथनार्थम् । 'शुद्धसत्त्वाः' शुद्धं रागादिकषाय-रहितं सत्त्वम् अन्तःकरणं येषां ते शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

एवम्भूता अपि कुतश्चित् प्रतिबन्धादस्मिन् शरीरे अनुत्पन्न-साक्षात्काराश्चेत्, तदा 'ते' उक्ता यतयः 'ब्रह्मलोकेषु' ब्रह्मणः कार्यस्यैक एव लोकोऽनेक भूमिका-प्रासादवदूर्ध्व उपर्यादि-भागेनावस्थिता बहव एव तेनाभिधीयन्ते, तेषु ब्रह्मलोकेषु 'परान्तकाले' परस्य कार्यस्य ब्रह्मणः अन्तकालो विनाश-कालः द्विपरार्धावसानः परान्तकालः, तस्मिन्, 'परामृतात्' उत्कृष्टात् अमरण-धर्मिणोऽव्याकृतात् 'परिमुच्यन्ति' परिमुच्यन्ते सर्वतो विमुक्ता भवन्ति, 'सर्वे' निखिलाः ।

इदानीं ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपासनं कर्तुम् उपवेशनार्थं देशविशेषादिकमाह, 'विविक्तदेशे' एकान्तदेशे, चशब्दादव्याकुल कालेऽपि, 'सुखासनस्थः' सुखम् अनुद्वेगकरं दर्भाद्यासनं सुखासनं, तस्मिन् तिष्ठतीति सुखासनस्थः, 'शुचिः' बहिरन्तः-शौचवान्, 'समग्रीव-शिरः-शरीरः' समे ग्रीवा च शिरश्च शरीरञ्च यस्य स समग्रीव-शिरः शरीरः, ऋजुकायः पद्म-स्वस्तिका-द्यासनस्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सत्यास्रमस्थ' यति अधिक ब्रह्मचारि गृहस्थ वानप्रस्थ कुटीचक बहूदक हंसेभ्य आश्रम पारमहंस्य लक्षण सत्या श्रम, तस्मिन तिष्ठतीति सत्यास्रमस्थ, सकलेन्द्रियाणि' निखिलानि समनस्कानि ज्ञान कर्मेन्द्रियाणि 'निरुध्य स स प्रकारभ्योऽवरुध्य भक्त्या देववत् देवादाधिक्याद्वा स्वगुरु स्वस्य तत्त्वमसीत्यद्यात्मबोधक 'प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा अनन्तर हृत्पुण्डरीक हृदयकमल पद्म छिद्रादि विशेषण 'विरज विरजस्कम अपगत रागद्वेषादिक विशुद्ध विगत समस्त दु खादिदोष विचिन्त्य विशषेण ध्यात्वा 'मध्ये हृदयपुण्डरीकस्यान्त, विषद निर्मल शुद्धस्फटिक सङ्काशमित्यर्थ, 'विशोक विगत शोक दु ख विशोकम् आनन्दपूर्ण हृदय अरानस्येत्यर्थ ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु अचिन्त्य वाङ्मनसातीतत्वेन प्रत्यय सन्तत्य विषयम्। वाङ्मनसातीतत्व हेतु 'अव्यक्त शब्दाद्यशेष शून्यत्वादप्रकटमव्यक्तम्। अनन्त परिच्छेदश वारयति, अनन्तरूप न विद्यते अन्त इयत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सोऽनन्तरूप त देश काल वस्तु परिच्छेद शून्य वा अनन्तरूप, शिव मङ्गलरूप प्रशान्तम् अविद्यादिदोष रहितम्, अमृत कालत्रयाबाधूटम् अमृतवद्वा निरतिशयानन्द रूपत्वेन ब्रह्म बृहत् सर्वस्मादभ्यधिक योनि अनन्यकादि कारण तथा यथैतद्विशषेण ज्ञात तद्वत् स्वरूपमपि, आदि मध्यान्त विहीनम् उत्पत्ति परिरक्त विनाश वर्जितम तत्र हेतु 'एक द्वितीय वस्तुमात्र रहित विभु सर्वथ व्यापिन वा 'चिदानन्द स्वय प्रकाशमान निरतिशयानन्दम् 'अरूप चिदानन्द व्यति रिक्त रूप रहित तत अद्भुतम् आश्चर्यकारम्। ६ ॥

उमासहाय ब्रह्मविद्या भवानी सहाय कामादि पाटवर

अथवा अर्द्धनारी शरीरत्वेन वामाङ्ग स्थितानुपम युवतिरूप-त्वेन वा यस्य स उमासहाय तं, 'परमेश्वरम्' उत्कृष्टब्रह्मादि-नियन्तारं 'प्रभुं' समर्थं 'त्रिलोचनं' त्रीणि सोम सूर्य्याग्न्यात्म-कानि लोचनानि यस्य स त्रिलोचन तं, 'नीलकण्ठं' श्याम-कण्ठं 'प्रशान्तं' प्रशमवदन्तरिन्द्रियं, 'ध्यात्वा' प्रत्यय प्रवाहेण साक्षात् कृत्य 'मुनिः' मननशील 'गच्छति' प्राप्नोति 'भूत-योनिम्' आकाशादि महाभूत कारणम्।

तर्हि किं कारणत्वोपाधिकमित्याशङ्क्य नेत्याह, 'समस्त-साक्षि' समस्त साक्षिणं सर्वबुद्धि प्रचार द्रष्टारम्। साक्षित्व-मपि न केवलस्य वस्तुत इत्याह, 'तमसः' आवरण शक्ति विशेष रूपायाः अविद्यायाः, 'परस्तात्' परतः अविद्या तत्कार्य शून्य-मित्यर्थं, उमासहायोपासनात् प्राप्यो निरवद्यो विद्यादशायां सर्वात्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

'स' उक्त 'ब्रह्मा' प्रथमशरीरी कार्य्य कारणभूत, 'स' उक्त 'शिव' उमासहाय, 'सेन्द्रः' 'स' उक्त 'इन्द्र' त्रिलोकी पति, 'स' उक्त 'अक्षर' विनाश रहित, 'परम' उत्कृष्ट 'स्वराट्' अन्यानपेक्षत्वेन स्वेनैव राजते इति स्वराट्, 'स एव' उक्त एव 'विष्णु' व्यापन शील शङ्ख-चक्र गदा धर, 'स' उक्त 'प्राण' प्राणादि पञ्च वृत्तिरूप, 'स' उक्त 'कालाग्नि' काल रूपी वैश्वानर, 'स' उक्त 'चन्द्रमा' शशाङ्क ॥८॥

'स एव' उक्त एव 'सर्वं' निखिल 'यत्' प्रसिद्ध 'भूतम्' अतीत, 'यच्च' यदपि 'भव्य' भावि, चकारात् वर्त्तमानमपि, 'सनातन' चिरन्तन 'ज्ञात्वा' अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य, 'तम्' उक्तमानन्दात्मानं 'मृत्युम्' अविद्या ससंस्कारम् 'अत्येति' अतीत्य गच्छति। 'नान्य' उक्तात् ब्रह्मज्ञानाद् व्यतिरिक्त 'पन्था' मार्गं 'विमुक्तये' विमुक्त्यर्थं नास्तीति शेष।

यदा त्रयाणां विश्व तैजस प्राज्ञानां, विराड हिरण्यगर्भेश्व राणां या स्वयं प्रकाशत्वेन लोचन प्रकाश स्वरूप विलोचन नील तमोऽज्ञान कण्ठे कण्ठवच्चिदेकदेशे अधिकव्याप्तत्वेन चैतन्यस्य वर्त्तते यस्य स नीलकण्ठः तमिति व्याख्यातं, तदा 'विपदम्' अविद्या रहितं 'विशोकं' दुःखसंस्कार रहितम्, 'उमासहायं' ब्रह्मविद्या सहायं 'प्रशान्तं' पुनरुत्थान संस्कार-वर्जितमिति निर्गुणपरत्वेन समग्र वाक्यमवगन्तव्यम्, निर्गुण व्याप्युपलक्षत्वेन हृदयप्रदेशे मध्यस्थत्वमविरुद्धम्, तथा च ध्यात्वा मननं निदिध्यासने कृत्वा इत्येतदप्युपपन्नमेव ॥ ९ ॥

'सर्वभूतस्थं' निखिलेषु स्थावर जङ्गमेषु तिष्ठतीति सर्व-भूतस्थ, तम्, 'आत्मानम्' अस्मत् प्रत्यय व्यवहार योग्यं, 'सर्व-भूतानि च' निखिलानि स्थावर जङ्गमानि च, 'चकार' आधारा-धेय भावद्युतकमार्थं । 'आत्मनि' आनन्दात्मनि अस्मत्प्रत्यय योग्ये, 'सम्पश्यन्' सम्यक् संशय विपर्यय मन्तरेणावलोकयन् 'ब्रह्म' वृहत् देश काल वस्तु परिच्छेद शून्य 'परमं' उत्कृष्टम् अनुपचरितमित्यर्थं, 'याति' प्राप्नोति, न यातीति देहली प्रदीप न्यायेन सम्बध्यते, 'न याति' न प्राप्नोति, 'अन्येन' उक्त बोध व्यतिरिक्तेन 'हेतुना' कारणेन ॥ १० ॥

ध्यात्वा मच्छतीत्यस्य व्याख्यानं ज्ञात्वा तमित्यादि, नान्य-पन्था विमुक्तये इत्यस्य व्याख्यानन्तु इदं सर्वभूतस्थमित्यादि। यदा ॥ एवं ज्ञानं नोपपद्यते, तदा तदुत्पादनोपायमाह, 'आत्मानम्' अन्तःकरणम् 'अरणिं' वह्निजनक मन्थ संस्कृत काष्ठं कृत्वा अधो निधाय अधरारणित्वेन चिन्तयित्वेत्यर्थः । 'प्रणवम्' ओङ्कारम् उत्तरारणिमपि, 'चकार' कृत्वेत्येतदनु हृष्यर्थं । 'ज्ञान निर्मथनाभ्यासात्' ज्ञानस्य सर्वात्मकोऽहमस्मी त्येव रूपस्य निर्मथनं युक्तिभिर्विलोडनं, तस्य 'अभ्यास'

आवृत्तिरूप', ज्ञान निर्मथनाभ्यास, तस्मात्, उत्पन्नेनाहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काराग्निना 'पाशम्' आत्मनो बन्धनरूपम् अज्ञानरज्जु रचितम् अहमादिधर्मि 'दहति' भस्मीकरोति, 'पण्डित' पण्डा अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धि, ताम् 'इत' प्राप्त पण्डित ॥ ११ ॥

नन्वस्यासङ्गोदासीनस्याद्वितीयस्य कुत संसार पाशरूप ? इत्यत आह, 'स एव' असङ्गोऽसङ्गोदासीन एव, न त्वन्य, 'माया-परिमोहितात्मा' माया अविद्या आवरण विक्षेपकरी शक्ति, तया परिमोहित स्वयमप्रकाश आनन्दात्मा स्वस्वरूप माया परिमोहितात्मा, 'शरीर' स्थूलादि भेदभिन्न मनुष्यादिकलेवरम् 'आस्थाय' अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानम् आमननात् स्वीकृत्य 'करोति सर्वं' निखिल व्यापारजात कुरुते। 'स्त्रियन्न पानादि विचित्रभोगै' 'स्त्रिय' मनोऽनुकूला युवत्य, 'अन्नपाने' मनोऽनुकूले, आदिशब्देन वासनाच्छादनादीनि मनोऽनुकूलानि, तै स्त्रियन्नपानादिभि विचित्रै भोगै स्त्रियेति छान्दसम्। 'स एव' माया परिमूढ एव न त्वन्य, 'जाग्रत्' जागरणम् इन्द्रियैर्बाह्य विषयोपलब्धिरूप कुर्वन्, 'परितृप्ति' सर्वतो विषय सुखजा तृप्ति परितृप्ति, ताम् 'एति' गच्छति, सुख दुःख प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ १२ ॥

इदानी स्वप्न सुषुप्त्योर्विशेष तदभाव कथनेन संसार मोक्षयोरर्थात् दृष्टान्तमाह, 'स्वप्ने' इन्द्रिय व्यासोपरम रूपाया स्वप्नावस्थाया, स 'जीव' आत्मानं वारयिता विविध वासनावासित 'सुख दुःख भोक्ता' सुख दुःखयो प्रसिद्धयो 'भोक्ता' अहं सुखी, अहं दुःखीत्येवरूप प्रत्ययवान् सुख दुःख भोक्ता।

तत्र संसारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्व वारयति, 'स्वमायया' स्वस्य तत्तद्देहाभिमानिन माया अज्ञान, विपरीत ज्ञानस्य,.

तया कल्पितविश्वलोके' कल्पिते वासनारूपे विश्वस्मिन् रथ रथयोगे पथादिके निखिले लोके भुवने जने च कल्पितविश्व लोके। स्वप्ने यथा, तद्वज्जागरणेऽपीत्यर्थ। 'सुषुप्तिकाले आनन्दभोगावसरे 'सकले' निखिले 'विलीने' विशेष विज्ञाने स्वकारणे लय गते, एतावत् सुषुप्तौ मोक्षे च समम इयान्तु विशेष, तमोऽभिभूत अज्ञानावृत 'सुखरूप' स्वस्वरूप स्वय प्रकाशमानम् आनन्दात्म स्वरूपम एति गच्छति ॥१३॥

पुनश्च आनन्दात्म स्वरूप प्राप्य भूयोऽपि 'जन्मान्तर कर्म योगात् प्रागभवीय—कर्मानुसारात् 'स एव आनन्दात्म स्वरूप प्राप्त एव सुषुप्तिगत, न त्वन्य, 'जीव' प्राणविधारक स्वपिति स्वप्नावस्था गच्छति। अथवा, सुषुप्तात् प्रबुद्ध प्रबोध जागरण प्राप्त भवतीति शेष ॥

इदानीं जीव ब्रह्मणो रैक्यमाह 'पुरत्रये' स्थूल सूक्ष्म ज्ञानाख्ये शरीरत्रये 'क्रीडति' विहरति, यश्च जीव 'तस्मात्' एवकारार्थ, प्रसिद्ध परमात्मैव प्राणधारक, ततस्तु तस्मा देव जीवाभिपन्न न त्वन्य, तस्मात् जातम् उत्पन्नम् सकल निखिल विचित्र' विविधकर्मा नाम रूप विश्वम् ॥ १४ ॥

'आधार रज्जुरिव सर्पधारा बलीवर्द मूर्तितत्वाद, सक लस्य विश्वस्याधारभूतम् 'आनन्द निरतिशयानन्द स्वरूपम्, 'अखण्डबोधम' आनन्दरूपत्वेऽपि स्वय प्रकाशैकस्वभावम। 'यस्मिन अखण्डबोधे 'लय विनाश याति गच्छति, पुर त्रयञ्च व्याख्यातम्, च शब्दादन्यदपि।

'एतस्मात पुरत्रयाधिष्ठानात् बुद्धेद्रष्टु, 'जायते उत्प द्यते, प्राण क्रियाशक्ति, मन अन्त करण ज्ञानशक्ति सर्वेन्द्रियाणि च सर्वभान कर्मेन्द्रियाण्यपि च शब्दाद्दश दिकमपि, 'ख' नभ, 'वायु नमस्वान्, ज्योति धातु,

'आप' नीराणि, 'पृथिवी' भूमि, 'विश्वस्य' निखिलस्य स्थावर जङ्गमात्मकस्य प्राणिजातस्य 'धारिणी' विधारिणो ॥१५॥

इदानीं महावाक्यार्थमाह, 'यत्' प्रसिद्धं 'परमं' उत्कृष्टं 'ब्रह्म' बृहत् देश काल वस्तु परिच्छेद शून्यं 'सर्वात्मा' सर्व प्राणिहृदिस्थित, सर्वानन्यच 'विश्वस्य' सर्वस्य कार्य्य कारण जातस्य 'आयतनम्' आधारभूतम, 'महत्' प्रौढं सर्वाधार त्वेन, एव 'सूक्ष्मात्' अणुपरिमाणात् 'सूक्ष्मतरं' महदव्यतिरेकेण अणु, 'नित्यं' विनाशशून्यं 'तत्' उक्त पर ब्रह्म 'त्वमेव' त्वदनुगतमेव न त्वन्यत्।

ननु तत् मत्तोऽन्यत्, अहन्तु तस्मादन्य, मयि कर्त्तृत्वादिविशेषोपलम्भादित्यत आह, 'त्वमेव तत्' त्वं कर्त्ता भोक्ता अविद्यया, वस्तुत पर ब्रह्मैव, न त्वन्य ॥ १६ ॥

इदानीमेव ज्ञाने फलमाह, 'जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च, जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादय उक्ता, तदादय विश्व विराडादय, स एव प्रपञ्चो जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च त, 'यत्' प्रसिद्ध स्वय प्रकाशमान 'प्रकाशते' प्रकाशयति। 'तत्' उक्त स्वय प्रकाश 'ब्रह्म' मल प्राणादि लक्षणम्। 'अहं' ब्रह्मावगमात्मा चिदानन्दात्मा, 'इति' अनेन प्रकारेण 'ज्ञात्वा' साक्षात् कृत्य 'सर्वबन्धै' निखिलबन्धे मह समाधौ च सकारणै 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुक्तो भवतीति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्वस्मात् प्रपञ्चाद्वैलक्षण्यमाह, 'त्रिषु' जागरण स्वप्न सुषुप्तेषु 'धामसु' स्थानेषु 'यत्' प्रसिद्ध 'भोग्यं' स्थूल प्रविविक्तानन्दरूप 'भोक्ता' विश्व तैजस प्राज्ञाख्य, 'भोगश्च' स्थूल प्रविविक्तानन्द भोगोऽपि, अध्यात्मादधिदैवादि विभागोऽपि 'यत्' उक्त त्रिधाम भोग्यादि प्रपञ्चजात, 'भवेत्' भवेत्, 'तेभ्य' त्रिधामादिभ्य 'विलक्षण' विपरीतलक्षण, वैलक्षण्यमाह,

'साक्षी' साक्ष्यः तस्य विश्वस्य द्रष्टा 'चिन्मात्रः' चिदेकरसः 'अहं' अहं-प्रत्यय-व्यवहार-योग्यः 'सदाशिवः' कैवल्यात्मा नित्य-कल्याणरूपी महेश्वरः ॥ १८ ॥

प्रपञ्च-वैलक्षण्यं स्वस्योक्त्वा इदानीं जगज्जन्मादि-कारणत्वम् अपि स्वस्याह, 'मय्येव' मत्त एव ब्रह्माभिन्नात्, न त्वन्यस्मात्, 'सकलं' निखिलं भूत-भौतिक-प्रपञ्चजातं 'जातम्' उत्पन्नम्; 'मयि' ब्रह्माभिन्ने 'सर्वं' निखिलं विश्वं 'प्रतिष्ठितं' प्रकर्षेण स्थितिमापन्नम्; 'मयि सर्वं' व्याख्यातम्; 'लयं याति' नाशं गच्छति; 'तत्' तस्मात् सर्वजगज्जन्म-स्थिति-ध्वंस-कारणात् 'ब्रह्म' बृहत् देश-काल-वस्तुपरिच्छेद-शून्यम् 'अद्वयं' ज्ञातृ-ज्ञेयादि-विभाग-शून्यम् 'अस्मि' भवामि। 'अहं' ब्रह्मणो-ऽवगन्ता ॥ १८ ॥

'अणोः' अणुपरिमाणात् 'अणीयान्' अतिशयेनाणुः 'अह-मेव' जगत्कारणम् अहंप्रत्यय-व्यवहारस्य योग्यः, न त्वन्यः, 'तद्वत्' यथा अणुः, तथा महान् सर्वस्मादभ्यधिकः, अहं व्याख्यातम्; अणीयसां महतां च कारणानां यथा भेदः, तथा तथापि स्यादित्यत आह, 'विश्वं' साविधं भूत-भौतिकं प्रपञ्च-जातम्, अहं व्याख्यातम्; अस्य तत्त्वाभेद-साधिम्न्ये स्वस्मादप्य-भेदः स्यादित्यत आह, 'विचित्रं' विविधं स्वयमनन्तभेदव-दित्यर्थः।

तद्भिन्नस्य तस्य तथाप्याधुनिकत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरातनः' चिरन्तनः आधुनिक-सर्पधारा बलीवर्द-मूत्रितत्वाद्य-भिन्ना चिरन्तनी रज्जुरिव, अहं व्याख्यातम्; 'पुरुषः' परि-पूर्णो वस्तुतः, अहं व्याख्यातम्; अविद्यादशायाम् 'ईशः' नियन्ता, नियन्तृत्वे सामर्थ्यमाह, 'हिरण्मयः' ज्ञानप्रचुरः तत्प्रधानो वा

आदित्यस्थ' सर्वकार्यैककारणात्मा, अन्य व्याख्यातम्, शिवरूपं, मङ्गलस्वरूप ब्रह्म 'अस्मि' भवामि ॥ २० ॥

इदानीं सर्वकारणहीनस्य सर्वज्ञतां स्वस्याह, 'अपाणि पाद' पाणिपादहीन, अन्य व्याख्यातम, 'अचिन्त्यशक्ति' दुर्बोधशक्ति, एवम्भूतोऽपि जवनो ग्रहीतवेग इत्यर्थं, 'पश्यामि' अवलोकयामि, स 'अचक्षु' चक्षुषा हीन, स अचक्षु द्रष्टा, 'शृणोमि' श्रवण करोमि 'अकर्ण' कर्णरहित', अन्य व्याख्यातम; 'विजानामि' विविध प्रपञ्चजातम् अवगच्छामि, 'विविक्तरूप' बुद्ध्यादि पृथग्रूप, 'न चास्ति' नास्त्येव, 'वेत्ता' कर्म-कर्त्तृभावनावगन्ता, 'मम' आनन्दात्मनो भेदरहितस्य 'चित्' स्वयप्रकाशबोधस्वभाव 'सदा' सर्वदा, अन्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्यात्मन सर्वविकारभाव दर्शयति, 'वेदै' ऋगादिभि 'अनेकै' बहुभि, अहमेव व्याख्यातम, 'वेद्य' प्रतिपाद्य, 'वेदान्तकृत्' वेदान्तसूत्रकृत् वेदव्यासरूप, 'वेदविदेव च वेदान्तकृतो विशेषणम्; वेदाना साङ्गाना सावरविद्यास्थानानां वेत्ता वेदवित् स एव, न त्वन्य, चाशब्दादनेकतप सम्पन्नस, अन्य व्याख्यातम्, अनेन विभूति मत्स्वेष्विदमिव प्रधानमित्युक्तम्। 'न पुण्यपापे' मम स्पष्टम्, न स्त इति शेष, 'नास्ति नाश' विनाशो न विद्यते ममेत्यनुषङ्ग, 'न जन्म' जनि न मम अस्तीत्यनुषङ्ग; 'देहेन्द्रिय बुद्धि' देहश्च इन्द्रियाणि च बुद्धयश्च देहेन्द्रिय बुद्धि 'नास्ति न विद्यते, ममेत्यनुषङ्ग ॥ २२ ॥

'न भूमिरापो मम पृथिवी सोदका मम नास्ति इत्यनुषङ्ग, 'वह्नि' प्रसिद्ध 'नास्ति' न विद्यते, ममेत्यनुषङ्ग, 'न चानिलो मेऽस्ति' वायुरपि मम न विद्यते, चकारात् वायवीय कार्यं